

RIZIKÁ AKTUÁLNYCH VÝVOJOVÝCH TRENDOV VO SVETOVEJ EKONOMIKE

*Finančná, demografická, potravinová
a environmentálna kríza*

VERONIKA HVOZDÍKOVÁ A KOLEKTÍV

Bratislava 2008

VEDÚCI AUTORSKÉHO KOLEKTÍVU:

Ing. Veronika Hvozdíková

AUTORI:

Ing. Tatiana Bujňáková (5. kapitola)

Ing. Boris Hošoff, PhD. (2. kapitola)

Ing. Veronika Hvozdíková (3. kapitola)

doc. Ing. Peter Staněk, CSc. (1. a 4. kapitola)

RECENZENTI:

doc. Ing. Eva Klvačová, CSc.

doc. Ing. Igor Kosír, CSc.

JAZYKOVÁ ÚPRAVA: PhDr. Katarína Rybanská

TECHNICKÉ SPRACOVANIE: Mária Lacková

TLAČ: REPRO-PRINT Bratislava

Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0599-07.

© Ekonomický ústav Slovenskej akadémie vied
Bratislava 2008

ISBN 978-80-7144-170-0

ABSTRAKT

Publikácia prezentuje tie vývojové tendencie svetovej ekonomiky, ktoré vzájomnou koexistenciou formujú v súčasnosti nové podmienky ďalšieho ekonomického rastu v globálnej perspektíve. Ide o skupinu potenciálnych rizikových oblastí, alebo „výziev“, zahŕňajúcu neistý vývoj na svetových finančných trhoch, globálne demografické zmeny vedúce k dynamickému starnutiu populácie, trendy ohrozujúce svetovú potravinovú bezpečnosť, a nakoncot protirečivý vývoj ekonomického rastu a trvalej udržateľnosti.

KLÚČOVÉ SLOVÁ

Finančné trhy, suverénne fondy, starnutie populácie, potravinová bezpečnosť, trvalo udržateľný rozvoj

ABSTRACT

The book presents those development tendencies in the world economy whose mutual coexistence formulates currently the new conditions for further economic growth in a global perspective. This specific group of potential risks – or let's say *challenges* – involves uncertain development on global financial markets, global demographic changes resulting in profound population ageing, trends threatening world food security, and finally, contradiction between economic growth and sustainable development.

KEYWORDS

Financial markets, sovereign wealth funds, ageing population, food security, sustainable development

JEL CLASSIFICATION: G01, G18, J11, J18, H55, O13, Q01, Q18, Q50

O B S A H

PREDSLOV	7
Úvod	9
1. SITUÁCIA NA SVETOVÝCH FINANČNÝCH TRHOCH A JEJ VPLYV NA ĎALŠÍ VÝVOJ V EURÓPSKEJ ÚNII	13
1.1. Predpoklady vzniku súčasnej finančnej krízy	13
1.2. Virtualizácia finančných trhov ako zásadný fenomén súčasného vývoja	19
1.3. Účinnosť záchranných balíčkov a vládnych stratégií	23
1.4. Kľúčový význam domácej spotreby	28
1.5. Odlišnosti vývoja a prístupov k riešeniu situácie na finančných trhoch	30
1.6. Potreba novej medzinárodnej finančnej architektúry	33
1.7. Možné scenáre vývoja v Európskej únii a odporúčané stratégie	36
2. SUVERÉNNE FONDY – NEROVNOVÁHY A NOVÉ CENTRÁ RASTU	40
2.1. Makroekonomický pôvod suverénnych fondov	41
2.2. Nový spôsob investovania štátu	43
2.3. Zdroje príjmov suverénnych fondov	44
2.4. Aktíva suverénnych fondov	45
2.5. Transparentnosť suverénnych fondov	46
2.6. Investície do domácej ekonomiky	50
2.7. Suverénne fondy zo Singapuru a Spojených arabských emirátov	51
3. PERSPEKTÍVY EKONOMICKÉHO ROZVOJA V PODMIENKACH GLOBÁLNEHO STARNUTIA POPULÁCIE	57
3.1. Pozadie vzniku demografickej krízy	58
3.2. Osobitosti vývoja podľa regiónov svetovej ekonomiky	62
3.3. Alternatívny pohľad na socioekonomické dôsledky demografického prechodu	67
3.4. Aspekty formulovania stratégií pri tvorbe politík	76
3.5. Hospodárskopolitické súvislosti starnutia populácie v podmienkach Slovenskej republiky	82

4. SVETOVÁ POTRAVINOVÁ KRÍZA	90
4.1. Hlavné línie príčin potravinovej krízy	90
4.2. Špecifická situácia vo vybraných komoditách	94
4.3. Komplexný charakter a previazanosť problémov	96
4.4. Implikácie pre Slovenskú republiku z pohľadu členského štátu Európskej únie ...	101
4.5. Súvisiace vývojové procesy a ich budúce dôsledky	104
5. VÝVOJ, MĽNIKY A PERSPEKTÍVY POLITIKY UDRŽATEĽNÉHO ROZVOJA	109
5.1. Expanzia svetového fóra pre udržateľný rozvoj	110
5.2. Biokapacita a rast ekonomík	112
5.3. Náklady verzus prínosy boja proti klimatickým zmenám	113
5.4. Zdroje udržateľného rastu – technický pokrok alebo substitúcia	116
5.5. Princípy obchodovania s emisiami CO ₂	118
5.6. Vývoj energetickej a environmentálnej politiky vo svete a v Európskej únii	122
5.7. Mechanizmy Kjótskeho protokolu	123
5.8. Zvyšovanie efektívnosti zdrojov, čisté technológie a cielená environmentálna politika	127
5.9. Tradičné a obnoviteľné zdroje energie	130
5.10. Pozícia Slovenskej republiky v napĺňaní princípov trvalo udržateľného rozvoja ...	133
ZÁVEREČNÉ POZNÁMKY	138
LITERATÚRA	142
ZOZNAM TABULIEK A GRAFOV	147

PREDSLOV

Hoci globalizácia sa stala mimoriadne frekventovaným pojmom, jej skutočný obsah, skrytý za čoraz dynamickejšími a diverzifikovanejšími každodennými prejavmi, nielenže uniká laickej verejnosti, často ho nechápu aj politici, ale nezriedka pripravuje šokujúce prekvapenia aj špičkovým manažérom a vedcom. Rýchlosť a prevratnosť zmien spojených s časopriestorovou kompresiou generovanou procesom globalizácie spôsobuje, že na jednej strane vzniká a je k dispozícii o ňom veľké množstvo poznatkov a dát, no na druhej strane tie veľmi rýchlo zastarávajú, a navyše, aj v základnom ponímaní globalizácie neexistuje všeobecne akceptovaný prístup. Nebývalé interaktívne prelinanie fungovania národných ekonomík a svetovej ekonomiky spôsobuje, že oboje stráca svoj pôvodný charakter a funguje ako globalizovaná ekonomická štruktúra. Na jej poznávanie preto už nestačia ani tradičné metódy skúmania vonkajších ekonomických vzťahov, ani tradičné metódy výskumu svetovej ekonomiky. Proces globalizácie prechádza rozporuplnými kvalitatívnymi zmenami a má nezavŕšený charakter, čo sa prejavuje aj v tom, že síce prebieha celoplanetárne, no jednotlivé súčasti krajiny, regióny i lokality sú do neho vťahované rôznym spôsobom a s rozdielnou intenzitou, pričom sa v mnohých prípadoch v čase mení aj ich pozícia. To všetko kladie zvýšené nároky na adaptačné procesy firiem, hospodárskej politiky štátov, ba aj integračných zoskupení a tým i na ekonomický výskum, ktorý by mal dodávať adaptačným procesom vedeckú fundáciu. Ekonomický ústav Slovenskej akadémie vied si uvedomuje závažnosť tejto výzvy a venuje mimoriadnu pozornosť nielen zväčšovaniu relatívneho podielu výskumu globalizačných a integračných procesov vo svojom výskumnom programe, ale aj jeho komplexnému skvalitňovaniu a prezentovaniu dosiahnutých výsledkov. V snahe čo najviac priblížiť rytmus nášho výskumu a publikovania jeho

výsledkov rytmu zmien v reálnom vývoji globalizácie EÚ SAV realizuje dlhodobý projekt *Vývoj a perspektívy svetovej ekonomiky*, v rámci ktorého každý rok v koncentrovanej podobe sprístupňuje podnikateľskej sfére, tvorcom hospodárskej politiky i širšej odbornej verejnosti relevantné informácie o najnovších trendoch a nových javoch globalizujúcej sa svetovej ekonomiky relevantných pre kultivovanie konkurencieschopnosti Slovenska. Okrem toho v súvislosti so začatím prác na projekte APVV, ktorý je zameraný na problematiku globálnej konkurencieschopnosti, usilujeme sa reagovať na niektoré zvlášť významné javy vývoja svetovej ekonomiky. V roku 2008 k nim nesporne patril súbeh zostrojúcich sa prejavov finančnej krízy, ktorá nadobúda charakter globálnej hospodárskej krízy, s krízou demografického vývoja a čoraz vypuklejšími konfliktmi a prehlbujúcimi sa rozpormi udržateľnosti rozvoja. Vzhľadom na mimoriadnu závažnosť a aktuálnosť týchto otázok, rozhodli sme sa výsledky našich výskumov v tejto oblasti čo najskôr publikovať v samostatnej monografii. Predkladáme ju nielen zainteresovaným odborným kruhom, ale aj širšej verejnosti v nádeji, že podnieti diskusiu a snád' i zamyslenie sa nad potrebou činu. Veľmi uvítame každú pripomienku a námiet, ktoré nám môžu pomôcť skvalitniť a obohatiť výskum globalizujúcej sa svetovej ekonomiky a Slovenska v nej tak, aby svojimi výsledkami uľahčoval aktérom hospodárskej praxe orientáciu v tejto zložitej a turbulentnej problematike a aby jeho závery tiež iniciovali ďalšie smery výskumu.

prof. Ing. Milan Šikula, DrSc.
riaditeľ Ekonomického ústavu
Slovenskej akadémie vied

Úvod

Súčasný priebeh transformácie svetovej ekonomiky je poznamenaný takými vývojovými procesmi podmieňujúcimi jej fungovanie, ktoré sú spájané s vysokou mierou *rizika a neistoty*. V tomto kontexte je hlavným cieľom predkladanej publikácie poukázať na niektoré z najvýznamnejších výziev aktuálnych vývojových tendencií, ktoré sa stávajú *určujúcimi faktormi ďalšieho vývoja*, identifikovať pravdepodobné oblasti ich dôsledkov, ale i samotnou obsahovou skladbou upozorniť na možné riziko ich kombinácie, s dopadom na potenciál ďalšieho rozvoja svetovej, ale i slovenskej ekonomiky.

Významným je i načasovanie vzniku publikácie, ktorá vychádza v čase, keď sme svedkami *stretu mnohorozmerných kríz*, ktorými globálna ekonomika prechádza, efekty ktorých začínajú byť reálne vnímané a zreteľné; a tým i v čase hľadania optimálnych stratégií a nástrojov hospodárskej politiky (a to súčasne v podmienkach konfrontácie záujmov národných ekonomík, ale i záujmov súkromných národných a nadnárodných zoskupení, ktorých skutočné zábery ostávajú ostatným subjektom často neodhalené); v čase, keď spojenie problémov globálnej spotreby a globálnej likvidity pri súčasnom nedostatku efektívnych možností zhodnotenia vedie nielen ku kumulovaniu nerovnovážnych stavov vo finančnom sektore, ale i k zmenám v alokácii kapitálu vedúcim k rastu cien energetických a potravinových komodít, a súčasne neustále rastúca svetová spotreba zvyšuje tlak na ďalší rast cien a vyčerpávanie nielen neobnoviteľných zdrojov, ale i svetových zásob potravín, ohrozujúc tak *environmentálnu, potravinovú a energetickú bezpečnosť*.

V tejto situácii sa vynárajú legitímne otázky: Je v tomto štádiu vývoja globálne starnutie svetovej populácie hroziace úbytkom populácie (v dohľadnom čase minimálne populácie vyspelého sveta) akosi prirodzenou odpoveďou

na vyčerpanie disponibilných zdrojov a dosiahnutie limitov produkčnej schopnosti Zeme? Môže sa stať pokles hodnoty vo svojej podstate „virtuálneho“ majetku najbohatších segmentov svetovej ekonomiky a prípadná následná celosvetová hospodárska recesia odpoveďou na neúmerne disparity rozvoja medzi regiónmi sveta? A spôsobí teda zastavenie populačného rastu v kombinácii s poklesom globálnej hodnoty aktív v dôsledku nevyhnutného (a prebiehajúceho) stretu virtuálnej a reálnej ekonomiky a v súčinnosti s „kolapsom života na dlh“ i *pokles svetovej spotreby* a zastavenie prečerpávania energetických a potravinových zdrojov, alebo skôr prinesú tieto vývojové trendy vlastné špecifické okruhy problémov, s ktorými sa bude musieť globálna ekonomika a jej aktéri vysporiadať?

Isté je minimálne to, že prezentované „rizikové“ oblasti (v literatúre často označované zjednodušene spoločným termínom „krízy“) bezpochyby predstavujú takú skupinu aktuálnych trendov vývoja globalizovanej svetovej ekonomiky, ktoré zásadným spôsobom formujú podmienky reálnej konkurenčnej schopnosti národných ekonomík, ale i ostatných subjektov ekonomickej reality, a to sformovaním *celkom nových nárokov na tvorbu stratégie ich konkurencieschopnosti a na schopnosť ich adaptácie*. Publikácia vychádza v rámci riešenia projektu APVV-0599-07 *Nové trendy globalizácie svetovej ekonomiky a nároky na stratégiu konkurencieschopnosti slovenskej ekonomiky* a ako taká sa neobmedzuje len na charakterizovanie súčasného stavu, hľadá reálne príčiny vzniku predmetných vývojových tendencií, ale i načrtáva stratégie možných krokov a opatrení, pričom sa snaží identifikovať línie budúceho vývoja, prieniky a možné východiská či skryté príležitosti vytvárané v rámci sformovania nových podmienok ekonomického rozvoja, s osobitným dôrazom na implikácie pre vývoj slovenskej ekonomiky. V tomto kontexte je publikácia rozdelená do *štyroch hlavných tematických blokov*:

Prvá časť venovaná súvislostiam turbulentného vývoja na finančných trhoch obsahovo vyplňajú dve kapitoly, pričom kapitola 1 popisuje doterajšie i nové fenomény pôsobiace na vývoj *finančného sektora* a stratégie ďalšieho vývoja v USA a EÚ v nadväznosti na dôsledky finančnej krízy. Prvá kapitola je doplnená o osobitnú časť (kapitola 2), zameranú na pozíciu suverénnych fondov, ktoré sú ako zdroj reálnych prostriedkov označované za jednu

z možných ciest riešenia krízy likvidity. Druhý tematický blok predstavuje kapitola 3, venovaná podmienkam vzniku a analýze dôsledkov *demografického prechodu* na vývoj svetovej a slovenskej ekonomiky, obsahujúca formulovanie odporúčaní pre hospodársku politiku. Kapitola 4 prináša tretí tematický okruh, ktorým je *svetová potravinová kríza*, jej hlavné línie a previazanosť s ostatnými skúmanými vývojovými tendenciami. A napokon kapitola 5 prezentuje *udržateľný rozvoj* v kontradikcii s ekonomickým rastom, a to predovšetkým so zameraním sa na inštitucionálny rozmer problematiky.

Podotýkame, že nejde o uzavreté tematické bloky, popisované procesy prebiehajú v prostredí globálnej ekonomiky súbežne, pričom sa navzájom podmieňujú, komplexnosť a vzájomnú previazanosť uvažovaných okruhov ilustruje viacero kauzálnych súvislostí prezentovaných v texte.

Na hľadanie odpovedí na otázky položené v úvode je potrebné poznať práve zákonitosti vývoja v jednotlivých skúmaných oblastiach, pozadie vzniku a príčiny vývojových tendencií vedúcich k súčasnému stavu, ako i vzťahy medzi nimi a podmienky, v ktorých k ich stretu dochádza.

Všetko to nasledujúci text publikácie prináša.

za autorský kolektív
Veronika Hvozdíková

1. SITUÁCIA NA SVETOVÝCH FINANČNÝCH TRHOCH A JEJ VPLYV NA ĎALŠÍ VÝVOJ V EURÓPSKEJ ÚNII

1.1. Predpoklady vzniku súčasnej finančnej krízy

V súčasnosti sa podľa väčšiny medzinárodných inštitúcií ako Medzinárodný menový fond, OECD alebo Svetová banka stáva hlavným rizikom vývoja na finančných trhoch *inflácia*. Vznikajú obavy, či rýchly rast cien potravín a energetických médií nepovedie v celosvetovom rozsahu k výraznému nárastu inflácie, na základe toho k zníženiu sklonu k úsporám a následne k obmedzeniu disponibilného voľného finančného kapitálu. V skutočnosti znie zásadná otázka ináč. Dnešná finančná kríza nie je len odrazom problémov tzv. hypotekárnej krízy, ale dochádza k otrasom *základných fundamentov celého ekonomického systému*. Z tohto hľadiska možno súhlasiť skôr s názormi, ktoré konštatujú, že hlavným štartérom súčasnej finančnej krízy je obrovská úverová expanzia za posledných 40 rokov, keďže rozhodujúca časť úverov je krytá emitovanými peniazmi bez reálneho hodnotového krytia. Výsledkom je nielen celkový nárast objemu obeživa v rámci globálnej ekonomiky, ale predovšetkým je to extrémny nárast nekrytého obeživa.

V tomto kontexte za jednu z prvotných príčin považujeme skôr monetárnu expanziu¹ a následne *rozsiahlu úverovú expanziu*. Kým monetárna expanzia viedla iba k emitovaniu nekrytých peňazí, úverová expanzia reálne odrážala celkový nárast zadlženosti tak v oblasti podnikovej sféry, bankového sektora, ako aj obyvateľstva. Obrovská úverová expanzia znamenala aj poskytovanie hypoték a spotrebných úverov takým skupinám obyvateľstva, pri ktorých bolo zrejmé, že ich nedokážu splatiť. V tomto ohľade možno konštatovať, že k výraznému nárastu rizík vo finančnom sektore viedlo aj prijatie legislatívnych opatrení Clintonovej administratívy v rokoch 1992 – 1995 o povinnom poskytovaní úverov, a osobitne hypotekárnych úverov pre nízkopríjmové skupiny obyvateľov.

¹ Minimálne v období posledných dvadsiatich rokov centrálné banky emitovali obrovské objemy peňazí, ktoré v skutočnosti neboli kryté reálnou ekonomikou. Tento fakt možno ilustrovať hodnotou úverov, ktorá je po prepočítaní na hodnotu mien v súčasnosti zhruba stokrát vyššia, ako bola v 20. – 30. rokoch minulého storočia.

Rozsiahla úverová expanzia je do určitej miery dôsledkom *rastúcej príjmovej polarizácie*. Za posledných 30 rokov sa priemerný príjem strednej vrstvy nezmenil, stagnoval, a dokonca v jednotlivých vyspelých ekonomikách došlo k zníženiu reálnych príjmov veľkej časti strednej triedy. Výsledkom tohto vývoja bola nielen snaha zvýšeným investovaním vykompenzovať vznikajúce straty, ale aj zníženie možností vankúša, ktorý by utlmil kolapsy finančných trhov. Trvalý proces konverzie úspor z bánk do nákupov akcií na kapitálových trhoch, neskôr po kolapse trhu akcií do nehnuteľností a po kolapse trhu nehnuteľností do zlata a drahých kovov nevyhnutne znamenal výrazné zníženie reálnej miery úspor a akumulovaného kapitálu u prevažnej väčšiny populácie. Logickým dôsledkom je vývoj, ktorý dnes pozorujeme v Spojených štátoch amerických a ktorý sa sprostredkovane prenáša aj do ostatného sveta. Navyše, dovoz lacných čínskych výrobkov umožnil nízke životné náklady v USA a na základe toho aj výrazné oslabenie tlaku na zvyšovanie miezd. Trvalý pokles dolára v kombinácii s týmito faktormi viedol k neustálemu znižovaniu reálneho bohatstva a príjmov prevažnej väčšiny americkej, ale postupne aj európskej populácie. Hlavným dôsledkom týchto procesov je postupné znižovanie bohatstva prevažnej väčšiny populácie a koncentrovanie bohatstva v rukách stále užšej skupiny populácie. Práve úverová expanzia mohla tento proces čiastočne prekryvať (obdobie 80. a 90. rokov), avšak v súvislosti s kombináciou ostatných faktorov sa takéto možnosti prekryvania skončili v druhej polovici roka 2007.

Problematika úverovej expanzie je úzko prepojená nielen s problémom *globálnej spotreby*, ale i problémom *globálnej likvidity*. Pritom základnou paradigmou nie je len rozpor medzi nedostatkom likvidity v bankovom sektore a prebytkom likvidity v rukách súkromných alebo štátnych investičných skupín, ale aj skutočnosť, že veľká časť snáh o udržanie hospodárskeho rastu v posledných štyridsiatich rokoch sa udiala iba za cenu extrémneho zvyšovania úverovej zadlženosti domácností aj podnikov, ktorá už prekročila svoje prípustné marginálne hranice. Logickým dôsledkom je potom problém *globálnej spotreby*, zároveň kumulovaný s problémom *globálnej likvidity* pri súčasnom nedostatku efektívnych možností zhodnotenia. Po kolapse trhu s akciami počítačových firiem z konca 90. rokov a v dôsledku špekulatívnych obchodov s ropou a energetickými médiami, zlatom a drahými kovmi, došlo

k rozmachu trhu nehnuteľností. Obrovská *expánzia hypotekárneho trhu*, spojená s budovaním rezidenčných nehnuteľností² (a vzhľadom na celkový rozsah investovania do hypotekárnej oblasti) viedla k vyčerpaniu likvidity amerických hypotekárnych bánk. Aby sa preklenul tento nedostatok a mohlo sa pokračovať v úverovej expanzii, americké hypotekárne banky uskutočňovali rozsiahle medzibankové presuny likvidity z európskych bánk. Len čo však praskla bublina v cenách nehnuteľností, vznikol problém návratnosti likvidity. Americké hypotekárne banky už nie sú schopné vrátiť európskym bankám dostatočný objem likvidity. Takéto nafúknutie hypotekárneho trhu blokujúceho rozsah likvidity tak prispelo k výrazným problémom likvidity aj európskych bánk. Európske banky ale vzhľadom na nemožnosť získania dodatkových prostriedkov z kategórie dcérskych spoločností umiestnených

² *Investovanie do rezidenčných nehnuteľností* sa po roku 2000 stalo jednou z tzv. istejších foriem zhodnotenia úspor vzhľadom na nízke úročenie v rámci bankového sektora. Na špičke tohto procesu stáli USA, kde generácia ľudí vo veku 45 rokov a viac obhospodarovala majetok vo výške jedného trilióna USD. Pretože väčšina z tejto populácie – ide o demografický boom po druhej svetovej vojne – sa postupne dostáva do dôchodkového veku, chce sa zabezpečiť na dôchodok. Preto došlo k extrémnemu nárastu investícií, ktoré mali zabezpečiť dlhodobú výnosnosť a jednou z kľúčových foriem týchto investičných aktivít malo byť budovanie rezidenčných nehnuteľností. Preto ak hovoríme o hypotekárnej expanzii v období po roku 2004, možno v Spojených štátoch amerických hovoriť o hypotekárnej expanzii rezidenčných nehnuteľností – viac ako 70 % nových nehnuteľností nebolo určených na základné bývanie, ale ako forma rezidenčných nehnuteľností. Podobný vývoj sa postupne rozbiehal aj v Európskej únii, kde obyvateľstvo z mnohých krajín, ako je Veľká Británia, Holandsko, Dánsko či Belgicko, začalo sa postupne prikláňať k budovaniu rezidenčných nehnuteľností napríklad v turisticky atraktívnych oblastiach, ako je Španielsko, Portugalsko, prípadne niektoré lokality v strednej Európe.

V súvislosti s tým možno diskutovať o tom, či *sklon k úsporám a celkové úspory obyvateľstva* mohli fungovať ako stabilizujúci fenomén pri celkovom priebehu finančných kríz. Už krízy v juhovýchodnej Ázii ukázali, že pokiaľ dochádza k výrazným skokovým zmenám, vyvoláva to výrazné znehodnotenie prevažnej väčšiny úspor obyvateľstva. To bol prípad priebehu finančnej krízy v roku 1996 tak v Indonézii, ako aj v Južnej Kórei. V rámci vyspelých krajín EÚ a USA sa nízky sklon k úsporám dlhodobo stáva predmetom trvalej kritiky. Argumentuje sa, že dochádza iba k nízkemu úročeniu úspor v rámci bankového sektora, že je preferovaná spotreba nad úsporami a že tento vývoj nízkej miery sklonu k úsporám je v podstate možné tolerovať a chápať ako fenomén neohrozujúci stabilitu finančných trhov. V skutočnosti, pokiaľ dochádza k výraznému nárastu trvalej viazanosti aktív bankového sektora v úveroch, ktoré sú síce uznané a postupne splácané, avšak lehota ich splatnosti je niekoľkonásobne dlhšia ako pôvodne proponovaná lehota splatnosti, strácanie úspor a znižovanie sklonu k úsporám znamená zásadné ohrozenie plynulosti finančných tokov v rámci bankového sektora. Zároveň platí, že veľká časť úspor, vzhľadom na nízke úročenie v rámci bankového sektora, začala byť po roku 2000 konvertovaná do nákupu spomínaných istejších foriem zhodnotenia.

v tradičnej EÚ 15 sústredili postupne svoju pozornosť na získanie likvidity z dcérskych spoločností, ktoré získali v rámci procesu privatizácie v strednej Európe. Tieto finančné presuny majú slúžiť na zabezpečenie likvidity európskeho bankového sektora a umožniť oddelenie vývoja európskeho bankového a finančného sektora od amerického. K tomu však pristupuje niekoľko významných procesov, ktoré môžu, ale aj nemusia tento proces podporiť alebo utlmiť.

Ďalšiu oblasť, ktorá prispievala k vytvoreniu predpokladov vzniku súčasnej finančnej krízy, predstavujú *špecifické problémy bankového sektora*, napríklad anulovanie Glassovho-Steagallovho zákona viedlo k odstráneniu blokačných mechanizmov medzi retailovým a investičným bankovníctvom. Na jednej strane investičné banky ľahšie získavali kapitál za podstatne prijateľnejších podmienok a vo väčšom objeme, na druhej strane takýto prisun kapitálu z bankovej sféry znamenal úverovanie projektov, ktoré by za iných podmienok úverované neboli. To v konečnom dôsledku viedlo k obrovskému nárastu pomerne nekvalitných úverov tak spotrebných, ako aj hypotekárnych. K ďalším významným problémom bankového sektora môžeme zaradiť problém zábezpek za jednotlivé úvery; rizikové finančné produkty; výrazné medzi-bankové presuny peňazí, ktoré v prípade krízového obdobia prehlbujú celkovú krízovú situáciu jednotlivých bánk; účasť bankového sektora na fúziách a akvizíciách; financovanie rizikových projektov, pri ktorých dochádza k posunom splatnosti; zadlženosť vlád, ktoré následne emitujú rozsiahly blok štátnych cenných papierov. Hlavným problémom sa pritom zdá byť problematika zábezpek za úvery (kolaterálov), avšak i pokračujúci proces vzniku nových finančných konglomerátov a proces fúzií a akvizícií, ktoré ovplyvnili celkovú stabilitu a solventnosť bankového sektora, čo sa v súčinnosti s ostatnými spomínanými okruhmi postupne premietalo do kumulovania problémov bankového sektora.

Osobitným okruhom je *otázka finančných derivátov*. Rozvinutie širokej škály finančných derivátov, pri ktorých jedny finančné produkty slúžili ako garancie druhým finančným produktom a tie ako garancie tretím finančným produktom, viedlo k úplnému zneprehľadneniu reálnej hodnoty jednotlivých finančných produktov, a zároveň s tým dochádzalo k výraznému posilňovaniu problémov v oblasti reálneho investičného bankovníctva. Nadhodnocovanie

akcií podnikov, čo súviselo s obrovským boomom na akciových trhoch, viedlo k nadhodnocovaniu portfólia investorov aj vo väzbe na akcie, ktoré získali. Z tohto hľadiska možno konštatovať, že použitie finančných derivátov, ktoré slúžili na vzájomné krytie a výrazné rozšírenie možností úverovania podnikov cez kapitálové trhy,³ boli ďalšími významnými príčinami, ktoré radikálnym spôsobom zväčšili objem problémových úverov a problémových hypoték.

Ďalšou skutočnosťou je výrazný *nárast operácií investičných skupín a hedžových fondov*, ktorý viedol k ďalšiemu zvyšovaniu rizika na finančných trhoch (nové formy investovania). V súčasnosti možno hovoriť o rozmere finančného rizika rádovo v desiatkach biliónov USD. Ak samotná kríza v roku 2000 v oblasti obchodovania s akciami počítačových firiem predstavovala straty v rozsahu 5 – 7 bil. USD, dnešná hypotekárna kríza – aj keď sa to nepripúšťa – má ešte väčší rozsah, a to zhruba na úrovni medzi 8 – 10 bil. USD. Len samostatný blok zlých úverov a záťaží týkajúcich sa jednotlivých bánk sa pohybuje v sumách desiatok a stoviek miliárd USD. Spojenie úverovej záťaže obyvateľstva, úverovej záťaže podnikov (čo súvisí aj s procesom fúzií a akvizícií), ale aj úverovej záťaže niektorých investorských skupín je dnes kľúčovým problémom finančného sektora. Musíme upozorniť na zásadnú skutočnosť, a to že mnohé investičné skupiny zdanlivo disponujú voľným reálnym kapitálom, v skutočnosti vo väčšine prípadov – pokiaľ ide o hedžové fondy – ide o operácie na princípe pákového efektu. V tomto ohľade sa i hodnota fúzií a akvizícií podnikov značne odlišuje od toho, čo sa reálne vkladá prostredníctvom investovania na kapitálových trhoch. Popri tom platí, že značná časť podnikov má nadhodnotené akcie. Vzniká situácia, pri ktorej vo väčšine podnikovej sféry – podľa niektorých analýz (Goldman Sachs, 2008) – v 70 % podnikov dochádza k nadhodnoteniu ceny ich akcií (nahodnotenie sa pohybuje od 10 – 30 %). Takto vysoký rozsah virtuálneho bohatstva viazaného na vlastníctvo akciových podielov v rámci jednotlivých podnikov je ďalším problémom reálneho finančného trhu, ale zároveň je odrazom nového rozmeru *virtualizácie svetových finančných trhov*. Asymetria

³ S postupným zvyšovaním podielu podnikov, ktoré úverujú svoje investičné expanzie obchodovaním na kapitálových trhoch, výrazne vzrástla úloha kapitálových trhov ako zdrojov voľnej likvidity pre podnikovú sféru.

medzi tým, kto vlastní reálne finančné zdroje, tým, kto vlastní nominálne virtuálne aktíva, a tými, ktorí sa môžu stať sprostredkovateľmi medzi oboma skupinami, sa veľmi rýchlo stiera.

Zatiaľ čo v minulosti boli prevažným zdrojom likvidity úspory obyvateľstva a podnikateľského sektora, prípadne zdroje emitované centrálnymi bankami, prevažne od 90. rokov dochádzalo k *narastaniu váhy nových skupín investorov*, ktoré významným spôsobom zasahujú do vývoja likvidity v globálnej ekonomike. Nová skupina investorov dovršuje škálu investičných skupín, ktoré operujú na kapitálových trhoch. Zatiaľ čo pôvodnou hlavnou skupinou subjektov na kapitálových trhoch boli klasické banky – hovoríme predovšetkým o období 80. rokov – v 90. rokoch sa významnými investormi stávajú fondy, a to jednak spomínané hedžové podielové a uzavreté fondy, jednak otvorené fondy. Ďalšou skupinou nových investorov sú prebytkové fondy súvisiace s predajom surovínových zdrojov – suverénne fondy, resp. fondy národného bohatstva. Práve vo väzbe na spomínanú virtualizáciu finančných trhov sa stretávame s novým pohľadom na úlohu suverénnych fondov.

Do odlišnej pozície sa v dôsledku finančnej krízy dostávajú i *penzijné fondy*, ktorých úloha vzrástla v nadväznosti na reformy penzijných systémov a zavádzanie kapitalizačných prvkov do týchto systémov. Penzijné fondy a fondy *private equity* zohrávajú rozhodujúcu úlohu v druhej polovici 90. rokov a začiatkom nového milénia. Ich úloha súvisí so spustením penzijných reforiem vo väčšine vyspelých krajín, spája sa s koncentrovaním dlhých investičných prostriedkov sústredených v týchto penzijných fondoch, a zároveň ide o fondy, ktoré musia dlhodobo dosahovať určitú mieru žiaducej investičnej efektívnosti. Ukázalo sa však, že značná časť týchto fondov sa sústredila na nakupovanie dlhopisov, ktoré slúžili na prevzatie podnikov. Pritom práve *private equity* fondy dosiahli v roku 2007 stratu viac ako 114 miliárd USD a nákupy firiem, ktoré boli realizované pomocou dlhopisov, sa ukázali ako značne problematické vo veľkej časti priemyselných sektorov. Otázka znie, či firmy pri vlastných nákupoch neboli v skutočnosti preplatené a či objem prostriedkov pri dlhopisoch, ktorý bol potrebný na zaplatenie nákupov týchto firiem, nebol v skutočnosti zbytočne veľký. Dnes možno povedať, že problémové dlhopisy zasahujú predovšetkým penzijné a nadačné fondy, a takisto aj skupiny súkromných *private* investorov. Okrem toho

v celom rade prípadov sa ukázalo, že ani audítorské spoločnosti nefungovali dostatočne efektívne a v podstate nahodnotili reálnu situáciu prevažnej časti podnikov, ktoré vstúpili do investičných tokov. Z toho vyplýva len ďalšie významné kumulovanie problémov v celej oblasti investícií.

K vzniku obrovskej bubliny teda dochádzalo nielen na strane nekrytých peňazí, ale aj na strane obchodných operácií spojených s emitovaním akcií na kapitálových trhoch. Spojenie audítorských firiem, emitentov akcií a obchodníkov s cennými papiermi viedlo k vydávaniu enormného množstva akcií podnikovej aj finančnej sféry, ktoré v skutočnosti nezodpovedali reálnym hodnotám týchto podnikov. Zaužívaná prax, pri ktorej boli audítori odmeňovaní časťou akcií podnikov, ktoré auditovali, viedla k nekorektným výsledkom. Tie prvky, ktoré sa prejavili v krachu firiem, ako je WorldCom, Enron či Parmalat, sú len špičkou ľadovca. V skutočnosti prevažná väčšina veľkých korporácií má *reálne nadsadenú hodnotu a trhovú kapitalizáciu*. Výsledkom je obrovský pohyb nekrytých akcií na kapitálových trhoch. Pokusy, ktoré sa uskutočnili, ako bol napríklad spomínaný Glassov-Steagallov zákon, či niektoré ďalšie legislatívne opatrenia na amerických a európskych burzách mali viesť *k zreálneniu hodnoty cien akcií*. V skutočnosti mali paradoxne dvojaký účinok. Na jednej strane viedli k poklesu trhovej kapitalizácie mnohých významných firiem, čo oslabilo pozíciu búrz v rámci finančného systému, na strane druhej vzhľadom na finančnú náročnosť plnenia nových kritérií pre audit a uvádzanie akcií na kapitálové trhy došlo k veľkému presmerovaniu emitovania akcií z amerických kapitálových trhov na európske a ázijské kapitálové trhy. Možno konštatovať, že tento presun bol jeden z najväčších za posledných 20 rokov (dnes sa prevažná väčšina akcií tzv. atraktívnych firiem uvádza na frankfurtskom a londýnskom kapitálovom trhu).

1.2. Virtualizácia finančných trhov ako zásadný fenomén súčasného vývoja

Dôležitým fenoménom, ktorý je typický od 90. rokov pre celú oblasť finančného sektora, je spomínaná „virtualizácia“ finančných trhov. Rastúci objem finančných operácií pri výrazne nižšom raste medzinárodného obchodu znamená, že prevažná väčšina finančných operácií sa deje vo

virtuálnom, nie v reálnom ekonomickom prostredí.⁴ Rastúci *rozpor medzi virtuálnou a reálnou ekonomikou* musel dosiahnuť marginálnu hranicu, ktorú obyčajne definujeme ako bod prasknutia bubliny určitého typu (napríklad bubliny technologických akcií alebo bubliny nehnuteľností). Pokiaľ dochádzalo k prasknutiu hypotekárneho alebo technologického trhu na niektorých svetových trhoch, ale ostatné časti svetových trhov boli uchránené (čo bol prípad prasknutia hypotekárnej bubliny v Japonsku v roku 1989 alebo prasknutia bubliny technologických akcií v roku 1992 v niektorých krajinách Škandinávie), celková stabilita finančného sektora nebola ohrozená. Ak však dochádza k ohrozeniu všetkých kapitálových trhov v súbežnom čase, čo je dnes pri reálnom prepojení informačných tokov ľahko možné, dochádza k ohrozeniu všetkých finančných kapitálových trhov v rámci globálnej svetovej ekonomiky.

Ak je dnes celý vývoj charakteristický úverovaním na dlh, s postupným exponenciálnym kumulovaním hodnoty aktív, s ktorou sa operuje, je zrejmé, že ani audítorské firmy, ktoré sú začlenené do tohto mechanizmu, neodhalia skutočný rozmer odtrhnutia reality od ekonomických možností. Výsledkom tohto vývoja je potom podstatne *zložitejší mechanizmus príčin a súvislostí vzniku a fungovania finančnej krízy* oproti parciálnym krízam, ktoré sa objavili v 80. rokoch a v 90. rokoch ako lokálne finančné krízy (kríza juhovýchodnej Ázie, kríza v Rusku, kríza v krajinách Južnej Ameriky alebo posledná finančná kríza v rokoch 2003 – 2005 v Brazílii a v Argentíne). Tu treba upozorniť na jednu zásadnú skutočnosť. Doteraz vždy fungovali kapitálové trhy, bankový sektor a peňažný a poisťný blok značne oddelene. Pritom dochádzalo k trvalému prelievaniu likvidity medzi jednotlivými časťami finančného sektora a sekvenované kontrolné orgány vždy kontrolovali iba určitú časť finančného sveta. Na základe trvalého prelievania likvidity nebolo možné odhaliť v plnom rozsahu skutočný stav nekrytých aktív a skutočný rozsah celkovej zadlženosti jednotlivých segmentov finančného sveta. To svedčí o nutnosti zásadného prehodnotenia systému kontrolných mechanizmov, ktoré by mali zasiahnuť do nového videnia finančného sveta.

⁴ Ak v 70. rokoch sa za celý rok v celosvetovom meradle uskutočnili finančné operácie v rozsahu 1 bilióna USD, dnes sa uskutočnia v rámci globálnych finančných trhov – nie za jeden rok, ale za jeden deň – operácie v rozsahu 1,5 bilióna USD. Pritom ak obrat finančných trhov vzrástol o 80 %, obrat a objem svetového obchodu dosiahol nárast iba o 30 %.

Z výsledkov prezentovaných v predošlej časti vyplýva, že vznikla určitá *triáda problémov*, ktoré sa dotýkajú všetkých častí finančného sektora. 1. Obrovská úverová expanzia v oblasti spotrebných a hypotekárnych úverov poskytovaných obyvateľstvu viedla k prvej veľkej nafúknutej bubline problémov vo finančnom sektore. 2. Nadhodnocovanie ceny akcií, koncentrovanie pozornosti i na akcie veľkých transnacionálnych korporácií a využitie „býčej nálady“ iba na neobjektívne nafúknutie obchodovania s akciami určitých brandží viedlo k vzniku druhej vnútornej bubliny vo finančnom sektore. 3. Poslednú bublinu predstavovalo nereálne nadhodnotenie cien akcií v určitých brandžiach (v oblasti realitného trhu či predtým počítačových firiem), v dôsledku čoho potom dochádzalo k výraznému prelievaniu kapitálu. Tieto procesy zároveň viedli k zrýchleniu finančnej mobility kapitálových zdrojov nielen v rámci kontinentov, ale predovšetkým v rámci globálneho finančného trhu. Pritom *rozsah špekulatívneho kapitálu*, ktorý sa dnes chápe ako kľúčový štartér pri vzniku finančných kríz, v skutočnosti nie je taký významný. Rizikový kapitál sa pohybuje iba v sumách desiatok miliárd USD, kým procesy, o ktorých hovoríme, sa pohybujú rádovo v biliónoch USD ročne. Výsledkom týchto procesov je obrovské *odtrhnutie a virtualizácia svetovej ekonomiky od reálnych, nazvime to ekonomických fundamentov*. Finančné vyjadrenie svetovej ekonomiky dnes vytvára predpoklady obrovského a pokračujúceho hospodárskeho rastu. V skutočnosti – vzhľadom na uvedené tri procesy – dochádza iba k minimálnemu rastu a ide skôr o vnútorné pre-rozdeľovanie celkového vytvoreného bohatstva.

Väčšina ekonomických teórií vychádza z tézy pravidelnej cyklickosti a systematického nárastu bohatstva vytváraného rastom domáceho produktu. V skutočnosti všetky tri procesy sú určitým spôsobom virtuálne. Tým, že dochádza k nárastu finančných operácií, ktoré však nemajú reálny ekonomický fundament, síce formálne dochádza k nárastu *hrubého domáceho produktu*, ale *nedochádza k vytvoreniu žiadnej reálnej hodnoty*. Pritom platí, že stále väčšia časť získaného bohatstva sa koncentruje v rukách stále menšej časti populácie. Sú známe údaje, ktoré hovoria o tom, že kým za posledných 20 rokov sa majetok 10 % najbohatších ľudí zvýšil o viac ako 124 %, majetok 10 % najchudobnejších sa zvýšil iba o 11 % (Milanovic, 2006). Táto *príjmová polarizácia zároveň znamená posilnenie virtualizačných*

procesov tzv. *priemerného globálneho bohatstva* v rámci svetovej ekonomiky. Vnútorne disparity, ktoré vznikajú v rámci jednotlivých krajín vnútorným prerozdeľovaním vytváraného bohatstva – a to sa týka tak rozvojových, ako aj vyspelých krajín – vedú k stále väčšej koncentrácii finančných, virtuálne vyjadrených foriem bohatstva v rukách stále menšej skupiny populácie. Dnes možno sledovať rebríčky najbohatších miliardárov, ale v skutočnosti stačí akýkoľvek posun na kapitálových trhoch a ich reálne bohatstvo sa pohybuje v úplne inej rovine a v úplne inej štruktúre rebríčkov bohatých. Ak k tomu pridáme skutočnosť, že dochádza k reforme aj v oblasti sklonu k úsporám, ktorá sa postupne nahrádza prechodom na tzv. systémy penzijného poistenia, zdravotného pripoistenia a pod., dochádza k presmerovaniu klasickej doterajšej podoby ekonomického rastu a jeho financovania stimulačným sklonu k úsporám a tam je priama väzba aj na otázku vplyvu inflácie na sklon k úsporám. V skutočnosti dnes prevažná väčšina aktuálnej spotreby už nie je realizovaná a viazaná na odloženú spotrebu vo forme úspor, ale je viazaná priamo na otázku úverovej expanzie. Zásadným problémom súčasného vývoja sa takto stáva otázka, do akej miery možno uvažovať s riadeným a bezpečným, a do akej miery s neriadeným a výslovne nebezpečným procesom vplyvu globálnej úverovej záťaže väčšiny populácie na vývoj globálnej spotreby, ale aj na vývoj finančných trhov.

S tým ale súvisí aj ďalšia línia problémov. Ak transnacionálne korporácie stále väčšiu časť vnútorných operácií uskutočňujú v rámci *vnútrofirmych finančných tokov*, o ktorých väčšina oficiálnych štátnych štruktúr nemá reálne informácie, vzniká otázka, do akej miery ide o reálnu ekonomiku a do akej miery o virtuálne usmernenu ekonomiku. Ak vezmeme do úvahy obrovský nárast *šedej ekonomiky* a finančných zdrojov, ktoré predstavuje, ako i *čiernej ekonomiky*, máme pred sebou paradoxný obraz, kde sa stále väčšia časť HDP vlastne nesleduje, keďže sa vytvára v oficiálne neexistujúcich častiach ekonomiky. Naopak v tých častiach, v ktorých sa tieto finančné procesy vykazujú a evidujú, dochádza predovšetkým k procesu rastu virtuálneho bohatstva, virtuálneho rastu HDP. Toto všetko sa premieta do komplikovanej situácie, ktorá zásadným spôsobom zvýšila počas posledných 15 rokov krehkosť finančného systému.

1.3. Účinnosť záchranných balíčkov a vládnych stratégií

V tomto kontexte sa ukazuje, že prijatie *záchranného balíčka Kongresom USA* v sume prevyšujúcej 750 mld USD môže byť síce krokom, ktorý načas pozastaví pôsobenie finančnej krízy – vzhľadom na očistenie portfólia a dodanie likvidity, avšak na druhej strane nerieši spomínané príčiny finančnej krízy. Zároveň si musíme uvedomiť, že naliatie balíčka finančných prostriedkov do bankového a finančného sektora môže riešiť na určité krátke obdobie situáciu amerických bánk, avšak odporúčanie nepoužívať tieto zdroje na vrátenie požičaných likvidných prostriedkov do európskych bánk znamená, že európske banky budú ponechané pri riešení svojej situácie v podstate samy na seba. Môžeme tiež konštatovať, a to je vidieť aj z rokovaní najväčších krajín EÚ, že vlády týchto krajín si začínajú uvedomovať tri zásadné skutočnosti. Po prvé, uvedomujú si, že kríza bude značným spôsobom ohrozovať aj *európsky bankový sektor*, pričom hlavným problémom európskeho bankového sektora na rozdiel od amerického bude nedostatok likvidity. Po druhé, objem problémových úverov je síce nižší ako v amerických finančných inštitúciách, v každom prípade sa však pohybuje nad hladinou 20 %. Po tretie, nedostatok likvidity zhorší aj pozíciu národných vlád pri získavaní prostriedkov na prefinancovanie *deficitov štátneho rozpočtu*. Z tohto hľadiska sú vlády nútené vytvoriť priestor na prijateľné a ľahšie získavanie finančných prostriedkov. Koniec koncov, vidíme to aj na rozhodnutí zo stretnutia predstaviteľov štyroch najväčších ekonomík v októbri 2008, kde sa dohodli na „zjemnení“ maastrichtských kritérií vo vzťahu k vývoju deficitu štátneho rozpočtu. Za týmto krokom možno vidieť tri základné línie:

1. vytvorenie priestoru na získavanie finančných zdrojov za dostatočne výhodných podmienok;
2. príprava finančných zdrojov, ktoré by vytvorili balíčky prostriedkov pre jednotlivé národné finančné a bankové sústavy;
3. vytvorenie priestoru na riešenie niektorých dlhov, o ktorých sa nehovorilo, avšak v jednotlivých národných ekonomikách existovali – od ekologických dlhov až po dlhy v oblasti penzijných systémov; čo je možné v podstate potichu pridružiť k riešeniu finančnej krízy.

Vytvorenie *zjemňujúcich maastrichtských kritérií* má však aj ďalšie dve zásadné roviny otázok: Po prvé, týka sa tento krok všetkých členských štátov Európskej únie, teda celej EÚ 27, alebo len štyroch najvýznamnejších a najväčších krajín? Po druhé, o akej miere zjemnenia možno hovoriť vo vzťahu k plneniu deficitu verejného sektora a štátneho rozpočtu? Je to zjemnenie rádovo o 1 – 2 %? Ide o zjemnenie platné na rok 2009 alebo 2008? Ide o zjemnenie, ktoré trvalým spôsobom minimálne v horizonte piatich rokov sflexibilní pohľad na deficit verejného sektora, a osobitne štátneho rozpočtu. Ukazuje sa totiž aj vnútri samotného štátneho rozpočtu a verejného sektora, že kľúčovou otázkou nie je deficit verejného sektora, ale deficit štátneho rozpočtu. Verejný sektor a jeho ostatné zložky, okrem štátneho rozpočtu, nebudú poskytovať finančné prostriedky na preklenovacie balíčky. To bude uskutočňovať výlučne národná vláda cez štátny rozpočet. Vzhľadom na stav dlhov, ktoré majú americké banky voči európskemu finančnému sektoru, a vzhľadom na celkový rozsah zatiaľ umrtných aktív, ktoré majú európske banky voči USA, možno nedostatok likvidity odhadovať rádovo v stovkách miliárd amerických dolárov v podmienkach európskeho bankového trhu. Ak zoberieme do úvahy, že len samotný blok 700 mld USD schválených Kongresom USA sa týka riešenia problémov amerických bánk, minimálne tretinu z nich predstavujú problémy, ktoré súvisia so zlými úvermi, alebo, presnejšie, s úvermi nesplácanými americkými partnermi vo vzťahu k európskym bankám, v takomto prípade treba hovoriť o veľkosti záchranného balíčka na úrovni zhruba 300 mld USD. S tým súvisí aj ďalšia zásadná skutočnosť. Návratnosť prevažnej väčšiny finančných zdrojov, ktoré boli poskytnuté americkým hypotekárnym inštitúciám, hypotekárnym bankám, investičným bankám, ale aj klasickým retailovým bankám, nie je reálna skôr ako o niekoľko rokov, pokiaľ nedôjde k zotaveniu finančného sektora. Vzhľadom na taký dlhý časový úsek nebudú môcť európske vlády získavať finančné zdroje za doterajších podmienok. Na základe tejto skutočnosti treba rátať s tým, že postupne dôjde:

- k zvýšeniu celkového rozsahu rizikovej prirážky;
- k celkovému zhoršeniu kreditných a úverových podmienok, aj pre štátne dlhopisy;
- keďže vlády budú chcieť riešiť a sanovať finančné sektory, a to emitovaním štátnych dlhopisov, dôjde k výraznému zvýšeniu pretlaku štátnych

dlhopisov na kapitálových trhoch, čo nevyhnutne povedie k zdraženiu a rizikovej prirážke pri štátnych dlhopisoch a tlaku na dlhšie cenné papiere. Kľúčovou otázkou totiž nie je len objem likvidity, ale predovšetkým vzťah dlhodobých a krátkodobých záväzkov. Pokiaľ sa ukazuje, že hlavným problémom je prechodná krátkodobá likvidita, operácie na zlepšenie situácie dlhodobých cenných papierov nebudú mať reálny efektívny vplyv.

V prípade Slovenska musíme v tomto kontexte upozorniť aj na niektoré ďalšie skutočnosti. Budúci rok (2009) je splatných približne 80 mld štátnych dlhopisov, ktoré sa týkajú obdobia oddĺženia bánk a niektorých ďalších finančných záväzkov SR. V roku 2009 bude splatných aj približne 15 mld eurobondov, ktoré boli emitované v rokoch 2005 a 2006 predchádzajúcou vládou. Z tohto hľadiska bude potrebné získať pomerne rozsiahle finančné zdroje na splatenie tejto vysokej dlhovej služby. Roky 2009 – 2011 budú rokmi najvyššej dlhovej služby s tým, že kým bežná dlhová služba je na úrovni 30 mld Sk, v týchto obdobiach sa zvýši až nad 50 mld Sk. Vzhľadom na tieto skutočnosti treba využiť dočasné zjemnenie maastrichtských kritérií predovšetkým vo väzbe na štátny rozpočet. Tu je však podmienkou koordinovaný postup vlád malých krajín tak, aby dosiahli akceptáciu zjemnenia maastrichtských kritérií nielen pre štyri kľúčové európske ekonomiky, ale predovšetkým pre všetky členské štáty EÚ v zmysle „rovný, rovný a rovný“.

Predpokladá sa, že väčšina veľkých krajín bude mať aj inú rovinu problémov. Je zrejmé, že veľké krajiny – a osobitne Nemecko – budú argumentovať obzvlášť významnou úlohou nemeckého bankového sektora s tým, že veľká časť bánk v nových členských štátoch EÚ je dnes *dcérskymi spoločnosťami nemeckých bánk*, či už v priamej alebo nepriamej línii. V tomto ohľade možno očakávať aj podporu Rakúska, ktoré bude taktiež ochotné riešiť problém svojich vlastných bánk pripojením sa k zjemňovaniu maastrichtských kritérií. Ak sa z tohto hľadiska pozeráme na snahu Európskej únie, predpokladáme, že tieto krajiny sa pokúsia zjemniť maastrichtské kritériá iba pre kľúčové ekonomiky s tým, že práve tie ponosú hlavnú záťaž balíčkov na udržanie bankového sektora.

V danej súvislosti možno konštatovať aj ďalšiu skutočnosť. Európska únia tým, že *zvýhodnila materské spoločnosti voči dcérskym* z hľadiska stanovovania

kapitálu v ich držbe, radikálnym spôsobom zasiahla do situácie bankového sektora nových členských štátov EÚ. Ak sa dnes ukazuje, že dcérske spoločnosti môžu disponovať maximálne 25 % kmeňového imania a všetko ostatné prechádza do pôsobnosti materskej spoločnosti, je zrejmé, že vlády európskych krajín si uvedomujú hlavné problémy v tejto oblasti: a) nedostatok likvidity materských spoločností a prebytok, alebo nazvime to podstatne vyššie kapitálové zdroje dcérske spoločnosti; b) nutnosť previesť likvidné zdroje z dcérske spoločnosti na materské, aby sa udržiavala solventnosť, a zároveň sa zmenšil tlak na veľkosť prostriedkov, ktoré budú musieť národné vlády jednotlivým bankám poskytnúť; c) je úplne zrejmé, že národné vlády sa budú pokúšať zmenšiť celkový rozsah dôsledkov vyplývajúcich zo sanácie európskeho finančného sektora na svoju vlastnú rozpočtovú politiku. Môžu to dosiahnuť nielen zjemnením maastrichtských kritérií a zmenou vzťahu medzi materskými a dcérske spoločnosťami, ale aj niektorými ďalšími finančnými operáciami, ktorými by odčerpali likviditu z nových členských štátov v prospech materských spoločností, a tak zmenšili celkovú veľkosť balíčka, ktorý budú musieť národné vlády poskytnúť.

Tu by sme však chceli zdôrazniť, že veľmi dôležitý bude *časový priebeh*. Európske vlády zrejme zisťujú, že rozsah balíčka je na úrovni približne 150 – 200 mld USD pre kľúčové európske bankové domy. Na druhej strane tento balíček bude nevyhnutné poskytnúť rýchlo, v podstate v priebehu jedného až dvoch mesiacov, aby bolo možné posilniť pozíciu bankového sektora voči americkému bankovému sektoru. Balíček, ktorý poskytla americká vláda, bude znamenať nielen riešenie situácie amerického bankového sektora, ale pokiaľ by neboli poskytnuté aj ozdravné opatrenia a finančná pomoc pre európsky bankový sektor, mohli by viesť znova k výraznému zvýšeniu váhy amerického bankovníctva voči európskemu bankovníctvu.

Zároveň s tým je spojená aj skutočnosť, že Európa samotná má *celý rad nevyriešených rozsiahlych finančných problémov*, týkajúcich sa predovšetkým finančného dopadu penzijných reforiem, demografických zmien (starnutie), problémov technického prezbrojenia a skutočnosti, že národné vlády získavajú stále menej zdrojov pre štátne rozpočty, čo súvisí s dosiahnutím maximálnej možnej hranice pri spotrebných daniach a DPH, nad ktorú už nie je možné ísť ďalej, aby bolo vôbec možné udržať príjem do štátneho rozpočtu.

Bude teda nutné prejsť *k inému typu daní*, keďže priame a nepriame dane a možnosti získania zdrojov z privatizácie sú vo väčšine európskych krajín už úplne vyčerpané. Posledná vlna veľkých privatizačných projektov, orientovaných na predaj nehnuteľností, ktoré vlastnili jednotlivé vlády krajín EÚ, vyvrcholila v období 2005 – 2007. Vývoj v roku 2008 a ďalšie nároky na národné vlády v rokoch 2009 a 2010 teda nebude možné pokryť z príjmov z privatizácie, ani z výrazného zvýšenia nepriamych daní (DPH a spotrebných daní). Oscilačný vývoj v oblasti cien ropy zároveň znamená, že to, čo prinášali vysoké ceny ropy (to znamená vysoké spotrebné dane z palív a vysoká DPH), už nebude možné trvale používať na vytváranie prebytkov a vankúšov v rámci príjmov štátneho rozpočtu. Okrem toho sanovanie niektorých sociálnych opatrení, ktoré súvisia s vývojom na finančných trhoch vo väzbe na obyvateľstvo, bude vytvárať ďalší tlak na finančné zdroje.

Nie je možné rátať s tým, že v európskych podmienkach by došlo k odkupovaniu zlých úverov špeciálnymi štátnymi inštitúciami, tak ako sa predpokladalo v rámci Bushovho záchranného balíčka – kľúčovým problémom európskych bánk bude likvidita. V tomto prípade je hlavným nástrojom poskytnutie *preklenovacích finančných balíčkov Európskou centrálnou bankou a národnými centrálnymi bankami*. Pri zásahoch štátu bude zároveň potrebné rátať aj s podstatným zvýšením účinnosti verejného sektora. Ukazuje sa, že neefektívny verejný sektor, typický pre väčšinu krajín EÚ, je z hľadiska kombinácie rôznych druhov výdavkov, o ktorých sme hovorili, neudržateľný. Osobitne je to oblasť sociálneho bloku, kde sa bude vyžadovať podstatné zefektívnenie a sfunkčnenie výdavkov. Z tohto hľadiska možno teda v budúcnosti uvažovať o týchto vývojových líniách:

1. Otvorenou otázkou zostáva problém zmäkčenia maastrichtských kritérií z hľadiska času. Pôjde o obdobie roka 2009, alebo s ním možno uvažovať aj v horizonte rokov 2010, 2011?
2. Akú účinnosť budú mať prijaté balíčky v rámci finančného sektora? Nepôjde len o kruhový vývoj, pri ktorom štát poskytne prostriedky pre bankový sektor a bankový sektor bude odkupovať štátne dlhopisy za prijateľných podmienok? Znova sa tým prekryje neefektívnosť štátu a bude snaha pokračovať v tomto cykle tým spôsobom, že banky vykazujú aktíva

cez pohľadávky voči štátu, a štát si vykazuje výhodné získavanie finančných prostriedkov vzhľadom na situáciu na medzibankovom trhu.

3. Väčšina krajín má veľké vnútorné dlhy, a to osobitne v oblasti ekológie, zdravotníctva, ale aj v oblasti dopravy. Riešenie týchto dlhov sa stane kľúčovou otázkou pre vzťah medzi municipalitami a štátnym sektorom. Bude možné hovoriť, že kľúčovou otázkou stabilizácie do budúcnosti sa stanú dva faktory, a to objednávky verejného sektora a zvýšenie domácej spotreby. Objednávky verejného sektora budú vyžadovať podstatne väčší prísun finančných prostriedkov, pričom využívanie PPP projektov, ktoré ponúknu vlastníci kapitálu, je síce z krátkodobého hľadiska zdantivo výhodné, avšak z dlhodobého hľadiska predstavuje obrovské zvýšenie dlhovej služby. To by znamenalo, že aj vlády vyspelých krajín sa v dôsledku vysokej dlhovej služby postupne dostanú do dlhovej pasce.

1.4. Kľúčový význam domácej spotreby

Určítym východiskom sa môže stať *otázka zvýšenia domácej spotreby*. Ak však bude väčšina podnikateľov opatrná v oblasti zvyšovania miezd, a takisto bude opatrná aj pri rokovaní o niektorých ďalších systémových zmenách, ktoré znamenajú multiplikačné pôsobenie,⁵ možno celkovo rátať s istým umítnvením mzdového vývoja – a to v situácii, v ktorej síce možno kontrolovať ceny (osobitne v oblasti energií), avšak kľúčovou otázkou sa stane celkové zvýšenie domácej spotreby ako kompenzácie straty exportu, ktorá bude súvisieť so zmenami v americkej ekonomike. Ak vezmeme do úvahy, že celková strata exportu pre EÚ bude v rozsahu povedzme jednej štvrtiny vývozu do USA, možno očakávať značné problémy aj v samotnej európskej ekonomike. Tu treba zdôrazniť, že ozdravný balíček, na ktorý sa budú musieť skladať daňoví poplatníci v USA, bude síce znamenať sanáciu finančného sektora, avšak už nie zopakovanie úverovej expanzie, a zároveň bude predstavovať zvýšenú daňovú záťaž pre daňových poplatníkov a je zrejmé, že *v prípade USA dôjde k dlhodobým zmenám v rámci štruktúry osobnej spotreby*. Na túto situáciu je nevyhnutné reagovať novým vývojom domácej spotreby v rámci jednotlivých členských štátov EÚ.

⁵ To je napríklad zákon o minimálnej mzde a pod.

Tu sa dá použiť jedno zásadné riešenie, ktoré by bolo svojim spôsobom vhodné aj na prezentovanie stratégie, resp. zmenu stratégie EÚ vo vzťahu k demografickým zmenám.

V rámci štruktúry obyvateľstva EÚ možno dlhodobu, v horizonte niekoľkých desaťročí predpokladať podstatné zvýšenie váhy obyvateľov v *predproduktívnom* a v *poproduktívnom* veku. Takéto výrazné zvýšenie demografického podielu znamená nielen značný zásah do oblasti penzijných systémov, ale znamená aj vytvorenie významného potenciálneho zdrojového faktora domácej spotreby. Je to práve *kategória dôchodcov*, ktorá má vzhľadom na vývoj populačných príjmov najvýznamnejšie a najstabilnejšie príjmy. Napríklad v Českej republike je to ročne 460 mld Kč, ktoré získavajú českí dôchodcovia v rámci dôchodkového systému. Ide teda o skupinu s najstabilnejšími príjmami, no relatívne konzervatívnu v spotrebe, skupinu, ktorá začína stále viac uvažovať o objednávaní rôznych druhov služieb, na ktoré je napojených najviac pracovných miest – čo znamená i riešenie otázky zamestnanosti. Zároveň s tým je nutné rátať aj s ohľadom na úroveň dôchodkov s možnosťami ďalšieho dodatočného zamestnávania. Samotné riešenie neustálym zvyšovaním dôchodkových dávok je z hľadiska finančných zdrojov neudržateľné. V tomto smere podstatne efektívnejším riešením je vytváranie alebo spoluvytváranie podmienok na tvorbu pracovných miest pre ľudí v *poproduktívnom* alebo v *produktívnom* veku s tým, že takto získané pracovné príjmy jednak zvyšujú celkovú úroveň príjmov domácností, jednak vytvárajú nový potenciálny zdroj pracovnej sily pre pracovný trh, čím sa znižuje tlak na získavanie iných špecifických skupín zamestnancov. Už dnes možno v podstate hovoriť o tom, že táto kategória pracovníkov bude z hľadiska ich skúseností v netradičných situáciách mimoriadne dôležitou pre flexibilitu národných ekonomík. Ukazuje sa totiž, že práve táto staršia generácia je schopná vzhľadom na získané skúsenosti zvládať predovšetkým netradičné a neštandardizované situácie, v ktorých síce vyniká činnosť mladej generácie, najmä z hľadiska rýchlosti ich výkonu, avšak netradičné a neštandardné situácie mladí pracovníci zvládajú neporovnateľne horšie ako starší pracovníci. So zreteľom na to je veľmi rozumná pomoc štátu pri vytváraní pracovných miest pre spomínané kategórie občanov – ide prevažne o miesta so skráteným úväzkom, o špecifické druhy miest (vo funkcii poradcov,

konzultantov, asistentov atď.), osobitne miesta využívajúce skúsenosti, ktoré však menej zaťažujú mzdové prostriedky zamestnávateľov. V takomto prípade možno uvažovať skôr o podpore určitou formou povinných platieb dohodou, alebo ako istého príspevku na pracovné miesto pre túto kategóriu.

Ukazuje sa, a vývoj to potvrdzuje nielen vo veľkých, ale aj v malých ekonomikách, že *klúčovou otázkou EÚ na najbližšie roky sa stane vývoj domácej spotreby, nie exportných možností*. Úvaha o tom, že úlohu trhu, ktorý predstavovali USA, prevezmú krajiny juhovýchodnej alebo východnej Ázie (vrátane Číny), sa zdá byť nereálna predovšetkým preto, lebo turbulencie na finančných trhoch zásadným, i keď kaskádovým spôsobom zasiahnu aj hospodárstvo týchto krajín. Z tohto hľadiska vytvorenie európskeho trhu v rozsahu 500 mil. obyvateľov znamená pri koordinovanej politike veľmi zaujímavý priestor domáceho homogénneho trhu najmä v kategórii starších ľudí, ktorí by mohli do istej miery stabilizovať domácu spotrebu na teritóriu EÚ. Výpočty dokazujú, že zhruba 500 mil. obyvateľov vytvára dostatočný autonómny vnútorný sektor spotreby i pri hrozbách oscilácie exportu. Keďže zhruba 34 % produkcie EÚ sa vyváža do USA, no časť tohto vývozu nebude v najbližších rokoch reálna, treba hľadať spôsoby, ako vytvoriť dodatočný spotrebný trh buď v rámci teritória Európskej únie, alebo v rámci ďalších exportných možností. Vzhľadom na vývoj situácie v iných krajinách sú exportné možnosti značne limitované, a preto je žiaduce uvažovať nad zväčšením domáceho trhu spotreby.

1.5. Odlišnosti vývoja a prístupov k riešeniu situácie na finančných trhoch

Ak vezmeme do úvahy už zmienené skutočnosti, je nevyhnutné rátať s tým, že balíčky jednotlivých národných vlád neuspeli, keďže *neriešia problém príčiny vzniku finančnej krízy*. Neuspeli balíček ochranných opatrení v USA, ale pravdepodobne neuspeli ani finančné balíčky poskytnuté bankovému sektoru v Európskej únii. Zároveň treba rátať s tým, že reakciu bankového sektora na tento vývoj bude *rozsiahla vlna fúzií a akvizícií*, ktorá povedie k vytvoreniu ďalších finančných konglomerátov. Tie radikálnym spôsobom zmenšia celkový počet kľúčových finančných konglomerátov

v podmienkach EÚ. Pôvodné predpoklady z polovice 90. rokov, hovoriace o ôsmich až desiatich kľúčových finančných konglomerátoch v EÚ, sa práve v dôsledku fúzií a akvizícií pravdepodobne uskutočnia. Navyše, ani sfúzovanie jednotlivých finančných inštitúcií nezmení štruktúru ich portfólia a nevyrieši príčiny, ktoré viedli k finančnej kríze.

Keďže príčiny finančnej krízy v USA a v EÚ sú rozdielne, možno hovoriť aj o dvoch rozdielnych stratégiách na riešenie finančnej situácie. Na druhej strane ale prepojenosť globálnych finančných trhov vyžaduje koordinovanú stratégiu, i keď realizovanú rôznymi spôsobmi. Je teda zrejme, že americká cesta stabilizácie finančného sektora USA bude iba sčasti využiteľná v Európskej únii. Ak sa hlavným problémom americkej ekonomiky stali *subprime hypotéky*, teda hypotéky buď veľmi kvalitné,⁶ alebo veľmi problémové, je pravdepodobné, že problémom bude celkové odkupovanie a očistenie portfólia finančných inštitúcií od problémových hypoték. Naproti tomu však takýto vývoj nie je možné predpokladať v podmienkach Európskej únie, pretože primárnym problémom v EÚ nebolo poskytovanie úverov na zlé projekty a zlých hypotekárnych úverov – v tomto ohľade boli európske banky podstatne obozretnejšie – ide skôr o problém presunu finančných prostriedkov a finančnej likvidity do amerických finančných inštitúcií. Keďže európsky bankový sektor bude potrebovať hlavne likviditu, nie odkupovanie, bude to znamenať predovšetkým nutnosť poskytnúť finančné balíčky s likvidnou hotovosťou na stabilizáciu európskeho bankového sektora. Miera veľkosti týchto balíčkov zase bude súvisieť nielen s možnosťami národných vlád, ktoré vytvárajú maastrichtské kritériá, ale bude súvisieť aj s celkovou cenou možných prostriedkov, ktoré by tieto národné vlády na finančných trhoch získali. Ak to takto hodnotíme, už dnes možno povedať, že finančný sektor bude pravdepodobne vyžadovať v najbližších niekoľkých rokoch *v európskych podmienkach poskytnutie likvidity a v amerických podmienkach očistenie portfólia a celkové reštrukturalizovanie finančného sektora*.

Pre obidve skupiny však platí nevyhnutnosť *nového prístupu k regulačným opatreniam*, k transparentneniu vlastníckych vzťahov i nového prístupu k prehodnoteniu Bazileja II. Bazilej II síce významným spôsobom otvára

⁶ Ale i kvalitné *subprime* hypotéky boli kvalitné vďaka ratingovému ohodnoteniu, ktoré sa ukazuje ako nekorektné.

priestor pre finančné inštitúcie z hľadiska autonómneho hodnotenia zlých úverov a vytvárania rozsahu oprávok na zlé úvery, avšak v dnešných podmienkach sa spoliehanie na bankový dohľad ukazuje ako značne problematické. Ak teda USA a EÚ zvolia vlastnú stratégiu vedúcu k stabilizácii finančného sektora, zároveň bude potrebné dohodnúť sa na *novej medzinárodnej finančnej architektúre* platiacej pre obidva regióny, a práve tá by mala v budúcnosti vylúčiť opakovanie takých rozsiahlych finančných bublín, k akým došlo v rokoch 2000 až 2007. (Otázke potreby novej medzinárodnej finančnej architektúry sa venujeme v nasledujúcej časti.)

V súčasnosti sa ukazuje, že táto nová finančná architektúra bude musieť reagovať na paradoxný jav. *Reálna ekonomika* je charakteristická skutočným produkovaním tovarov, služieb a ďalších činností. *Virtuálna ekonomika*, ktorá je predovšetkým typická pre finančné trhy, súvisí výslovne so špekulatívnymi transfermi a obchodmi. Ale pritom je ekonomika, ktorá je spojením obidvoch blokov, charakteristická akciovými trhmi ako hlavným zdrojom poskytovania a získavania finančných prostriedkov pre podnikateľskú sféru. Ak sa však ukazuje, že dohľad nad akciovými trhmi nie je dostatočný a ratingové agentúry v skutočnosti neposkytujú záruku objektívneho hodnotenia jednotlivých podnikateľských a finančných subjektov na akciových trhoch, a zároveň platí, že práve táto nedostatočná kontrola vedie k nadsadzovaniu cien akcií a v dôsledku toho k *vnášaniu nereálnosti do vývoja akciových trhov* a na základe toho spätne k značným problémom s návratnosťou úverov, môžeme konštatovať, že súčasná kríza je vlastne prejavom súboja dvoch zásadných rozporných línií. Jednu stranu predstavuje *nekorektné oceňovanie akcií*, s ktorými sa obchoduje na akciových trhoch, a celkových špekulatívnych obchodov na akciových trhoch vrátane obchodov na komoditných trhoch, na druhej strane je to *nekorektné poskytovanie úverov, hypoték a spotrebných úverov* i za podmienok, za ktorých sú zrejmé budúce problémy pri splácaní takto poskytnutých úverov. Obidve zložky teda viedli k skutočnému stavu dnešnej finančnej krízy. Rozdiel medzi americkou a európskou situáciou je v tom, že špekulatívne obchody sa extrémne rozbehli v amerických podmienkach, pričom Američania na ne získali zdroje od európskeho bankového a finančného sektora.

K tomu, samozrejme, pristupuje aj ďalšia rovina. Zatiaľ čo tieto finančné operácie sú špekulatívne a virtuálne, existuje skupina *reálnych finančných*

investorov, ktorí vlastnia reálne peniaze – ide predovšetkým o *suverénne fondy* z niektorých krajín. Národné vlády sa musia rozhodnúť, či chcú spolupracovať so suverénnymi fondmi v snahe získať finančné zdroje, ktoré nalejú do finančného bankového sektora, alebo zostanú ostražití voči investičným akciám suverénnych fondov a prijmú napríklad nemeckú stratégiu, ktorú navrhla kancelárka Merkelová, a to stanovenie maximálneho limitu pre vstup suverénnych fondov do jednotlivých oblastí národných ekonomík na úrovni 20 % alebo 25 %, pričom všetko, čo bude nad túto hranicu, bude pre národné vlády z hľadiska vzťahu k finančným sektorom neakceptovateľné, čo zase súvisí aj s celkovou veľkosťou poskytnutia finančných balíčkov.

1.6. Potreba novej medzinárodnej finančnej architektúry

Finančné krízy boli aj v minulosti a budú aj v budúcnosti. Otázkou však nie je opakovanie finančných kríz, ale vývoj fundamentov, ktoré vedú k týmto krízam a ich multiplikačný efekt a vplyv na vývoj národných ekonomík i globálnej ekonomiky. Z prezentovaných súvislostí vyplýva, že dnes sme jednoznačne svedkami toho, že *dochádza k zmene kvality vplyvu finančných kríz na globálny vývoj*. Ukazuje sa, že sa už prekonávajú hranice národného vplyvu, dochádza skôr ku kontinentálnemu vplyvu. V takomto prípade sa opatrenia národných vlád dostávajú do kontraproduktívneho pôsobenia, pretože sa pokúšajú riešiť príčiny, ktoré presahujú národné hranice. Na druhej strane, stále zjavnejší rozpor predstavuje rozdiel medzi oficiálne vykazovanou ekonomikou a skutočne uskutočňovanými finančnými procesmi. Upozorňujeme na vplyv šedej a čiernej ekonomiky, ktoré na jednej strane generujú reálne finančné zdroje, na strane druhej nie sú oficiálne zahrňované do hospodárskych a teoretických koncepcií národných vlád, a teda neovplyvňujú ani smerovanie opatrení jednotlivých národných vlád.

O tom, že *proces vzniku súčasnej finančnej krízy má v skutočnosti iné kvalitatívne i kvantitatívne parametre*, svedčí prípad Japonska. Hypotekárna kríza v roku 1989 viedla nielen k hlbokému prerozdeleniu pozícií najbohatších občanov na svete, kde prvé priečky zaujímali Japonci, ale znamenala predovšetkým veľmi silný a dlhodobý šok pre japonský finančný sektor.

Japonská vláda sa postupne sériou šiestich blokov opatrení v rokoch 1993 – 2000 pokúšala obnoviť rovnováhu japonského finančného sektora. Išlo jednak o zásahy do portfólia finančných inštitúcií, do procesov koncentrácie finančných inštitúcií, jednak o otvorenie trhu pre zahraničných investorov, ale aj o niektoré ďalšie subvenčné programy, ktoré japonská vláda realizovala v prospech japonských finančných inštitúcií. Bohužiaľ, musíme konštatovať, že v podstate po dvadsiatich rokoch snáh o nápravu dôsledkov hypotekárnej krízy je japonský finančný sektor ešte stále v problematickej situácii. Túto situáciu pritom nemožno vysvetliť tým, že Japonsko sa obáva vstupu zahraničných finančných investorov do japonského finančného sektora. Problém nerieši ani čiastočná privatizácia najväčšej finančnej inštitúcie Japonskej pošty, ktorá v podstate predstavuje konglomerát obrovskej sporiteľne s jednotlivými druhmi finančných inštitúcií. Znamená to teda, že ekonomické fundamenty vedúce ku krízam sú v iných oblastiach než v tých, ktoré doteraz bolo možné riešiť zmenou úrokovej sadzby, strážením inflácie a protinflačným vývojom či dodávaním likvidity v prípade problémov jednotlivých finančných inštitúcií.

Toto všetko predstavuje zásadnú *novú teoretickú aj praktickú výzvu*, pred ktorou stojí celý finančný sektor. Ak k tomu vezmeme do úvahy skutočnosť, že dochádza k vytvoreniu novej skupiny investorov, ktorí disponujú reálnymi peniazmi, vstupujú na finančné trhy nezaťažení obrovským úverovým blokom, a zároveň sú schopní pristupovať k finančným operáciám netradičným spôsobom na základe spoluvlastníctva či pákového efektu, máme pred sebou postupné *odkrývanie úplne novej roviny finančného sveta*. Tieto nové investorské skupiny pritom neprichádzajú z rozvojových krajín, ako to bolo vždy v doterajšej histórii, ale pochádzajú z krajín, ktoré produkujú suroviny (energetické médiá alebo kovy a pod.), a súčasne, čo je veľmi dôležité, stávajú sa nástrojom stratégie národných vlád. Národné vlády akoby týmto spôsobom našli určitý štít alebo určité silové pole pred pôsobením transnacionálnych korporácií, ktoré sú v prevažnej miere koncentrované vo vyspelých krajinách a zásadným spôsobom ovplyvňujú vývoj svetovej ekonomiky.

Paradoxne teda vzniká sústava niekoľkých súbežných procesov, ktoré si vyžadujú úplne nový teoretický, koncepcný prístup, ale aj *úplne novú*

medzinárodnú finančnú architektúru. Prvú rovinu predstavuje proces virtualizácie finančného sektora, ktorý neustále napreduje míľovými krokmi. Druhú rovinu predstavuje nová skupina investorov z rozvojových krajín, ktorí disponujú značnými finančnými prostriedkami, pričom platí, že čím väčšia je spotreba energetických médií vo vyspelých krajinách, tým vyššiu cenu za ne platia, a to posilňuje moc týchto nových finančných skupín. Tretiu líniu predstavuje vytváranie finančných konglomerátov, ktoré v sebe integrujú množstvo rôznorodých finančných tokov, tým zneprehľadňujú kontrolu finančných tokov vnútri systému a enormným spôsobom znova zväčšujú silu týchto finančných inštitúcií, ktorá vysoko prekonáva národné hranice. Ďalším vývojovým procesom je skutočnosť, že presun financovania prevažnej časti podnikovej sféry na kapitálové trhy v sebe integruje aj riziká virtualizácie trhovej kapitalizácie do akcií, ale zároveň aj posúva na novú rovinu úlohu národných i nadnárodných kapitálových trhov a búr. Tieto procesy v konečnom dôsledku znamenajú aj nutnosť novej finančnej medzinárodnej architektúry.

Dnes sa objavuje zásadný rozpor, a to rozdiel medzi virtuálne definovaným bohatstvom vyplývajúcim z nadhodnocovania finančného rozmeru bohatstva a zaostávajúcim reálnym procesom produkcie tovarov a služieb, ale aj reálnej spotreby, lebo v prípade virtuálnej spotreby založenej na úverovej expanzii možno ťažko hovoriť o rovnováhe medzi finančnými zdrojmi a celkovou mierou spotreby.

Preto dnes možno konštatovať, že *pravdepodobne ako hlavný fundament, ktorý sa stáva štartérom finančných kríz, sa javí zásadný rozpor medzi mierou reálnej spotreby a spotreby krytej virtuálnym bohatstvom*, ktoré je tvorené buď nadhodnotením finančného rozmeru bohatstva, alebo použitím úverovej expanzie. Obe formy vedú k zničujúcim dôsledkom. Nová podoba medzinárodnej finančnej architektúry bude pravdepodobne založená nielen na regionalizácii a zrealnení dispozičných prostriedkov na riešenie krízovej situácie, ale aj na nevyhnutnosti opatrení v prospech návratu k zladeniu medzi reálnou spotrebou, reálnym objemom finančných prostriedkov, reálnou väzbou medzi jednotlivými krajinami a novým pohľadom na budúci rozmer spotreby.

1.7. Možné scenáre vývoja v Európskej únii a odporúčané stratégie

Ak európske vlády zistia, že napriek zjemneniu maastrichtských kritérií nebudú schopné poskytnúť dostatok finančnej likvidity, zvýšia tlak na to, aby materské spoločnosti odčerpali kapitál z dcérskych spoločností. Ak sa však ukáže, že ani toto opatrenie nebude dostatočné (čo je veľmi reálny predpoklad), otvoria priestor pre vstup zahraničných investorov aj z oblasti suverénnych fondov. Vzhľadom na ohrozenie tzv. národne citlivých odvetví však stanovia finančné limity pre vstup týchto investorov. Pokiaľ podstúpia aj tento krok a nepovedie to k zásadnému zvratu situácie na finančných trhoch, možno predpokladať, že vlády sa dostanú do neriešiteľnej situácie, v ktorej sa pokúsia ešte niekoľkokrát použiť balíčky na oživenie finančného sektora a keď zistia, že neuspeli ani pri tomto oživení, nevyhnutne dôjde k výraznému zhoršeniu situácie na medzibankovom trhu, v dôsledku čoho vlády zvolia stratégiu záchrany každá sama za seba, a to za každú cenu.

Možno teda hovoriť, že pre súčasnosť je typický *koordinovaný postup* a vytvorenie podmienok na poskytnutie záchranných balíčkov, pričom táto spoločná stratégia vydrží minimálne niekoľko mesiacov až pol roka. Pokiaľ sa ukáže, že poskytnutie balíčkov v tomto intervale nevedlo k zásadnej zmene stavu na finančnom a bankovom trhu, národné vlády zneistejú a nebudú schopné nájsť a urýchlene podniknúť ďalšie kroky na ozdravenie finančného sektora. V takom prípade možno prijať japonský scenár *dlhého obdobia deflačných tendencií s nízkou mierou sklonu k spotrebe* a veľkými problémami, ktoré budú vznikať z nízkeho sklonu k spotrebe a nízkeho sklonu k úsporám, v dôsledku čoho bude značný problém získať finančnú likviditu. Pôjde teda o sériu niekoľkých balíčkov a vzhľadom na rozmer, o ktorom uvažujú národné vlády, možno predpokladať, že prvé balíčky budú v rozsahu desiatok mld USD a ďalšie balíčky budú určené tak, aby sa celková hranica finančných stimulov pohybovala na úrovni približne 250 – 300 mld USD. Ak sme však hovorili, že problémom európskeho bankového sektora je nedostatok likvidity, možno teda voľiť stratégiu odlišnú od stratégie americkej vlády, a to v podobe získania finančných prostriedkov od suverénnych fondov. Ale ak sa bude zvyšovať tlak na znižovanie ceny ropy, a tým dôjde k obmedzeniu veľkosti finančných zdrojov pre suverénne fondy, pôjde

o „kontraproduktívne Pyrrhovo víťazstvo“. Na jednej strane sa síce znížia náklady na energie pre jednotlivé národné vlády a v rámci toho aj pre podnikateľský sektor, avšak na druhej strane sa zjavne zabráni nie virtuálnemu, ale reálnemu finančnému zdroju pomôcť preklenúť finančnú krízu, do ktorej sa jednotlivé členské štáty Európskej únie dostávajú. Celkový časový rámec týchto vývojových procesov možno určiť na koniec roka 2008 a prvú polovicu roka 2009.

Ukazuje sa tiež, že jedným z kľúčových problémov, ktoré viedli k obrovskému objemu poskytovania hypoték a spotrebných úverov, je skutočnosť, že vo väčšine krajín sa prejavuje *prehlbovanie príjmovej stratifikácie populácie*. Dochádza k určitej „deštrukcii“ strednej triedy, a zároveň k postupnému urýchlenu koncentrovaniu bohatstva v rukách stále užšej skupiny populácie.

Aby sa pri zachovaní sociálneho modelu predišlo výrazným drastickým dôsledkom, ktoré vyplývajú z tejto skutočnosti, znova sa prejaví snaha vlád tlačíť na poskytovanie výhodnejších podmienok na hypotekárne a spotrebné úvery, s koncentráciou práve na hypotekárne úvery. Bude sa však opakovať situácia zo začiatku a polovice 90. rokov v USA, kde po tlaku vlády a rozhodnutí v podobe legislatívnych krokov budú banky poskytovať hypotekárne a spotrebné úvery aj pre chudobnejšie vrstvy populácie, čím sa znova zväčší riziko nesplácaných úverov. Pri tejto stratégii by európske vlády v podstate naplnili presne ten istý spôsob scenára, ktorý v konečnom dôsledku viedol ku krízovej situácii na amerických finančných trhoch.

Vzhľadom na problémy, ktoré sú dnes v globálnom svete, ako aj na predpokladaný vývoj pokračujúceho pádu amerického dolára, posilňovanie eura (čo zásadným spôsobom ohrozí export) a so zreteľom na ďalšie skutočnosti treba v súčasnosti považovať za rozhodujúce dve základné stratégie. Prvou je *stratégia zvyšovania domácej spotreby* a vytvárania podmienok na rast domáceho spotrebiteľského dopytu ako kompenzačného fenoménu ku klesajúcemu exportu. Druhým krokom bude nutná *reštrukturalizácia finančného sektora* (a to zásadným spôsobom), aj v podmienkach EÚ, s podstatným zvýšením transparentnosti operácií aj vlastníckych vzťahov, výrazným zvýšením kontrolných mechanizmov, a čo je dnes nesmierne dôležité, s dôslednou kontrolou použitia finančných prostriedkov, ktoré poskytnú národné

vlády v rámci finančných balíčkov. Jedine takýmto spôsobom bude možné relatívne ustrážiť vývoj v európskom bankovom sektore, vytvoríť dlhodobejšie podmienky na to, aby sa získavanie finančných prostriedkov národnými vládami pohybovalo vo finančne prijateľných podmienkach, pričom netreba zabúdať, že pokiaľ získavanie finančných prostriedkov bude mať stúpajúcu tendenciu, čo pravdepodobne bude mať, znamená to postupný *nárast dlhovej služby*. Keďže možnosti nepriamych daní vo väzbe na spotrebné dane a DPH sú už vyčerpané, bude potrebné urýchliť a podstatne zosilniť *využívanie majetkových daní*. Takáto cesta by mohla určitým spôsobom zaťažiť vyššie majetkové vrstvy vyššími daňami, bola by správnejšia a korektnejšia ako daň z príjmov, a zároveň by zaväzovala k určitej miere solidarity v rámci pôsobenia európskeho sociálneho modelu a jeho jednotlivých mutácií. Ukazuje sa totiž, že forma majetkových daní (kde by mohlo ísť aj o celkové kontrolné mechanizmy napríklad v oblasti úspor obyvateľstva mimo teritória materskej krajiny, na čo už dnes existujú legislatívne predpoklady a schválené smernice komunitárneho charakteru) by mohla aspoň sčasti stabilizovať situáciu národných vlád z hľadiska daňových príjmov, ako aj možnosti získavania zdrojov na medzibankovom trhu.

Rozhodujúcou otázkou sa stane ochota komunikovať s *d'alšími zdrojmi finančného sektora*, akými sú nielen suverénne fondy, ale aj finančné zdroje zo šedej a z čiernej ekonomiky (prvá línia). Druhou líniou, ktorú bude EÚ odporúčať pre členské štáty, je podstatné *zvýšenie efektívnosti verejného sektora*, osobitne štátneho sektora. Znamená to teda nielen zásadným spôsobom vyhlásiť boj korupcii a rozkrádaniu, ale predovšetkým zvýšiť i celkovú efektívnosť verejných výdavkov a v tomto kontexte prehodnotiť aj celkovú mieru solidarity a súdržnosti napríklad v oblasti zdravotníctva či vzdelávania.

Tieto hlavné línie budú pravdepodobne rozpracované v podmienkach Európskej únie, ktorá ich po transformácii Lisabonskej stratégie použije ako hlavný strategický manéver pre budúcu dekádu. Ukazuje sa totiž, že rozmer finančnej krízy je príliš veľký na to, aby odznela v priebehu polroka alebo roka. Pokiaľ bude finančná kríza trvať niekoľko rokov, čo je reálny predpoklad, bude to znamenať výraznejšie zvýšenie tlaku na všetky uvedené tendencie.

V závere chceme ešte raz zdôrazniť, že skutočný fundament a paradigma príčin vzniku dnešných finančných kríz a finančných turbulencií je práve *v zásadnom rozpore medzi vývojom spotreby, polarizáciou bohatstva a virtualizáciou finančného sveta*. Protiinflačne cielená politika či opatrenia, ktorými sa centrálné banky snažia zvýšiť likviditu emitovaním nových peňazí, a opatrenia, ktoré majú kompenzovať sociálne dopady na vybrané kategórie populácie, sú neefektívne a od začiatku odsúdené na neúspech. Neriešia totiž hlavné príčiny, ktoré vedú k finančným krízam. Tie je nevyhnutné riešiť v inej rovine, v inom chápaní a v inom videní. Pokiaľ nebudeme ochotní pristúpiť k tomuto novému pohľadu na rozpoznanie príčin finančných kríz, môžeme sa odvolávať na cyklickosť vývoja (dokonca reálna podoba sínusoidného vývoja finančných a hospodárskych kríz bude zdanlivo potvrdzovať pravdivosť cyklického vývoja definovaného Kondratievom), avšak v skutočnosti globalizácia a prechod na planetárny rozmer ekonomiky znamenal zásadný kvalitatívny zlom v pohľade na cyklickosť vývoja svetovej ekonomiky. Všetky spomínané procesy vytvárajú potrebu úplne nového pohľadu na reálnu ekonomiku, finančné toky, ale aj finančnú ekonomiku. A pokiaľ nedôjdeme k záveru, že je nanajvýš žiaduce nové finančné chápanie a videnie, je zrejmé, že sa opäť ocitneme vo finančných krízach.

2. SUVERÉNNE FONDY – NEROVNOVÁHY A NOVÉ CENTRÁ RASTU

Rozmach suverénnych fondov je odrazom pretrvávajúcich nerovnováh bežných účtov vo svetovej ekonomike, ako aj rozširujúceho sa trendu väčšieho angažovania štátu v trhovej ekonomike. Suverénny fond je investičný nástroj štátu. Spravuje zahraničné aktíva, ktoré sú rizikovejšie a prinášajú väčší výnos ako devízové rezervy centrálnej banky. Rast počtu suverénnych fondov sa prejavuje na väčšom zapájaní štátov do obchodov so súkromným sektorom a uzatváraní strategických globálnych partnerstiev s nadnárodnými spoločnosťami. Pri takomto posilnení pozícií štátu na trhu sa zväčšujú obavy z protekcionizmu a znárodňovania, v tej či onej forme.

Suverénne fondy sú financované devízovými rezervami štátu, avšak ich správa je od devízových rezerv oddelená. V zásade rozoznávame štyri hlavné formy spravovania suverénneho majetku štátu – prostredníctvom suverénnych fondov, devízových rezerv, verejných penzijných fondov, alebo štátnych podnikov. Na rozdiel od zvyšných troch foriem, *suverénne fondy sa orientujú na vyššiu dlhodobú reálnu mieru návratnosti*, v priemere až 18 % za rok (Temasek Holdings). Predmetom ich aktivít nie je ani tak plnenie finančných záväzkov ako zväčšovanie majetku štátu.

Suverénne fondy môžu na otvorených trhoch investovať neobmedzene, podobne ako nezávislé súkromné investičné banky či hedžové fondy alebo iné. Suverénne fondy si nepožičiavajú peniaze a sú *minimálne zadĺžené*, čo je ich konkurenčná výhoda oproti iným účastníkom trhu.⁷ Pôsobia v pozícii dlhodobých investorov, ktorí nemenia svoje investičné rozhodnutia podľa krátkodobých výkyvov na trhu. Dlhodobý horizont investícií fondov má na globálne kapitálové trhy pozitívny vplyv. Pri poklese cien aktív sú pod menším tlakom ako väčšina súkromných investorov, ktorí sa snažia zmenšiť objem svojich investícií, alebo zlepšiť svoju likvidnú pozíciu.⁸ Suverénne

⁷ Na vývoji a stabilite finančných trhov sa neodráža len objem investovaných prostriedkov, ale aj potenciálne zadĺženie investorov. Veľa hedžových fondov a fondov *private equity* používa investičné stratégie založené na dlhovom bremene približne 10 : 1, čo znamená, že na samotné transakcie si požičiavajú približne desiatnásobok vlastného kapitálu. V jednotlivých prípadoch môže byť toto dlhové bremeno ešte väčšie (pozri aj kapitolu 1).

⁸ Pri poklese cien aktív v rokoch 2000 – 2002, alebo počas úverovej krízy, ktorá sa začala v lete 2007, boli mnohé suverénne fondy aktívne a zväčšovali svoj dopyt po lacnejších aktívach.

fondy nezmenšili svoj dopyt po akciách zahraničných subjektov ani pri zhoršení finančných bilancií a aj napriek rastúcim odpisom a stratám, ktoré za posledný rok zaznamenali existujúci vlastníci. Krátkodobé straty⁹ sú v súlade so stratégiou preferovania dlhodobej návratnosti aktív pred ich likviditou a v súlade s väčšou toleranciou voči rizikám, čo je nepochybné výrazná črta investícií suverénnych fondov.

2.1. Makroekonomický pôvod suverénnych fondov

Investície suverénnych fondov sú kapitálovým tokom, a preto sú úzko spojené s nerovnovahami zahraničného obchodu, ktoré ovplyvňujú stabilitu finančného systému a udržateľnosť konjunktúry globálnej ekonomiky. Krajiny, ktoré majú prebytky na bežných účtoch platobnej bilancie, vytvárajú komplementárne veľký odlev kapitálu, ktorý následne prinesie investičné príjmy. Z historického hľadiska je zaujímavé, že zatiaľ čo v minulosti investovali vyspelé ekonomiky na rozvíjajúcich sa trhoch,¹⁰ v súčasnosti *plynie kapitál opačným smerom, z rozvíjajúcich sa ekonomík do vyspelých*. Ďalší rozdiel je ten, že zatiaľ čo v minulosti sa na investíciách podieľali predovšetkým súkromné subjekty, v súčasnosti sú investormi hlavne centrálné banky a vlády z rozvíjajúcich sa ekonomík, pričom kumulovanie zahraničných aktív je kombináciou politického rozhodnutia a ekonomickej kalkulácie.¹¹

Dlhodobo neriešené globálne nerovnováhy zväčšujú riziká na strane agregátneho dopytu aj ponuky. Krajiny s vysokými deficitmi bežných účtov si potrebné financie buď požičajú a budú platiť požadovaný úrok (aj s konzekvenciami

⁹ Napríklad v decembri 2007 zaplatil Temasek Holdings 4,4 mld USD za podiel v Merrill Lynch, ktorý mal v júni 2008 hodnotu už len 3,4 mld USD. Podobne, hodnota 9,5 % podielu vo švajčiarskej banke UBS, za ktorý Government of Singapore Investment Corporation zaplatil 11 mld švajčiarskych frankov, sa zmenšila o približne polovicu. Pri kúpe 5 % akcií Barclays zaplatili v júli 2007 China Development Bank a Temasek Holdings 720 USD za jednu akciu. V júni 2008 sa jedna akcia Barclays predávala za 320 USD a pod. Vo všeobecnosti sa očakáva, že akciám týchto a iných firiem sa podarí v budúcnosti dosiahnuť úroveň cien, ktorá bude porovnateľná s ich maximálnymi hodnotami z minulosti.

¹⁰ Ktoré disponovali nadbytkom pôdy, prírodných zdrojov a lacnej pracovnej sily, ale nedostatkom kapitálu, čo vytváralo potenciál pre vysoké výnosy z investícií.

¹¹ Rovnako ako zahraničné investície, pre suverénne fondy sú dôležité aj investície a financovanie sociálneho a hospodárskeho rozvoja domácej ekonomiky.

pre trhy a spotrebiteľov, dopyt po úveroch a pod.), alebo umožnia nákup aktív vo svojej krajine. Ekonomiky, ktorých aktíva sa stali terčom pre zahraničné investície, musia čeliť potenciálne väčšiemu odlevu dividend do zahraničia a sú náchylnejšie na prudké obraty kapitálových tokov.

Na druhej strane, krajiny ktoré dosahujú prebytky bežných účtov, môžu mať problém so sterilizáciou vysokého prílevu devíz a likvidity do domácej ekonomiky. Tieto prostriedky majú tendenciu k tvorbe bublín na trhoch aktív a k vyššej inflácii, čo podkopáva domácu ekonomickú a finančnú stabilitu. Suverénne fondy treba vnímať aj ako *reakciu na inflačné tlaky, ktoré sa objavili v dôsledku kombinácie vysokého prílevu devíz a fixácie výmenného kurzu domácej meny* voči klesajúcemu USD (IMF, 2007).

Nadbytok úspor v rozvíjajúcich sa ekonomikách¹² prispel k poklesu dlhodobých úrokových mier vo vyspelých ekonomikách. Úrokové miery na bezpečné aktíva klesli, pretože dopyt po zahraničných aktívach sa spočiatku koncentroval predovšetkým v segmente dlhopisov štátu. Nižšie úrokové miery znevýhodnili sporenie, a naopak podporili rast cien aktív, ako sú napríklad akcie alebo nehnuteľnosti. Dôsledky tohto vývoja a finančnej krízy sa začali naplno prejavovať v lete 2007. Suverénne fondy sú súčasťou tejto dynamiky. Rast ich počtu naznačuje, že *krajiny s prebytkom úspor sú stále menej ochotné akceptovať nízke úrokové miery*. Tento fakt by mal vyvolať tlak na zmenšenie globálnych nerovnováh, avšak existuje reálne riziko, že potenciálny pokles deficitu na bežnom účte USA nebude zodpovedať komplementárnemu poklesu prebytkov na bežných účtoch rozvíjajúcich sa ekonomík, ale komplementárnemu rastu deficitov v iných krajinách. Nerovnováhy sa tak môžu transformovať, a nie zredukovať (Deputy Governor of the Bank of England, 2008).

Existencia suverénnych fondov je založená na vysokých prebytkoch bežných účtov a ich rozmach sa zabrzdí až so zmenšením týchto prebytkov, alebo ich zmenou na deficity. Trend vyrovnávania nerovnováh vo svetovej ekonomike je však pomerne neistý. Ak nedôjde k poklesu cien surovín,¹³

¹² Hlavne v Číne a v krajinách exportujúcich ropu.

¹³ Vysoké ceny surovín *sťahujú zo svetovej ekonomiky likviditu*, ktorá by mohla byť použitá inak. Cyklus spotrebiteľského dopytu bol čiastočne nahradený veľkou investičnou vlnou, čo môže posilňovať recesný tlak vo svetovej ekonomike.

krajiny exportujúce ropu a iné suroviny budú dosahovať na bežných účtoch platobnej bilancie aj naďalej vysoké prebytky. Na druhej strane, ak by sa aj ceny surovín v budúcnosti znížili, môžu sa zväčšiť potenciálne prebytky na bežných účtoch ázijských krajín, ktoré exportujú priemyselné výrobky.

2.2. Nový spôsob investovania

Rozšírenie suverénnych fondov predstavuje fundamentálny posun v spôsobe investovania štátu. V minulosti štát investoval do aktív predovšetkým preto, aby domácu menu a bankový systém chránil pred negatívnymi dôsledkami finančných kríz. Moderné suverénne fondy sa od tejto stratégie výrazne odklonili. *Suverénne fondy poskytujú ekonomikám podstatne väčšiu paletu investičných možností a príjmov*, čím sa zväčšuje konkurencia pre americké Treasuries a iné cenné papiere štátu. Pri dodržiavaní komerčných kritérií by malo rozšírenie investičného rámca (od vládnych dlhopisov k akciám) prispieť k efektívnejšej alokácii úspor štátu. Prostredníctvom firiem, do ktorých investujú, a trhov, na ktorých pôsobia, rozvíjajúce sa ekonomiky prehľbujú svoje vzťahy s vyspelými ekonomikami a ich podnikateľskou kultúrou.

Rozšírenie suverénnych fondov je pokračovaním trendu, ktorý sa odvíja od skúseností z ázijskej finančnej krízy (1997 – 1998), po ktorých začali rozvíjajúce sa ekonomiky zhromažďovať oveľa väčšie likvidné rezervy ako predtým, pričom disponujú podstatne väčšími devízovými rezervami ako vyspelé ekonomiky. Kúpou tradičných štátnych dlhopisov sa chránili pred kolísaním finančných trhov, avšak za cenu príliš nízkeho úroku, ktorý po vplyve kurzových zmien nezriedka priniesol aj negatívny výnos. V súčasnosti je zrejmé, že *objem rezerv už presiahol hranicu potrebnú na plnenie konvenčných cieľov¹⁴ a prebytok úspor si začal hľadať nové investičné príležitosti, s vyššou návratnosťou* (Deputy Governor of the Bank of England, 2008). Vo všeobecnosti sa očakáva, že vysoké prebytky na bežných účtoch rozvíjajúcich sa ekonomik budú pretrvávať aj naďalej a suverénne fondy budú pri rýchlo rastúcom *cash-flow* pokračovať v investíciách do zahraničných aktív.

¹⁴ Zahraničné rezervy centrálnych bánk z rozvíjajúcich sa ekonomik sú ako celok približne o 60 % (cca 3 bil. USD) väčšie, ako je potrebné na konvenčné pokrytie krátkodobého zahraničného dlhu.

Ekonomiky využívajú suverénne fondy *aj na zmenšenie hospodárskej závislosti*, čo chcú dosiahnuť prostredníctvom vertikálnej a horizontálnej sektrovej diverzifikácie svojich domácich ekonomík. Nová intenzita realizácie investičných stratégií pomáha dosiahnuť potenciálne vyššie výnosy z úspor štátu, a teda aj viac prostriedkov pre štátny rozpočet, čo môže prispieť napríklad k nižším daniam, lepšej infraštruktúre a verejným službám či zlepšeniu konkurencieschopnosti štátnych podnikov.

Snaha vyhnúť sa negatívnym skúsenostiam z rokov 1997 – 1998 vedie vlády rozvíjajúcich sa ekonomík k veľkej akumulácii zahraničných rezerv, čo samozrejme podporuje nerovnováhy vo svetovej ekonomike, ale poškodzuje aj ich domáce ekonomiky, ktorých konjunktúra by mohla byť z dlhodobého hľadiska udržateľnejšia, keby napríklad nechali svoje meny voľnejšie apreciovať. Prebytky bežných účtov a tvorba devízových rezerv rozvíjajúcich sa ekonomík by sa tým však s najväčšou pravdepodobnosťou zmenšili.

2.3. Zdroje príjmov suverénnych fondov

V súvislosti s rozmachom suverénnych aktivít štátov je dôležitý rozsah, resp. veľkosť prebytkov na ich bežných účtoch, pričom relatívne veľa krajín dosahuje prebytky na úrovni 5 % HDP alebo viac. Veľkosť týchto prebytkov vyplýva z vysokej inflácie cien komodít a z hospodárskej politiky krajín juhovýchodnej Ázie, ktorých a) proexportne orientované stratégie rastu redukovujú tlak na rast výmenných kurzov a ktorých b) rast výdavkov domácností neodrží krok so silným rastom priemyselného sektora a produktivity práce.

Niektoré suverénne fondy získali svoje finančné prostriedky z exportu surovín, iné využívajú na svoje investície devízové rezervy. Suverénne fondy založené na príjmoch z predaja surovín sa môžu využiť na rôzne ciele, vrátane stabilizácie fiškálnych príjmov a ochrany pred rastom inflácie. Krajiny disponujúce neobnoviteľnými surovinami (ropou a zemným plynom) sa snažia investovaním do aktív preniesť výhody z vysokých devízových príjmov aj na ďalšie generácie.

Finančné zdroje suverénnych fondov sú pomerne koncentrované. *Krajiny exportujúce ropu a plyn vlastnia približne 2/3 globálnych aktív všetkých*

*suverénnych fondov.*¹⁵ Dramatický rast cien ropy je v kombinácii s poklesom hodnoty USD pravdepodobne hlavným dôvodom, prečo v krajinách Perzského zálivu prebieha diverzifikácia devízových rezerv. Suverénne fondy, ktorých devízové prostriedky nepochádzajú zo surovinových zdrojov krajiny, majú vo všeobecnosti väčšiu tendenciu robiť výlučne ciele investičnú politiku, predovšetkým vtedy, keď krajina naakumulovala nadbytočné množstvo devíz určitej meny. Vysoké devízové rezervy sú v tomto prípade dôsledkom toho, že krajiny ako Čína alebo iné východoázijské ekonomiky, realizujú proexportnú reguláciu svojich výmenných kurzov.

V Ázii a v krajinách Perzského zálivu sa zodpovedné autority rozhodli intervenovať proti apreciácii svojich domácich mien a zhromažďujú dolárové rezervy. Pri voľnom pôsobení trhových síl by väčšia ponuka USD viedla k poklesu hodnoty jeho výmenného kurzu. Nadhodnotený USD tak pomáha udržiavať hodnotu aktív suverénnych fondov vyjadrenú v ich domácich menách. *Pôsobenie suverénnych fondov je súčasťou príčin, ako aj dôsledkov nerovnováhy vo svetovej ekonomike.*

2.4. Aktíva suverénnych fondov

Suverénne fondy poznáme približne od päťdesiatych rokov minulého storočia, ale svoj najväčší rozmach zaznamenali až počas posledných 10 – 15 rokov. Od začiatku nového storočia bolo založených najmenej 10 nových suverénnych fondov, pričom ďalšie by mali vzniknúť napríklad v Brazílii, Japonsku alebo v Indii. Suverénne fondy sa stali hnacou silou globálnej vlny fúzií a akvizícií.

Na začiatku roka 2008 boli celkové aktíva registrovaných suverénnych fondov okolo 3 bil. USD,¹⁶ čo je približne dvojnásobok aktív hedžových fondov. *No v porovnaní s aktívami pod kontrolou inštitucionálnych investorov, ako sú aj penzijné fondy (cca 53 bil. USD), nie je ich podiel na trhu až taký veľký.* Napríklad celkové globálne aktíva denominované v USD predstavujú sumu okolo 50 bil. USD (Johnson, 2007). Suverénne fondy si s ďalšími

¹⁵ Rozdelenie zdrojov príjmov suverénnych fondov medzi ropu/zemný plyn a transformáciu devízových rezerv na iné aktíva je približne v pomere 62 % ku 38 %.

¹⁶ Odhaduje sa, že na začiatku deväťdesiatych rokov disponovali sumou okolo 500 mld USD.

účastníkmi trhu, ako sú fondy *private equity*,¹⁷ alebo hedžové fondy, vybudovali všestranné vzťahy. Vystupujú voči nim aj ako konkurenti, aj ako partneri. Môžeme ich vnímať aj ako nízkonákladový (daňovo zvýhodnený) zdroj kapitálu pre *private equity* priemysel, pričom však hrozí, že rezervy suverénnych fondov budú investované špekulatívne.

Aktivity suverénnych fondov nemajú na konjunktúru vyspelých ekonomík zatiaľ žiaden významný vplyv, na rozdiel od rozvíjajúcich sa trhov, kde už môže byť potenciálny vplyv suverénnych fondov podstatne väčší. Celková hodnota všetkých obchodovaných cenných papierov v Afrike, na Strednom východe a v rozvíjajúcich sa európskych ekonomikách predstavuje sumu okolo 4 bil. USD, čo je aj veľkosť trhu aktív v Latinskej Amerike (Johnson, 2007).

Krajiny Perzského zálivu investovali medzi rokmi 2004 a 2007 do zahraničných cenných papierov, nehnuteľností a akvizícií majetkových podielov vo významných finančných a priemyselných subjektoch okolo 140 mld USD (Raphaeli – Gersten, 2008). Počas tejto investičnej vlny sa stali dôležitou súčasťou finančných trhov a stávajú sa veľkou konkurenciou Číny ako nového finančného centra. Kombinované aktíva suverénnych fondov z Perzského zálivu a Ázie by sa mali do roku 2012 dostať na úroveň 10 bil. USD (12 bil. USD v roku 2015). Aktíva suverénnych fondov však budú aj napriek svojmu rýchlemu rastu predstavovať stále menej ako 6 % globálne obchodovaných cenných papierov (The Economist, 2008).

2.5. Transparentnosť suverénnych fondov

Suverénne fondy pôsobia na jednej strane ako každý iný inštitucionálny investor, ktorý investuje výlučne na komerčnej báze. Na základe toho očakávajú, že sa na nich nebudú klásť žiadne dodatočné regulačné nároky. Na druhej strane, v otázke zdaňovania sa k nim pristupuje ako k suverénnym štátom a sú oslobodené od daní. Výsledkom tohto regulačného rámca je fakt, že štátom kontrolované suverénne fondy získali konkurenčnú výhodu

¹⁷ *Private equity* fond dopĺňa tradičné akciové a dlhopisové portfóliá. Investuje do aktív, ktoré nie sú verejne obchodované, ako je rizikový kapitál, akvizície či investície do podriadených dlhov.

pred súkromnými investormi. V Spojených štátoch amerických sa začína uvažovať nad tým, že pri splnení určitých podmienok by sa mohlo zaviesť zdaňovanie suverénnych fondov a zrušilo by sa diskriminačné preferovanie štátom kontrolovaných investorov pred investormi zo súkromného sektora. Zdanenie suverénnych fondov by prinieslo do rozpočtov nemalé príjmy (Weisman, 2008). Štátom kontrolované zahraničné investičné fondy tak majú konkurenčné výhody, ktorými vytesňujú súkromné investície. Potenciálne zdanenie suverénnych fondov však môže byť vnímané aj ako protekcionistický signál, čo môže mať negatívny vplyv na globálny kapitálový *cash-flow*.¹⁸ To môže mať negatívne dôsledky nielen pre USA, ktoré aj s pomocou investícií suverénnych fondov vyrovnávajú vysoký deficit na bežnom účte platobnej bilancie a oslabujú tlak na depreciaáciu USD.

Vlastníctvo majetkových podielov v spoločnostiach, ako sú Citigroup, Morgan Stanley, UBS alebo Merrill Lynch, ponúka zahraničným vládam nové možnosti pri zložitých politických rokovaniach – náhly odlev investícií zahraničných vlád by mohol vážne poškodiť finančný sektor v USA. Na druhej strane, niekedy môžu byť pri presadzovaní myšlienok úspešnejšie firmy ako vlády. Napríklad čínske investície do finančných spoločností v USA môžu pomôcť pri modernizácii finančnej infraštruktúry čínskej ekonomiky, z čoho by mali mať okrem Číny prospech aj USA.

Obavy vyspelých ekonomík sa spájajú predovšetkým s tým, že pod vplyv zahraničnej vlády sa môžu dostať aktíva strategického významu (priemyselné podniky, banky, *high-tech* spoločnosti, infraštruktúra, letecká a lodná doprava a pod.). Pri strategickom hodnotení prijateľnosti podnikateľských zámerov sa nenachádzajú suverénne fondy v rovnakom postavení. Je zrejme rozdiel medzi suverénnymi fondmi z Ruska alebo Číny – krajín, ktoré majú dlhodobé strategické záujmy, a suverénnymi fondmi z malých a vojensky relatívne bezvýznamných krajín, ako sú napríklad Kuvajt, Katar, Dubaj, alebo Singapur. V súvislosti s investičnou a akvizičnou aktivitou suverénnych fondov z krajín Perzského zálivu sa strategické obavy vyspelých ekonomík týkajú hlavne toho, či sa neposilní postavenie krajín z Perzského zálivu pri určovaní objemov produkcie alebo cien ropy. Jedno z prvých oficiálnych

¹⁸ Pričom navrhovaná regulácia nebude riešiť aktuálne problémy a nezabráni budúcim finančným krízam, pokiaľ sa nebude týkať celého finančného sektora.

zamietnutí záujmu arabského suverénneho fondu sa týkalo Dubai Ports World a akvizície britskej firmy P & O, ktorá spravuje šesť veľkých prístavov na východe USA. Podobné obavy boli vznesené aj v súvislosti so záujmom Dubaja o kúpu Auckland International Airport alebo švédsku burzu OMX (Raphaeli – Gersten, 2008).

Všetci kandidáti na prezidenta USA sa v zásade vyjadrili v tom duchu, že po svojom zvolení sa budú problematike suverénnych fondov venovať veľmi pozorne. Isté obavy z nekomerčného postupu, či obavy spojené s prevzatím strategických podnikov a odvetví, vyjadrili aj najvyšší predstavitelia Nemecka a Francúzska.¹⁹ Suverénne fondy sú predstaviteľmi novej globálnej ekonomickej reality a *vlády vo vyspelých ekonomikách asi budú na tento vývoj reagovať aj novou legislatívou na regulovanie fúzií a akvizícií firiem*. Sprísnenie regulačných podmienok v EÚ a USA však môže byť kontraproduktívne a posilniť geografickú diverzifikáciu portfólií v prospech krajín zo strednej a východnej Európy, Stredného východu a juhovýchodnej Ázie.²⁰ Suverénne fondy, ktoré za posledný rok investovali v USA do problémových spoločností poskytujúcich finančné služby okolo 40 mld USD, navyše stratili od 30 – 50 % z hodnoty svojich investícií (Rummell, 2008). Začínajú sa preto správať obozretnejšie. Trend odklonu od USD však pravdepodobne prežije aj súčasnú nerovnováhu na trhu, pretože nie je len odrazom prebiehajúceho negatívneho vývoja ekonomiky USA, ale hlavne rastúcich investičných príležitostí v zahraničí, predovšetkým v Ázii.

Finančný priemysel sa na pôsobenie suverénnych fondov nepozera až s takými obavami ako politici. Objavili sa názory, že *rast investícií do akcií by mohol viesť ku globálnej ekonomickej renesancii*. Navyše, suverénne fondy umožnili rýchlu a efektívnu rekapitalizáciu časti finančného sektora v USA, čím si vo finančných kruhoch získali väčšiu dôveru a legitimitu. Dokázali, že aj počas finančnej krízy je možné v globálnom meradle „efektívne recyklovať“ veľké prebytky štátu.

¹⁹ V Európskej únii si predstavujú udržanie kontroly nad dôležitými a politicky citlivými odvetviami prostredníctvom inštitútu *zlatej akcie*, ktorou by chránili firmu pred cudzím prevzatím kontroly.

²⁰ Zodpovedné autority vo vyspelých ekonomikách by už dnes mali byť dostatočne vybavené (komerčné, bankové právo) a skúsené na to, aby mohli zabrániť potenciálnym problémom.

Skúsenosti vo všeobecnosti naznačujú, že suverénne fondy investujú na komerčných princípoch, bez akéhokoľvek politického tlaku. Ide o dlhodobé investície, kde je záujem o udržanie stability. Z dôvodu *nedostatku informácií a transparentnosti* je však pomerne obťažné určiť, do akej miery sú suverénne fondy riadené konzervatívne (v súlade s dlhodobým horizontom investícií) a do akej miery sú ich investičné rozhodnutia vedené korupciou zo strany firiem. Nespokojnosť s transparentnosťou sa objavuje aj v súvislosti s aktivitami tzv. suverénnych spoločností, čo sú dcérske spoločnosti suverénnych fondov. Vznikajú hlavne preto, lebo ich materské fondy môžu mať obmedzený investičný mandát a dcérske spoločnosti sa tak stávajú nástrojom, ktorý im dovoľuje väčšiu investičnú flexibilitu. Suverénne fondy majú stovky dcérskych spoločností, ktoré môžu ľahšie uniknúť pozornosti, čím sa sťažuje sledovanie reálnych aktivít fondov.

Na zlepšenie postavenia v očiach cieľových krajín by mohla suverénnym fondom pomôcť väčšia otvorenosť. Mnohé z nich sa nesprávajú tak ako súkromné hedžové fondy a fondy *private equity*, ktoré dobrovoľne sprístupňujú informácie o svojich podnikateľských aktivitách a snažia sa o transparentnosť predovšetkým preto, lebo medzi sebou súťažia o finančné zdroje. Suverénne fondy získajú svoje zdroje automaticky, pretože sú vo vlastníctve štátu. Istý obraz o transparentnosti jednotlivých suverénnych fondov poskytuje *Linaburg-Maduell Transparency Index*, ktorý meria transparentnosť suverénneho fondu v súvislosti s prístupom k informáciám o jeho činnosti. Kritériá sa týkajú rôznych oblastí, ako sú napríklad: a) história fondu vrátane dôvodov vzniku, pôvodu majetku a vlastnickej štruktúry, b) majetkové podieľy, c) hodnota portfólia, výnosy, mzdová politika, d) investičná politika, podnikateľské ciele, etické štandardy, e) dcérske spoločnosti, externí zamestnanci, f) poskytovanie nezávislých auditov a iné. Minimálna hodnota transparentnosti pre *Linaburg-Maduell Transparency Index* je 1 bod a maximálna 10 bodov. Fondy spĺňajúce základné požiadavky na transparentnosť by mali dosahovať úroveň aspoň 8 bodov.

V prvom štvrtroku 2008 bola vo svete priemerná známka za transparentnosť na úrovni 5,6 bodu. Najvyššie priemerné známky dosiahli suverénne fondy z regiónov Austrálie (9,5), Severnej Ameriky a Európy (8,5). Ruské a čínske suverénne fondy dosiahli v priemere 5,6 a 5 bodov, fondy

krajín z Blízkeho východu 3,6 a z krajín Latinskej Ameriky 3,4 bodu. Najnižšie bola ohodnotená transparentnosť afrických suverénnych fondov, s priemernou známkuou 1,4 bodu.

2.6. Investície do domácej ekonomiky

Viacere kritiky týkajúce sa podnikateľských aktivít suverénnych fondov nepotvrdzujú skúsenosti z praxe, alebo sa ešte nestihli potvrdiť. Napríklad argument proti tomu, aby vlády prostredníctvom suverénnych fondov intervenovali na devízových trhoch, neobstojí, pretože v spolupráci s centrálnymi bankami zasahujú podobným spôsobom aj vlády vo vyspelých ekonomikách. Problematický však zostane paternalistický prístup vlády, ktorý nemôže pomôcť obyvateľstvu do takej miery, ako by si obyvatelia mohli pomôcť sami, keby mali nad národným dôchodkom väčšiu kontrolu.

Suverénne fondy majú oveľa viac finančných prostriedkov, ako by potrebovali na cyklické riadenie portfólia štátu, čo sa môže prejavíť aj na ich plytvaní. V tejto súvislosti sa spomína argument, že suverénne fondy by mohli *viac investovať do domácej ekonomiky*, pričom však záleží aj na zvolenej stratégii. Napríklad Abu Dhabi a Kuvajt centralizovali bohatstvo svojich krajín v rukách štátu. Štátne sektory nakoniec stlmili expanziu ich národných ekonomík (Aslund, 2007).

Na rozdiel od nich, emir Dubaja²¹ zvolil lepšiu stratégiu a do rúk obyvateľov svojej krajiny dal oveľa viac majetku (úľavy na daniach, dividendy a pod.). Premyslenou investičnou politikou sa Dubaju podarilo vybudovať prvotriedny bankový systém a turistický priemysel, pričom liberalizovali trh s nehnuteľnosťami, čo sa odrazilo na raste počtu zahraničných investorov a rezidentov. Dubaj sa stal aj populárnou nákupnou destináciou pre bohatých z Iránu a Indie. Priaznivé ekonomické prostredie priťahuje zahraničné firmy, ktoré tu zakladajú centrály pre svoje regionálne podnikateľské aktivity.²²

²¹ Dubaj má oveľa menšie zásoby ropy ako spomínané dva emiráty.

²² Dubaj je aktívny aj v zahraničných akvizíciách. Napríklad Dubai World, š. p., má podiel v MGM Mirage, prevádzkovateľovi kasín v Las Vegas. Dubaj vlastní aj 3,2 % akcií EADS, výrobcu lietadiel Airbus, alebo 2,2 % akcií Deutsche Bank.

Investičné stratégie suverénnych fondov a zhodnocovanie zverených prostriedkov nie sú zakaždým efektívne. Napríklad vysoký rast devízových rezerv je z veľkej miery dôsledkom podhodnotenia domácich mien (hlavne Rusko a Čína), čo však nie je dlhodobu udržateľné. V dlhodobom horizonte sa môžu takto získané konkurenčné výhody stratiť pod tlakom vyššej inflácie.

Fakt, že suverénne fondy nemusia byť pre domáce krajiny až taký výhodný obchod, dokumentuje aj ich rozšírenie hlavne tam, kde sa presadzuje pomerne *autoritatívny politický režim*, v krajinách, ktorých obyvatelia v podstate nemajú nárok požadovať rozumnejšiu hospodársku politiku (krajiny Perzského zálivu, Singapur, Čína a aj Rusko). Tieto krajiny bohatnú, čo podporuje existujúci politický režim. Zároveň sa zdá, že autoritatívne režimy potrebujú rezervy na vyplatenie nespokojných subjektov a udržanie svojho postavenia aj potom, keď sa hospodársky vývoj v krajine zhorší. V demokracii funguje politika inak, ale aj tu je obťažné dodržať efektívne vynakladanie prostriedkov štátu. Odkedy vznikol v Nórsku suverénny fond (1990), hlasy vo voľbách získavajú hlavne tie politické strany, ktoré prídu s ďalšími výdavkami zo zdanlivo nevyčerpatelného zdroja.

2.7. Suverénne fondy zo Singapuru a Spojených arabských emirátov

Jednotlivé suverénne fondy poskytujú nekonzistentné informácie, ktoré sa navyše svojim obsahom podstatne líšia. Na lepšiu predstavu o konkrétnych aktivitách a cieľoch suverénnych fondov uvádzame informácie dostupné z internetových stránok vybraných fondov zo Singapuru a Spojených arabských emirátov. Medzi suverénne fondy zo Spojených arabských emirátov patria aj fondy, ktoré majú veľmi nízku transparentnosť a poskytujú málo, alebo prakticky žiadne informácie o svojich podnikateľských aktivitách a cieľoch, ako napríklad Investment Corporation of Dubai,²³ alebo Emirates Investment Authority (založený v roku 2007).

²³ Suverénny fond založený v roku 2006, ktorý je rozdelený do niekoľkých dcérskych investičných spoločností. Patria medzi ne holdingové spoločnosti *Borse Dubai, Ltd.* a *Dubai Holdings*, alebo *Dubai International Capital*, ktorá investuje napríklad v Nemecku (Daimler-Chrysler), Anglicku (HSBC Holdings), Japonsku (Sony), v Holandsku, Indii, alebo v Číne (Bank of China).

Government of Singapore Investment Corporation (GIC)

Bol založený v roku 1981, ako reakcia na potrebu väčších výnosov z rastúcich devízových rezerv Singapuru a jeho aktíva sa odhadujú na 330 mld USD. Fond získava svoje zdroje transferom devízových rezerv štátu na iné aktíva. Riadiacim orgánom fondu je ministerstvo financií. Vlastníkom je singapurská vláda a centrálna banka, ktoré stanovujú parametre na tolerancie rizika a očakávané dlhodobé výnosy.

Government of Singapore Investment Corporation pôsobí na najväčších trhoch v Pekingu, Londýne, New Yorku, San Franciscu, Soule, Šanghaji, v Singapure a Tokiu. Jeho cieľom je udržiavať a zväčšovať kúpnu silu singapurských devízových rezerv. Fond GIC je pripravený poskytnúť vláde finančné prostriedky, ktoré môže potrebovať na riešenie nepredvídateľných udalostí, problémov fiškálnej politiky, na obmedzenie tlaku vysokých cien ropy či kolísania výmenného kurzu domácej meny, na znižovanie inflácie, alebo na dlhodobú podporu zvyšovania blahobytu spoločnosti.

Fond má niekoľko dcérskych spoločností, napríklad *GIC Asset Management Pte Ltd*. Cieľom finančnej skupiny je dosahovať lepšie ukazovatele ako Morgan Stanley Capital International Indices a Lehman Aggregate Bond Index. Skupina investuje do akcií, devíz, komodít a iných aktív. *GIC Real Estate Pte Ltd* patrí medzi desať najväčších globálnych fondov investujúcich do nehnuteľností. Zrealizoval vyše 200 investičných projektov, vo viac ako 40 krajinách sveta. *GIC Special Investment Pte Ltd* je dcérska spoločnosť, ktorá riadi portfólio v hodnote niekoľko miliárd USD a patrí medzi najväčšie *private equity* spoločnosti na svete. Investuje do odkupovania zadlžených firiem, rizikového kapitálu, podriadených dlhov, infraštruktúry a iných alternatívnych investičných projektov, ktoré prinášajú vysoké výnosy. Skupina má široký investičný záber a skladá sa z ďalších siedmich podskupín, kam patria: *The Corporate Services Unit, The North America Private Equity Group, Europe Private Equity Group, Global Technology Group, Asia Private Equity Group, Global Infrastructure Group, Global Strategy and Investment Group*.

Temasek Holdings

Bol založený singapurským ministerstvom financií v roku 1974 a svoje zdroje získava z transferu devizových rezerv štátu na iné aktíva. Postupom rokov sa aktíva Temasek diverzifikovali a rozšírili z domáceho trhu aj do zahraničia. Hodnota portfólia fondu sa zvýšila z 354 mil. USD (1974) na 164 mld USD (2007). Väčšina investícií bola lokálneho alebo regionálneho charakteru. V samotnom Singapore mal Temasek umiestnených približne 38 % aktív a v ostatnej Ázii (okrem Japonska) až 40 % aktív zo svojho portfólia. Aktíva z krajín OECD (okrem Južnej Kórey) mali na portfóliu podiel okolo 20 %. Z ostatných krajín Ázie mali najväčší podiel krajiny severnej Ázie, Čína, Taiwan a Južná Kórea (19 %), nasledované krajinami ASEAN (12 %) a krajinami južnej Ázie, Indiou a Pakistanom (3 %).

Ciele materského fondu dopĺňajú dcérske spoločnosti, zvyčajne v oblasti investovania do zahraničných majetkových podielov. Počet dcérskych firiem Temasek Holdings sa rýchlo rozrastá. Ich organizačná štruktúra je komplikovaná a kombinujú sa v nej vplyvy vlády, materského fondu, ako aj samotnej dcérskej spoločnosti. Medzi dcérske spoločnosti Temasek Holdings patria napríklad: *Orchard Energy Pte Ltd*, *Fullerton Financial Holdings* (pôvodne *Asia Financial Holdings Pte Ltd.*), *Fullerton Management Private Limited* či *Aspen Holdings*.

Temasek dosahuje vysokú priemernú návratnosť investícií za rok, ktorá sa za posledných 33 rokov pohybuje na úrovni 18 %. Investičná stratégia holdingu je postavená na niekoľkých pilieroch: a) investuje do sektorov hospodárstva, ktoré budú najviac profitovať z ekonomickej transformácie vybranej krajiny; b) vyhľadáva investičné príležitosti v spoločnostiach, ktorých rast je založený na silnejúcej kúpnej sile stredných vrstiev obyvateľstva; c) využíva potenciál konkurencieschopných firiem a d) identifikuje firmy, ktoré sú vo svojom odbore najlepšie, či už z regionálneho alebo globálneho hľadiska.

Abu Dhabi Investment Authority (ADIA)

Bol založený v roku 1976 a jeho aktíva sa odhadujú na 875 mld USD. Hlavným zdrojom príjmov tohto fondu, ako aj jeho sesterského fondu Abu

Dhabi Investment Council (ADIC), sú finančné prebytky z exportu ropy, konkrétne z Abu Dhabi National Oil Company (ADNOC) a jeho dcérskych spoločností. ADIA je pravdepodobne najväčší suverénny fond na svete a až 70 % jeho aktív je pod správou externých manažérov.

Fond má množstvo dcérskych spoločností,²⁴ spomenieme napríklad *Abu Dhabi Investment Company*, a. s., ktorá bola založená v roku 1977. Poskytuje poradenské služby, investičný a korporatívny kapitál. Zameriava sa na investície do akcií, nehnuteľností, správu aktív a infraštruktúry. Spoločnosť chce aktuálne čo najviac vyťažiť z novej dynamiky na Strednom východe a v severnej Afrike. Ďalšia dcérska spoločnosť *National Financial Brokerage Company LLC* začala svoju činnosť v októbri 1988. Je registrovanou brokerskou spoločnosťou na akciovom trhu v Abu Dhabi a pôsobí aj ako sprostredkovateľ obchodov so zahraničím a ako sprostredkovateľ transakcií na peňažnom trhu. Poradenské služby pre finančné spoločnosti ponúka *Islamic Finance Consultants (E.C.)*, ktorá je registrovaná v Bahrajne.

Mubadala Development Company

Suverénny fond založený v roku 2002, s aktívami v hodnote okolo 10 mld USD. Je to investičný nástroj vo vlastníctve vlády Abu Dhabi a svoje zdroje získava z predaja ropy. Investuje napríklad do vysokých technológií a aeronautiky, v rámci čoho sa snaží v Abu Dhabi vytvoriť nové globálne centrum pre aeronautický priemysel (výroba, údržba, opravy a generálne opravy). Mubadala investuje aj do energetiky a ropných polí, čo je dôležité z hľadiska udržateľnosti surovinových dodávok vo svetle rastúceho dopytu po energiách. Investuje aj do oblasti zdravotníctva, kde sa podieľa na strategických projektoch s vysokou pridanou hodnotou, ktoré sú ekonomicky udržateľné, pričom zmysluplne dopĺňajú a rozširujú súkromnú zdravotnícku infraštruktúru. V oblasti zdravotnej starostlivosti sa napríklad orientuje na

²⁴ Príčom mnohé z nich sa orientujú aj na lokálne trhy. Napríklad *Industrial City Cooling Company LLC* realizuje výstavbu a prevádzku chladiární, ako aj dodávky vody. *Al Wathaba Company* zastrešuje viacero priemyselných firiem, ktoré dodávajú dopravné zariadenia, ľahké a ťažké stroje a vybavenie. *Emirates Ship Investment Company LLC* poskytuje lodnú prepravu, hlavne v Perzskom zálive a v Červenom mori.

také prípady, keď museli pacienti cestovať za zdravotnou starostlivosťou do zahraničia. Fond pomáha vytvárať vertikálne integrovanú sieť zdravotnej starostlivosti.

V spolupráci s *Waha Capital* a *Fullerton Financial Holdings* plánuje vytvorenie novej spoločnosti *Dunia Finance LLC*, ktorá bude participovať na reštrukturalizácii ekonomiky Spojených arabských emirátov, pričom sa bude orientovať hlavne na maloobchod a malé podniky, ktorým chce poskytovať úvery, vklady, kreditné karty a služby finančného plánovania.

Mubadala vlastní napríklad 20 % podiel na výskume a výrobe Royal Dutch Shell v Alžírsku, alebo 5 % podiel vo Ferrari. Fond sa podieľa na sofistikovaných PPP projektoch a investuje do infraštruktúry, ktorá bude podporovať diverzifikáciu sektorov ekonomiky Spojených arabských emirátov. Investičné aktivity fondu smerujú hlavne do sektora služieb, ktorý by mal byť motorom transformácie domácej ekonomiky.

RAK Investment Authority (RAKIA)

Fond založili v roku 2004 a jeho aktíva sa odhadujú na 1,2 mld USD. Svoje zdroje získava z exportu ropy. RAKIA investuje predovšetkým v rámci domácej ekonomiky Spojených arabských emirátov. Rozširuje tradičný prístup k zónam voľného obchodu, ktoré už neposkytujú len licenciu alebo infraštruktúru na podnikanie. RAKIA sa snaží prilákať zahraničných investorov na báze investičného partnerstva, poradenských a finančných služieb, čím sa vytvára viac investičných príležitostí.

Cieľom fondu je zjednodušiť a zrýchliť administratívne postupy, čo v kombinácii s vysokými nárokmi na kvalifikáciu zamestnancov vytvára investičný nástroj na efektívne založenie prosperujúceho podnikania. Štát poskytuje investorom zvláštne výhody, ktoré robia z investícií v emiráte Ras Alo Khaimah konkurencieschopné podnikanie, aj v porovnaní s krajinami, ktoré majú nižšie výrobné náklady. Ras Alo Khaimah má ambície stať sa regionálnym centrom pre priemyselnú výrobu, služby a turistiku.

Vláda s fondom úzko spolupracuje a v súlade s cieľmi reštrukturalizácie ekonomiky, vytvorenia prijateľných podmienok na podnikanie a pritiahtnutie zahraničných investícií, flexibile prispôsobuje legislatívu a zákony. RAKIA

vystupuje vo vzťahu k zahraničným investorom aj ako regulačná autorita, aj ako investičný partner. Každý investor, ktorý sa rozhodne podnikáť s RAKIA, má nárok na a) fiškálne výhody: oslobodenie od dôchodkových daní pre fyzické aj právnické osoby, oslobodenie od devízových kontrol, možnosť 100 % repatriácie kapitálu a zisku, výrazná apreciácia plne konvertibilnej meny, nízka inflácia, ľahká dostupnosť finančných zdrojov; b) regulačné výhody: žiadne bariéry obchodu ani kvóty, liberálne pracovné právo, žiadne obmedzenia pre nábor cudzincov.

RAKIA má vo svojom portfóliu okolo 450 spoločností, pričom asi 200 z nich je priemyselných. K jej dcérskym spoločnostiam patrí napríklad: *Minerals and Metals Investments*, ktorá plánuje investovať 1 mld USD do spracúvania minerálov a kovov. Jej cieľom je identifikovať a využiť nové príležitosti na rozvíjajúcich sa trhoch v Afrike, vo východnej Európe a na Ďalekom východe. Spoločnosť má ambíciu stať sa globálnym lídrom v oblasti priemyselného využitia minerálov a kovov. *Rakeen Development* (súkromná a. s.) sa orientuje na viac trhov v rámci regiónu aj sveta. Podniká v oblasti využívania najmodernejších ekologických technológií v stavebníctve. Medzi jej projekty patria napríklad umelý ostrov, horské športové centrum, alebo The Gateway City – projekt urbanistického plánovania novej generácie pre 150 000 obyvateľov. Spoločnosti *RAK Ceramics* a *JULFAR* sú považované za najväčšieho výrobcu keramických dlaždíc na svete a najväčšieho regionálneho výrobcu vo farmaceutickom priemysle.

Z uvedeného je zrejmé, že suverénne fondy sú súčasťou novej dynamiky vo svetovej ekonomike. Na jednej strane sa výrazne podieľajú na diverzifikácii sektorovej štruktúry domácich ekonomík, či už vlastnými investíciami alebo ich priťahovaním zo zahraničia. Reagujú na investičné príležitosti a vytvárajú nové, pričom sa snažia využiť globálny potenciál svetovej ekonomiky. Na strane druhej sú nástrojom hospodárskej politiky štátu, ktorý sa využíva pri devízových operáciách a zahraničných investíciách, v boji proti inflácii a pri kurzovej politike. Suverénne fondy sú dôležití investori, ktorí sa podieľajú na transformácii tak rozvíjajúcich sa, ako aj vyspelých zahraničných ekonomík. Sú neoddeliteľnou súčasťou prebiehajúcej koordinácie zahraničných vlád a centrálnych bánk v súvislosti s multilaterálnou pomocou krachujúcim finančným spoločnostiam v USA.

3. PERSPEKTÍVY EKONOMICKÉHO ROZVOJA V PODMIENKACH GLOBÁLNEHO STARNUTIA POPULÁCIE

Starnutie populácie, proces definovaný ako „zmeny vo vekovej štruktúre, spôsobené zvyšovaním podielu starých ľudí v populácii“ (Jurčová, 2005), je na jednej strane výsledkom predlžovania dĺžky života človeka a na druhej strane výsledkom zmien v reprodukčnom a rodinnom správaní populácie. Celková modernizácia spoločnosti po druhej svetovej vojne, predovšetkým v podobe technologického pokroku, vedeckého pokroku a zlepšení v oblasti poskytovania zdravotnej starostlivosti (vrátane zlepšenia výživových štandardov) umožnili trvalý pokles úmrtnosti vo vyspelých krajinách a následné predlžovanie *strednej dĺžky života*. Avšak i keď sa súčasný fenomén starnutia populácie začal na strane predlžovania života, v súčasnosti stojí za rýchlou dynamikou starnutia populácie najmä prudký *pokles pôrodnosti*, a to v mnohých prípadoch až pod hranicu obnovy generácií – práve tento jav môžeme identifikovať ako príčinu označenia prebiehajúcich demografických zmien pojmom *demografická kríza*.

Proces starnutia ako súčasť dlhodobého vývoja svetovej populácie síce nie je úplne novým javom, súčasná dynamika jeho priebehu však stavia niektoré základné fundamenty ekonomickej teórie do nového svetla – ak rast produktívnej populácie počas prvej demografickej revolúcie znamenal pre krajiny tzv. *demografickú dividendu* vytvárajúcu podmienky na zrýchlenie rastu produktivity práce i celkového hospodárskeho rastu, čo bude znamenať pre ekonomiku tých istých krajín druhá demografická revolúcia majúca opačný efekt na rast produktívnej populácie? Ako by sa populačné teórie na čele s Malthusovou *Esejou o princípoch populácie* (Malthus, 1798), postavené na predpoklade rastu populácie limitovaného disponibilitami potravinovými zdrojmi, vyrovnali s myšlienkou úbytku celkovej populácie? Ide len o dočasný stav nevyhnutného prechodu k stacionárnemu modelu vekovej štruktúry populácie, alebo stacionárny model nie je v dohľadnom čase dosiahnuteľný a dôsledky rýchleho demografického prechodu na socioekonomický život dotknutých krajín pretrvávajú viac ako jednu či dve generácie, čo by znamenalo obrovskú výzvu pre hospodársku politiku?

Pri hľadaní odpovedí na tieto otázky je potrebné poznať historické pozadie vzniku súčasnej demografickej krízy, ale aj identifikovať tie oblasti sociálnych a ekonomických súvislostí, v ktorých sa demografická transformácia prejaví s najväčšou intenzitou.

3.1. Pozadie vzniku demografickej krízy

Stručný náčrt historického vývoja demografických trendov v celosvetovom meradle v sebe zahŕňa pohľad na teóriu prvej i druhej demografickej revolúcie. Obdobie pred prvou demografickou revolúciou sa vyznačovalo vysokými mierami plodnosti aj úmrtnosti. Výsledná veľkosť populácie kolísala predovšetkým v závislosti od vývoja vojenských konfliktov, epidémií a hladomoru (Shackleton – Foertsch, 2005; Vaňo – Jurčová – Mészáros, 2003). Postupné zvyšovanie životných štandardov v oblasti výživy, zdravotnej starostlivosti a hygieny (vakcinácia, pokles výskytu infekčných ochorení), dostupnosť kvalitnejších potravín a dodávok pitnej vody priniesol zlepšenie úmrtnostných pomerov,²⁵ a to predovšetkým čo sa týka dojčenskej a detskej úmrtnosti. Zlepšenie úmrtnostných pomerov znamenalo začiatok *prvej fázy (prvej) demografickej revolúcie*. Prvá demografická revolúcia prebiehala viac-menej paralelne s priemyselnou revolúciou (18. – 19. storočie).

Zatiaľ čo v začiatkoch demografickej revolúcie ostávala pôrodnosť na pomerne vysokej úrovni, čo znamenalo nárast celkovej populácie, zlepšovanie úmrtnostných pomerov (hlavne v mladých vekových kategóriách) vytvorilo podmienky na postupné znižovanie pôrodnosti (*druhá fáza prvej demografickej revolúcie*) – rodičia si uvedomovali, že môžu mať menej detí, pričom stále zabezpečia prežitie žiaduceho počtu (OSN, 2007). K poklesu pôrodnosti prispievali aj ďalšie faktory: snaha znížiť náklady na výchovu detí, širšie možnosti uplatnenia žien, pokračujúca industrializácia vyvolávajúca zmeny v produkčných aktivitách, ale i rastúce možnosti efektívneho ovplyvňovania a regulovania pôrodnosti. Zároveň pokračujúca priemyselná revolúcia znižovala hodnotu detskej práce a zvyšovala náklady na vzdelanie, čím deti

²⁵ Prvé výsledky zlepšovania životných podmienok premietajúce sa do znižovania úmrtnosti sa objavili v Európe a v krajinách osídľovaných Európanmi už v 17. storočí, v 18. storočí k tomu trendu prispelo zlepšovanie hygieny, v 19. storočí pokrok v oblasti medicíny (Shackleton – Foertsch, 2005).

prestávali byť pre rodinu ziskové – klesajúca pôrodnosť sa postupne vyrovnala nízkej úmrtnosti a veľkosť populácie sa stabilizovala (Vaňo – Jurčová – Mészáros, 2003). Táto zásadná zmena režimu reprodukcie v podobe poklesu a následne nízkych mier úmrtnosti aj pôrodnosti je hlavnou charakteristickou črtou prvej demografickej revolúcie (*first demographic transition* – podľa OSN zmena vysokej pôrodnosti a úmrtnosti na nízku pôrodnosť a úmrtnosť ako dôsledok industrializácie a modernizácie; pozri Jurčová, 2005).

Keďže v mnohých krajinách pokles úmrtnosti dlhý čas predstihoval pokles pôrodnosti, kľúčovým dôsledkom prechodu od vysokých mier úmrtnosti a pôrodnosti k nízkym mieram úmrtnosti a pôrodnosti bol výsledný (pomerne rýchly) rast celkovej populácie v posledných storočiach (v priebehu prvej demografickej revolúcie). Aj keď výrazný nárast svetovej populácie bol dočasným efektom, početnejšia mladá generácia zabezpečovala rastúci objem pracovnej sily (pričom platí, že početnejšia generácia má v absolútnom vyjadrení aj viac detí), čo má potenciálne dôsledky na ekonomický a sociálny život – tento jav sa nazýva *demografická dividenda* (*demographic dividend*), alebo aj *demografický bonus* (*demographic bonus*) v zmysle vytvorenia podmienok na zrýchlenie ekonomického rastu a zlepšenie životných štandardov (pozri napr. OSN, 2007; Shackleton – Foertsch, 2005). Druhá fáza prvej demografickej revolúcie totiž znamenala pokles v podiele (aj v absolútnom vyjadrení) závislých detí – čo znižovalo výdavky na výchovu, vzdelávanie a iné náklady súvisiace s touto vekovou kategóriou – pri súčasne rastúcom podiele produktívnej populácie a ešte stále relatívne malom podiele poproduktívnej generácie. Zároveň rast produktívnej populácie – popri zvyšovaní objemu potenciálnej pracovnej sily – stimuluje produktívne investície potenciálne prispievajúce k rastu národnej ekonomiky, vytvára podmienky na rast produkcie či rozmach technologických zmien. Podľa teórie demografický bonus vytvára príležitosti na zrýchlenie ekonomického rozvoja, v praxi však ich využitie závisí od dostupnosti investičných a pracovných možností a, samozrejme, od existencie takých spoločenských a politických podmienok, ktoré vytvárajú prostredie pre udržateľný rast a rozvoj.

V ďalšej etape demografickej transformácie pokračujúci pokles pôrodnosti až pod hranicu obnovy (záchovná hodnota – *replacement level* – hodnota úhrnnej plodnosti 2,1 dieťaťa na ženu v reprodukčnom veku), súčasne

s ďalším poklesom úmrtnosti prejavujúcim sa predlžovaním ľudského života, viedol k dnešnému fenoménu starnutia populácie (zmena vekovej štruktúry populácie v prospech nárastu objemu starších vekových kategórií). Snaha zachytiť detailnejšie súvislosti tohto vývoja viedla k sformulovaniu *teórie druhej demografickej revolúcie*, nazývanej aj *demografický prechod* (*second demographic transition*). Kľúčovou prácou, ktorá uviedla teóriu druhej demografickej revolúcie, bola práca Dirka J. van de Kaa a Rona Lesthaegheho z roku 1986 (*Twee demografische transitities*). Podstatou idey ich koncepcie bola téza, že západná Európa a ostatné industrializované krajiny „čelia novej etape svojej demografickej histórie“ (Van de Kaa, 2002). Zatiaľ čo prvá demografická revolúcia bola podmienená záujmami rodiny v zmysle regulovania potomstva, špecifikom druhej demografickej revolúcie je dôraz na práva a sebarealizáciu jednotlivca, slobodnú vôľu, osobný rozvoj, životný štýl, emancipáciu. Tieto zmeny vysvetľuje Kaa postmoderným demografickým správaním, zmenou noriem a postojov, uprednostňovaním individualizmu (ideová dimenzia druhej demografickej revolúcie). Popri ideovej dimenzii sa prejavuje druhá demografická revolúcia aj v dimenzii technologickej (napr. dostupnosť prostriedkov regulácie pôrodnosti) a dimenzii behaviorálnej (sexuálna revolúcia, pluralita životných štýlov) (napr. Van de Kaa, 1987).²⁶ V praxi to znamená, že ide o demografickú revolúciu v podobe klesajúcej pôrodnosti sprevádzanej poklesom sobášnosti, nárastom rozvodovosti, nových foriem spoluzitia, zvyšovaním priemerného veku prvoroďáčiek, i priemerného veku vstupu do manželstva, nárastom detí narodených mimo manželstva a pod. Druhú demografickú revolúciu charakterizuje, podľa Kováča, súbor viacerých javov (Kováč, 2007):

- starnutie populácie a feminizácia staroby, kombinovaná s rastom osamelosti a chudoby žien;
- zvyšovanie priemernej dĺžky života, výraznejšie u žien ako u mužov;
- výrazné zníženie potratovosti a zvýšená orientácia na používanie antikoncepcie;
- prudký pokles pôrodnosti;

²⁶ Na bližšiu analýzu vývoja teoretických prístupov k definovaniu druhej demografickej revolúcie pozri napríklad Matulník (1998) alebo Lenczová (2003).

- odsúvanie rodičovstva do vyššieho veku;
- pokles sobášnosti a odkladanie sobáša do zrelšieho veku;
- pribúdanie detí narodených mimo manželstva;
- pokles priemerného počtu detí v rodine;
- mierny nárast rozvodovosti.

V dôsledku týchto vývojových tendencií sme dnes svedkami sformovania *nového modelu reprodukčného a rodinného správania* a následne i novej štruktúry rodiny. Nový model reprodukčného správania z posledných desaťročí minulého storočia v podstate znamenal odklon od uniformity a príklon k rozmanitosti v životnom štýle i vo formách partnerského spolužitia (Vaňo, 2008). Odklad prvého tehotenstva do vyššieho veku ako jeden z najvýznamnejších faktorov poklesu pôrodnosti vytvára priestor pre určitý optimizmus, *realizovanie odložených pôrodov* by v blízkej budúcnosti znamenalo mierne zvýšenie mier plodnosti (v niektorých krajinách už reálne zaznamenaných). Osobitnou otázkou je *preukázaný rozdiel medzi želaným a skutočným počtom narodených detí* – to je zas priestor na implementovanie vhodných nástrojov rodinných politík. Proces starnutia populácie znamená nielen nárast podielu seniorov v spoločnosti, ale i vyšší podiel seniorov v rodine. Moderné životné podmienky, pokles počtu detí v rodine, vyššia miera účasti žien na platenej práci, vyššie možnosti geografickej mobility a rastúca migrácia (obzvlášť vo veľkých krajinách) znemožňujú v minulosti rozšírené vytváranie multigeneračných spolužití v jednom bydlisku či pevných rodinných sietí, v ktorých sa starostlivosť o člena rodiny delila v rámci rodiny. *Zodpovednosť za starostlivosť o závislých starších členov rodiny sa tak stáva pre rodinu nového typu veľakrát neúnosným bremenom, zodpovednosť za starostlivosť a kvalitu života seniorov sa tak prenáša z ich detí na inštitucionalizované zariadenia súkromnej či štátnej sociálnej starostlivosti.* Táto potreba bude v budúcnosti rásť predovšetkým v krajinách s prevládajúcimi tradične silnými rodinnými vzťahmi (napr. stredomorské štáty) v porovnaní s krajinami s relatívne slabými rodinnými väzbami (severná Amerika a severná Európa). Tým sa vytvorí dodatočná záťaž (ale i príležitosti) na strane poskytovateľov služieb dlhodobej starostlivosti, ale i v oblasti služieb zdravotnej starostlivosti.

Keďže zvrátenie trendu poklesu pôrodnosti a následných nízkych mier plodnosti²⁷ a snaha o znovu dosiahnutie plodnosti minimálne na úrovni čistej miery reprodukcie (základná podmienka jednoduchej reprodukcie populácie) sa považuje za hlavné východisko v „boji“ proti negatívne vnímaným dôsledkom demografických zmien, nie je možné vynechať analýzu rodinného správania z podrobnejších a hlbších analýz dopadov demografických zmien na ekonomiku krajiny či globálnu ekonomiku vôbec. Nástroje, ale i celková *konceptia rodinnej politiky* v štátoch, ktoré prešli demografickým prechodom, ako i legislatívny rámec príslušných oblastí sociálneho systému dostávajú v týchto podmienkach úplne nový rozmer.

3.2. Osobitosti vývoja podľa regiónov svetovej ekonomiky

Jednotlivé regióny sveta prechádzajú fázami už spomínanej demografickej revolúcie v rôznom časovom rámci a s rôznou intenzitou (dynamikou). V súčasnosti dosahuje vekový medián²⁸ demograficky najstaršej populácie sveta, japonskej populácie, hodnotu 43 rokov. Japonsko je v tomto smere nasledované Talianskom, Nemeckom, Fínskom a Švajčiarskom. Vo všeobecnosti možno konštatovať, že proces starnutia populácie najviac pokročil práve vo vyspelých *krajinách kontinentálnej Európy a v Japonsku*. Špecifickú kategóriu v rámci vyspelých krajín tvorí skupina anglicky hovoriacich krajín: USA, Kanada, Austrália a Nový Zéland, v ktorých sa očakáva pomalší vývoj demografického starnutia, predovšetkým vďaka priaznivejšie sa vyvíjajúcim mieram plodnosti. Kľúčovou výzvou vyspelých krajín v najbližších rokoch bude presun výraznej časti produktívnej (a ekonomicky aktívnej) populácie do poproduktívneho veku (silné povojnové natalitné ročníky), v dôsledku ktorého sa pomer závislosti (resp. index ekonomického zaťaženia starších; *old-age dependency ratio*) ešte zvýši.

Pomerne výrazný prepad mier plodnosti (ako dôsledok poslednej etapy prvej demografickej revolúcie) však zaznamenávajú i krajiny *východnej Ázie*

²⁷ *Pôrodnosť* chápeme ako vyjadrenie hromadného demografického javu, plodnosť, resp. *miera plodnosti* predstavuje počet živonarodených detí na jednu ženu v reprodukčnom veku.

²⁸ *Vekový medián*, resp. mediánový vek, stredná hodnota veku populácie – vek, ktorý rozdelí celkovú populáciu do dvoch skupín rovnakej veľkosti tak, aby jedna polovica bola pod hodnotou daného veku a druhá nad jeho hodnotou.

a *Pacifiku, Latinskej Ameriky a karibskej oblasti*; demografické dáta (pravidelné štatistiky vývoja svetovej populácie OSN) dokazujú, že proces starnutia v týchto krajinách prebieha dynamickejšie, než to bolo vo vyspelých krajinách. Osobitne dynamický priebeh starnutia zaznamenávajú *tranzitívne ekonomiky* (v členení podľa OSN). K starnutiu (i keď s pomalšou dynamikou priebehu) dochádza i v krajinách *západnej a južnej Ázie*, jediným regiónom, kde sa počas najbližších desaťročí zachová pomerne mladá veková štruktúra, je *Afrika*. Keďže tempo starnutia v rozvojových a rozvíjajúcich sa krajinách je rýchlejšie než v minulosti vo vyspelých krajinách, budú mať menší priestor na adaptovanie sa na prípadné dôsledky populačného starnutia.²⁹

Vývoj vekovej štruktúry populácie do značnej miery *koreluje so stupňom ekonomického rozvoja*, výnimkou je napríklad vývoj pôrodnosti v Číne a postkomunistických krajinách bývalého sovietskeho bloku (ideologicky podmienené zásahy v natalitnej oblasti), ktoré sa formovaním súčasného reprodukčného modelu najviac približujú vývoju vo vyspelých krajinách (a v ktorých sa aj predpokladá najrýchlejšie tempo starnutia v najbližšom období). Výnimkou v opačnom smere je USA, kde sa miera plodnosti udržiava na hranici zachovnej hodnoty. V absolútnych hodnotách žije už dnes najväčšia časť svetovej populácie vo veku 60 rokov a viac v rozvíjajúcich sa a rozvojových regiónoch, do roku 2050 sa predpokladá nárast tohto podielu na takmer 80 % svetovej populácie nad 60 rokov.

Realizované a pripravované reformné kroky odrážajú nielen osobitosti demografického, ale i ekonomického vývoja daného regiónu či ekonomiky, zároveň môžeme legitímne predpokladať, že možnosti a schopnosti reagovať včas na nové podmienky socioekonomického rozvoja v podmienkach dynamického starnutia populácie, pri rešpektovaní špecifik doterajšieho vývoja daného regiónu/krajiny, ovplyvnia silu a pozíciu tohto regiónu v medzinárodnom spoločenstve.

²⁹ Zatiaľ čo vo vyspelých krajinách stúpne podiel populácie vo veku nad 60 rokov z 21 % (v roku 2005) na 28 % do roku 2025 a 32 % do roku 2050, v tranzitívnych ekonomikách zo 16 % na 22 % do roku 2025 a 29 % do roku 2050, v rozvíjajúcich a rozvojových krajinách sa predpokladá nárast populácie 60+ z 8 % v roku 2005 na 13 % do roku 2025 a 20 % do roku 2050, čo predstavuje viac ako dvojnásobný nárast medzi rokmi 2005 a 2050 v porovnaní so 44 percentným nárastom vo vyspelých krajinách a 32 percentným nárastom v tranzitívnych ekonomikách (OSN, 2007).

V Európe bolo v roku 2005 len 16 % populácie vo veku do 15 rokov v porovnaní s 22 % populácie staršej ako 60 rokov. Do roku 2050 by mal podiel poproduktívnej populácie ešte vzrásť na 35 %. Popri nepriaznivo sa vyvíjajúcom pomere závislosti (predovšetkým v dôsledku prudkého poklesu úhrnnej miery plodnosti pod úroveň záchovnej hodnoty),³⁰ členské štáty Európskej únie v kontexte prognózovaných dôsledkov starnutia vďačia za pomerne nepriaznivú situáciu i relatívne vysokej miere nezamestnanosti vyšších vekových kategórií, rozšíreným formám predčasných dôchodkov, doteraz prevládajúcim priebežným dôchodkovým schémam a nižšej miere produktivity práce (v porovnaní napríklad s USA). Počet seniorov vo veku 65 – 79 rokov sa výrazne zvýši najmä po roku 2010 (o 37,4 % do roku 2030), pričom miera ekonomickej aktivity osôb v tejto vekovej kategórii predstavuje v Únii 5,6 % oproti 18,5 % v USA. Rásť bude i počet osôb najstaršej vekovej kategórie (80 rokov a viac): o 17 % v rokoch 2005 až 2010 a o 57 % do roku 2030 (European Commission, 2005). Starnutie populácie predstavuje v európskych krajinách z pohľadu verejných financií predovšetkým tlak na existujúce dôchodkové systémy, riziko neudržateľnosti verejného dôchodkového systému je v podmienkach EÚ najreálnejším zo všetkým makroekonomických efektov demografických zmien. Momentálne spotrebujú na dôchodky 14,5 % HDP v Rakúsku, 12,1 % HDP vo Francúzsku, 11,8 % HDP v Nemecku, čím sa spolu s Talianskom radia k najdrahším dôchodkovým systémom vo svete (v EÚ len samotné dôchodkové výdavky tvoria v priemere 21 % vládnych výdavkov). Na porovnanie, systém sociálneho zabezpečenia v USA spotrebuje 4,8 % HDP (Fairlamb, 2004). Vo väčšine krajín kontinentálnej Európy bola doteraz závislosť od zdrojov priebežného dôchodkového systému takmer absolútna, hodnota naakumulovaných súkromných penzijných aktív (s výnimkou niektorých menších krajín pôvodnej EÚ 15) dosahovala minimálnu úroveň, najmä v porovnaní s Veľkou Britániou, USA a Japonskom. V týchto krajinách boli zároveň pomerne mierne podmienky oprávnenosti čerpania predčasných dôchodkov. Popri prebiehajúcich reformách verejných dôchodkových systémov je nutné sústrediť

³⁰ Index starnutia prekročil v 7 štátoch EÚ hodnotu 100, t. j. poproduktívna časť populácie prevažuje nad detskou zložkou; v tabuľke dvadsiatich demograficky najstarších krajín sveta 15 miest obsadili štáty EÚ.

pozornosť aj na politiku zamestnanosti, kde možno očakávať snahu nielen dosiahnuť, ale i prekonať 70 %-nú mieru zamestnanosti (jeden z cieľov Lisabonskej stratégie), a zároveň vytvárať podmienky na zvyšovanie produktivity práce, napríklad pomocou podpory celoživotného vzdelávania, ako aj odstraňovať bariéry pri zamestnávaní starších (boj proti vekovej diskriminácii na trhu práce).³¹

Vo výhodnejšej pozícii sa nachádzajú *Spojené štáty americké*, ktoré zaznamenávajú (v rámci vyspelých krajín) stále vysoké miery plodnosti, vyšší priemerný vek odchodu do dôchodku a ktoré s väčšou prístupnosťou voči imigrácii a s dlhšou tradíciou súkromných penzijných fondov čelia v súčasnosti skôr kríze systému zdravotnej starostlivosti než dôchodkovej kríze. Spomedzi všetkých vyspelých krajín sú USA jediné, v ktorých sa miera plodnosti pohybuje okolo hranice reprodukčnej úrovne.

Okrem priaznivejších demografických tendencií a vyššieho sklonu k úsporám disponujú Spojené štáty americké aj relatívne nenákladným verejným dôchodkovým systémom (opačnou stranou mince je fakt, že značná časť populácie nemá dôchodkové krytie). Vek skutočného odchodu do dôchodku sa pohybuje tiež relatívne vysoko, systém sociálneho zabezpečenia v USA (Social Security System) neumožňuje predčasný dôchodok pred dovŕšením 62 rokov a i potom len s výrazne redukovanými dávkami; plný dôchodkový vek je v súčasnosti 65 rokov a posúva sa na 67 rokov.

Pravidlá čerpania predčasných a starobných dôchodkov spolu s flexibilitou pracovného trhu vysvetľujú dlhodobé dosahovanie druhej najvyššej miery ekonomickej aktivity starších (z vyspelých krajín). Spojené štáty americké majú tiež pomerne rozvinuté zamestnanecké penzijné fondy, rizikom je skôr nedostatočný regulačný rámec, problémy finančného trhu, hrozba celkovej recesie, a osobitným problémom je jeden z najnákladnejších zdravotných systémov vôbec, ktorý bude v podmienkach rastúceho podielu starších ľudí ako najväčších konzumentov drahých zdravotníckych služieb čeliť značnému tlaku.

³¹ Podľa Európskej komisie dosahovala miera zamestnanosti osôb starších ako 55 rokov v EÚ v roku 2003 úroveň 40,2 %, teda približne 20,5 miliónov zamestnaných, ešte vždy však nedosahuje európsky cieľ 50 %. Miera ekonomickej aktivity osôb vo veku 65 – 74 dosahuje dokonca len 5,6 % v porovnaní s 18,5 % v USA, ako sme už spomínali.

Špecifickým spôsobom prebiehal proces starnutia v *Japonsku*, ktoré zaznamenalo najvýraznejší pokles mier plodnosti, ale i najrýchlejší nárast strednej dĺžky života.³² Japonsko ako v súčasnosti demograficky najstaršiu krajinu sveta charakterizujú aj iné špecifiká: systém povinných zamestnaneckých dôchodkových politík (v Japonsku je dnes 6 platných dôchodkových schém), alebo politika celoživotného zamestnania a mzdový systém *seniority-oriented*, ktoré sa v podmienkach starnúcej populácie stávajú prekážkou v dosahovaní vyššej konkurencieschopnosti. V reakcii na nové podmienky vytvorené starnutím japonskej populácie dochádza v Japonsku k zjednocovaniu parametrov dôchodkových systémov, k posunu legislatívne stanoveného dôchodkového veku, nové princípy ohodnocovania zamestnancov zahŕňajú vyššiu váhu prvkov výkonnosti, upúšťa sa od niektorých tradičných foriem oceňovania práce v závislosti od veku atď. Naopak, komparatívnou výhodou Japonska je najvyššia mieru ekonomickej aktivity starších a zachovanie tradičných hodnôt v oblasti medzigeneračnej solidarity, ktoré môžu spolu s doterajšími skúsenosťami s priebehom procesu starnutia poslúžiť ako užitočná skúsenosť pre rozvíjajúce sa ázijské krajiny podstupujúce v súčasnosti rýchlu demografickú transformáciu.

Špecifickú skupinu tvoria *transformujúce sa krajiny strednej a východnej Európy a strednej Ázie*,³³ ktoré boli v začiatku svojej demografickej a ekonomickej transformácie znevýhodnené i viacerými osobitnými faktormi: začiatkom 90. rokov sa museli ich ekonomiky vyrovnáť s poklesom pracovnej sily (zníženie ekonomickej aktivity obyvateľstva v dôsledku nárastu miery nezamestnanosti), a zároveň s nárastom počtu poberateľov príspevkov a dávok zo sociálnych systémov. Zákonom stanovený vek odchodu do dôchodku bol v tomto období v transformujúcich sa krajinách (v medzinárodnom porovnaní) výrazne nižší a verejné dôchodkové systémy boli postavené na báze

³² Medzi rokmi 1947 a 1957 klesla v Japonsku úhmná miera plodnosti o viac než 50 %, zo 4,54 na 2,04 detí na ženu. Takýto 50 %-ný pokles plodnosti v krátkom 10-ročnom časovom intervale nebol zaznamenaný nikde na svete. Prítom stredná dĺžka života dosahuje v Japonsku u mužov tretiu najvyššiu hodnotu na svete a u žien vôbec najvyššiu úroveň v celosvetovom porovnaní.

³³ V postkomunistických krajinách ovplyvňovala reprodukčné správanie natalitná politika podliehajúca režimu, o to rýchlejšie preberajú tieto krajiny v rámci transformačných procesov i vzory reprodukčného správania vyspelých krajín.

priebežných PAYG schém. (Deväťdesiate roky minulého storočia boli prelomovým obdobím aj z hľadiska ich demografického vývoja, keď sa síce oneskorene – v porovnaní s vyspelými krajinami – ale s o to väčšou dynamikou naplno prejavili faktory reprodukčného a rodinného správania sprevádzajúce druhú demografickú revolúciu.) Reformné kroky podstupovali tieto krajiny v rámci širších transformačných procesov (o. i. reformy celého sociálneho systému), postupne upravujúc viaceré aspekty svojich dôchodkových systémov. Reformy cielené na zvýšenie udržateľnosti verejného dôchodkového systému v podmienkach rastúcej závislosti poproduktívnej populácie zahŕňali predovšetkým postupný posun dôchodkového veku, predĺženie povinnej doby prispievania, prechod k valorizácii na báze cien, resp. kombinovane na báze miezd a cien, zavádzanie dobrovoľných sporivých schém, zníženie miery náhrady a pod. Postupne dochádza aj k úprave nástrojov rodinných politík a aktívnej politiky zamestnanosti.

Keďže ďalší vývoj demografických trendov v jednotlivých regiónoch sveta vyplýva z ich existujúcich demografických profilov, odrážajúcich históriu zmien vo vývoji pôrodnosti, úmrtnosti ako aj ich migračnú históriu, a keďže väčšina vyspelých krajín už prešla demografickým prechodom (druhá demografická revolúcia) a rozvíjajúce sa krajiny sa nachádzajú v posledných etapách demografickej revolúcie – môžeme teda hovoriť o ustálení reprodukčného správania populácie – vytvára sa tým priestor na prognózovanie budúceho demografického vývoja a jeho implikácií pre sociálne systémy a hospodárske politiky týchto krajín.

3.3. Alternatívny pohľad na socioekonomické dôsledky demografického prechodu

Prognózy očakávaného demografického vývoja, predovšetkým práce OSN *DESA Population Division* (pravidelne publikované správy *World Population Prospects*) potvrdili pokračovanie trendu starnutia populácie vyspelých krajín, ako i jeho dynamický nástup v rozvíjajúcich sa regiónoch – starnutie populácie dokumentuje i všeobecne akceptovaný index závislosti starších (*old-age dependency ratio*), ktorý by sa podľa predpokladov OSN mal do roku 2050 zdvojnásobiť vo vyspelých regiónoch a strojnásobiť v menej rozvinutých

regiónoch sveta (zatiaľ čo vo vyspelých krajinách je v súčasnosti jeden z piatich ľudí vo veku nad 60 rokov, do roku 2050 by to mal byť jeden z troch, v krajinách južnej a západnej Európy a v Japonsku dokonca jeden z dvoch). Takéto závery viedli k vzniku početných prác snažiacich sa zachytiť súvislosti socioekonomických dôsledkov demografickej transformácie, v ekonomickom vyjadrení totiž starnutie populácie znamená (zjednodušene povedané) zvýšené zaťaženie produktívnej generácie, menší podiel populácie podieľajúcej sa na tvorbe produktu či vyšší počet recipientov sociálnych systémov.

Dôsledky demografického prechodu sa však neobmedzujú iba na tento aspekt. Zmenený demografický profil spoločnosti vytvára nové limity a podmienky rozvoja v *ekonomickej sfére* (starnúca pracovná sila, resp. úbytky populácie v produktívnom veku; zmeny v spotrebnom a investičnom správaní, v miere úspor; nové vzťahy na medzinárodných kapitálových trhoch; a predovšetkým riziko neudržateľnosti verejných systémov, osobitne systémov dôchodkového zabezpečenia a zdravotnej starostlivosti), v *sfére sociálnej* (rôzne aspekty formovania novej štruktúry rodiny, nové nároky v oblasti sociálnej ochrany a dlhodobej starostlivosti; aktívne starnutie a kvalita života; nový prístup k otázke migrácie), v *sfére politickej* (vplyv rastúcej politickej sily seniorov na tvorbu politických stratégií a priechodnosť systémových reforiem v podmienkach starnúcej spoločnosti kladúcej vyššie nároky na oblasť verejných zdrojov), ako aj v *oblasti medzinárodných vzťahov* (schopnosť reagovať včas na nové podmienky rozvoja, potenciálne ovplyvňujúca súčasnú pozíciu danej krajiny či regiónu a jej váhu v medzinárodnom spoločenstve, alebo často spomínaná rovnováha síl medzi starnúcim vyspelým svetom a dynamicky – ekonomicky, a zatiaľ i demograficky – rastúcim rozvíjajúcim sa svetom).

Nie so všetkými závermi prezentovanými v publikovaných prácach venovaných analýze implikácií demografických zmien pre sociálny a ekonomický rozvoj však možno bezvýhradne súhlasiť. Ide napríklad o úlohu migrácie pri kompenzovaní klesajúcich prirodzených prírastkov, posúvanie legislatívne stanoveného dôchodkového veku, vplyv na výdavky v oblasti zdravotnej starostlivosti, úspory v oblasti vzdelávania či stratégie rodinnej politiky.

Keďže môžeme hovoriť o ustálení reprodukčného správania populácie a vývoj úmrtnostných pomerov je dlhodobo stabilný, pozornosť sa v mnohých

prácach skúmajúcich možnosti spomalenia, či dokonca zvrátenia trendu demografického starnutia sústreďuje na tretí determinant populačného rastu, a to na *migráciu, resp. vývoj migračných prírastkov*. Výsledky prognóz vychádzajúcich z doterajšieho vývoja migračných tokov prezentované v prácach OSN však dokazujú, že ani v najpriaznivejšom simulačnom variante (OSN, 2001; 2004; 2007) migračné prírastky vo vyspelých krajinách nedokážu kompenzovať úbytky pracovnej sily (resp. zachovať jej konštantný objem), či dokonca vyrovnáť nepriaznivo sa vyvíjajúci pomer aktívnej a neaktívnej časti populácie.³⁴ Pritom nepopierame význam migrácie pri kompenzovaní klesajúcich prirodzených prírastkov obyvateľstva vo vyspelých krajinách (podľa OSN, 2005 budú vyspelé regióny sveta naďalej čistými príjemcami medzinárodných migrantov, a to s priemerným ziskom z migrácie na úrovni 2,2 milióna osôb ročne počas najbližších 50 rokov). Zároveň platí, že prevažná väčšina imigrantov je v produktívnom veku, čím ich príchod zvyšuje pracovný potenciál prijímajúcej krajiny; chceme tu však upozorniť nielen na obmedzené možnosti migrácie v tomto kontexte (aj po uvoľnení príslušnej legislatívy; pozri simulačné prepočty OSN), ale i na súvisiace *sociálne otázky* (integrácia imigrantov do spoločenského a ekonomického života prijímajúcej krajiny – sociálne návyky a schopnosť adaptácie imigrantov; imigrácia motivovaná čerpaním sociálnych výhod, ktorá má na

³⁴ Konkrétne výsledky simulácií požadovanej miery migrácie v záujme zastavenia úbytku obyvateľstva a spomalenia starnutia pre hlavné ekonomické centrá hovoria, že na kompenzáciu očakávaného poklesu, a teda na *zachovanie celkového počtu obyvateľstva* Japonska by bolo do roku 2050 potrebných 17 miliónov migrantov, celkového počtu obyvateľov USA 6,4 milióna migrantov a celkového počtu obyvateľov Európy dokonca 100 miliónov migrantov (čo je približne 1,8 milióna imigrantov ročne – a to je zhruba dvakrát viac než sú reálne čísla z rokov 1995 – 2000). Požadovaný počet imigrantov potrebných na zachovanie *konštantného objemu pracovnej sily* (len obyvateľstvo vo vekovej kategórii 15 – 64 rokov) je dokonca ešte vyšší: 33,5 milióna imigrantov v prípade Japonska, 18 miliónov v prípade USA a 161 miliónov v prípade Európy (z toho 80 miliónov pre EÚ 15). Na úplné *zastavenie procesu starnutia* je však potrebné udržať konštantný pomer obyvateľstva vo veku 65+ voči obyvateľstvu produktívneho veku (15 – 64 rokov), na čo by bolo potrebných v Japonsku 553 miliónov imigrantov, v USA 593 miliónov imigrantov a v európskom regióne 1,4 miliardy imigrantov (z toho napríklad 94 miliónov vo Francúzsku, 188 miliónov v Nemecku a 120 miliónov v Taliansku, čo by predstavovalo ročne 1,7 milióna, 3,4 milióna a 2,2 milióna imigrantov v týchto krajinách EÚ) (pozri OSN, 2007). Tieto výsledky tiež potvrdzujú nereálnosť kompenzácie úbytku pracovnej sily za pomoci migrácie, ako i to, že demografické starnutie, obzvlášť vo vyspelých krajinách, predstavuje nezvratný proces.

odbrevenie sociálnych systémov v podmienkach starnúcej pracovnej sily opačný než žiadaný efekt), ale i na otázku migrácie z pohľadu rozvíjajúcich sa krajín ako hlavného zdroja migračných tokov, v ktorých je *kvalifikovaný ľudský potenciál potrebný pre ich vlastný rozvoj*.

Iným problematickým aspektom je otázka čiastočných úprav dôchodkových systémov v podobe posúvania *legislatívne stanoveného dôchodkového veku* oprávňujúceho k plnému čerpaniu dôchodkových dávok. Tu upozorňujeme na fakt, že smerodajným pre makroekonomický vývoj je *skutočný vek odchodu do dôchodku*, ktorý vykazuje vo vyspelých krajinách klesajúcu tendenciu (pozri Blondal – Scarpetta, 1999), čo vytvára priestor skôr pre aktívnu politiku zamestnanosti. Avšak posúvanie dôchodkového veku bez účinného boja proti vekovej diskriminácii na trhu práce znamená len ďalšiu formu sociálneho vylúčenia a ekonomického znevýhodnenia starších. Zákom stanovený vek odchodu do dôchodku by skutočne mal odrážať meniaci sa vývoj strednej dĺžky života, otázkou však tiež je, do akej miery budú prechodné ďalšie úpravy dôchodkového veku či obmedzovanie foriem predčasného dôchodku v podmienkach silnejúcej seniorskej voličskej základne.

V otázke vplyvu starnutia populácie na udržateľnosť vývoja verejných financií (hlavne vzhľadom na očakávaný presun značnej časti aktívnej populácie do dôchodkového veku – povojnová *baby-boom* generácia) sa pozornosť sústreďuje na oblasť dôchodkového zabezpečenia, zdravotnej starostlivosti a vzdelávania. Existuje viacero prognóz očakávaného nárastu verejných výdavkov (vyjadrené ako % HDP) v súvislosti so starnutím populácie vyspelých krajín (napr. OECD, 2001 – len v oblasti verejných dôchodkov predpokladá nárast o 3 – 4 % HDP do roku 2050; ďalej Jackson, 2002; Visco, 2005; EPC – EC, 2006). Ukazuje sa však, že nárast výdavkov v oblasti *zdravotnej starostlivosti* bude odrážať skôr rýchly rast cien materiálov a výkonov v zdravotníctve (pokrok vo vývoji medicínskej techniky) než nárast podielu staršej populácie (i v absolútnom vyjadrení) ako najväčšieho konzumenta zdravotníckych služieb, čo veľmi dobre ilustruje prípad USA ako krajiny s najvyšším nárastom výdavkov v systéme zdravotnej starostlivosti pri pomerne miernom tempe starnutia populácie. Dynamický rast cien v oblasti medicínskych technológií, vývoja nových farmaceutík a pod. výrazne prispieva k zníženiu miery predvídateľnosti vývoja výdavkov v oblasti

zdravotnej starostlivosti, čo do istej miery spochybňuje výsledky publikovaných prognóz vývoja verejných výdavkov v súvislosti so starnutím populácie do roku 2050. *Starnutie populácie tak ovplyvní skôr štruktúru služieb poskytovania zdravotnej starostlivosti* (demografická transformácia v zmysle nárastu počtu osôb vyššieho veku a predlžovania ľudského života znamená potrebu adaptácie jednotlivých komponentov zdravotných systémov na rastúci podiel neprenosných, civilizačných chorôb a ochorení degeneratívneho charakteru ako hlavných príčin morbidita a mortality vo vyššom veku v porovnaní s v minulosti najrozšírenejšími infekčnými ochoreniami), bude znamenať nové potreby na strane vyškolenia zdravotníckeho personálu, rozvoj geriatrických oddelení či zmenu štruktúru spotreby farmaceutík a poskytovania služieb dlhodobej starostlivosti a ďalších sociálnych služieb.³⁵ Sektor zdravotníctva by tiež nemal byť vnímaný len ako „rozpínajúci sa spotrebiteľ“ verejných zdrojov, nesmieme zabúdať na fakt, že práve pokrok v medicínskej oblasti prispel značnou mierou k pozitívnemu trendu predlžovania dĺžky života. Vplyvy starnutia populácie a poskytovania zdravotnej starostlivosti sa tak podmieňujú navzájom.

Spochybniteľný je i predpoklad úspor v oblasti *vzdelávania*, vychádzajúci z podoby starnutia prevažujúcej v súčasnosti, tzv. starnutie zdola, zohľadňovaný v prezentovaných prognózach. Aj keď jeho odvodenie od podstaty starnutia zdola (pokles podielu detských zložiek populácie) je oprávnené, netreba zabúdať na rastúci význam celoživotného vzdelávania v snahe zabrániť strate konkurencieschopnosti starších na trhu práce, či na fakt, že investície do vzdelávania sú – obzvlášť v ére prechodu na poznatkovo

³⁵ Osobitným problémom v tomto kontexte je otázka zdravotnej starostlivosti v *rozvojových krajinách*, ktoré na rozdiel od krajín vyspelých ešte len prechádzajú *epidemiologickým prechodom*, čo znamená, že zaznamenávajú stále vysoký podiel infekčných chorôb na úmrtnosti, obzvlášť u detí a mladej populácie – pričom v súvislosti s očakávaným starnutím ich populácie budú tieto krajiny čeliť dvojnásobnej výzve: súbežne s rastúcimi nárokmi na starostlivosť o starších pacientov (a nárastom podielu úmrtí v dôsledku neprenosných a chronických ochorení) ostane miera prenosných chorôb (príčina vysokej úmrtnosti detí) stále relatívne vysoká. Navyše ide o krajiny s výraznou tradíciou domácej rodinnej starostlivosti o starších členov rodiny, pričom možno očakávať, že v dôsledku meniacej sa štruktúry rodín vzrastie i bremeno dlhodobej starostlivosti o starších a bude sa postupne presúvať na formy inštitucionalizovanej starostlivosti. To všetko v podmienkach nedostatku kvalitného zdravotníckeho personálu (vysoká miera „odlevu mozgov“ v tomto sektore), v podmienkach nedostatku lôžok, absencie adekvátnej medicínskej technológie či vhodných priestorov a pod.

založenú ekonomiku – kľúčom k zvyšovaniu produktivity nevyhnutnej na zabezpečenie zachovania rastu v podmienkach starnúcej, či dokonca ubúdajúcej pracovnej sily.

Kontroverznou je i otázka úlohy *rodinnej politiky*, ktorej nástroje by mohli „znovuobjaviť cestu demografického rastu“. Tu chceme upozorniť na existenciu oprávnených námietok voči násilným zásahom a ovplyvňovaniu populačného vývoja, ktorý by mal byť skôr „evolučný, bez náhlych a radikálnych výkyvov“ (Kováč, 2007). Negatívne efekty ovplyvňovania populačného vývoja pozorujeme napríklad aj v nerovnomernej demografickej štruktúre slovenskej populácie (dokonca niektorí odborníci práve tie považujú za jednu z hlavných príčin nadchádzajúcej demografickej krízy v slovenských podmienkach). Existuje tu však známa medzera medzi želaným a skutočným počtom narodených detí, ktorá vytvára priestor pre rodinnú politiku a jej *pronatalitné opatrenia* (z ktorých za najefektívnejšie považujeme nie jednorazové náhrady, ale skvalitnenie poskytovania sociálnych služieb mladým rodinám a participáciu na znášaní nákladov za ich využívanie, ako i vytvorenie adekvátnych podmienok na trhu práce pri znovuzačleňovaní sa). Vychádzajúc však z mnohorozmernosti príčin, ktoré viedli koncom minulého storočia k sformovaniu nového modelu reprodukčného správania (pozri časť 3.1), len ťažko možno predpokladať skutočne výraznú zmenu v reprodukčnom správaní či odklon od nového modelu rodinného správania (ktorý znamenal prechod od uniformity k rozmanitosti) vyvolanú stimulmi vo forme úpravy nástrojov rodinnej politiky.

Naopak, pomerne jednoznačnými sa javia dôsledky starnutia v oblasti verejných *dôchodkových systémov*. Keďže priebežný (PAYG) systém vykazuje absolútnu závislosť od demografickej štruktúry populácie, a zároveň sú jeho náklady závislé od rastu miezd a nezávislé od úrokových mier a naopak, kapitalizačný systém je nezávislý od demografických podmienok a jeho náklady sú odvodené od interakcie medzi rastom miezd a rastom úrokových mier, s príchodom početnej povojnovej generácie do produktívneho veku boli vytvorené demografické i ekonomické podmienky (vysoké prírastky produktivity vedúce k vysokému rastu miezd, nízke úrokové miery) priaznivé na uprednostňovanie priebežných dôchodkových schém. Očakávaným *presunom silných populačných ročníkov do dôchodkového veku v najbližších*

rokoch za súbežného poklesu podielu mladšej generácie, ako i prípadného spomalenia rastu produktivity práce (EC, 2006) dôjde ku kombinácii demografických a ekonomických podmienok, v ktorých sa priebežný systém stáva neudržateľným bez (nepriemeraného) zvýšenia zaťaženia produktívnej generácie, čo bude vyžadovať úsporné opatrenia v ostatných oblastiach verejných financií, alebo čiastočné úpravy či hĺbkové reformy tých súčasných dôchodkových systémov, ktoré sú založené na priebežnom princípe.

Základným poznatkom v tejto súvislosti je to, že aktuálne trendy demografického vývoja predstavujú riziko predovšetkým pre finančnú stabilitu a udržateľnosť priebežných dôchodkových systémov. Hoci jednotlivé reformné stratégie sa vnútorne odlišujú svojou štruktúrou, niektoré otázky ostávajú aktuálnymi v prípade väčšiny krajín: konfrontácia princípu solidarity a princípu zásluhovosti, optimálna úroveň miery náhrady, problém garancií a spoľahlivosti súkromných penzijných fondov (súvisiaca otázka spravovania – investovania nasparených aktív v rukách štátneho fondu verzus súkromných fondov), adekvátny pomer prispievania v reformovaných viacpilierových systémoch, spôsob valorizovania dávok či prefinancovanie prechodného obdobia. V oblasti dôchodkových reforiem zohráva významnú úlohu medzinárodná spolupráca a výskum a odborné diskusie na pôde medzinárodných organizácií, ako aj ich poradné a hodnotiace správy a dokumenty odporúčacieho charakteru.

Zatiaľ čo neexistuje všeobecne prijatý konsenzus v otázke vplyvu populačného starnutia na *mieru úspor*, a to ani na strane nachádzania empirických dôkazov vplyvu klesajúceho sklonu k úsporám s vyšším vekom (vychádzajúc z teórie životného cyklu) na národné či globálne úspory, ani v otázke vplyvu na rovnováhu medzi dopytom po investíciách a úsporami v podmienkach, keď nielen narastá podiel staršej, poproduktívnej populácie s vyšším sklonom k spotrebe, ale zároveň klesá objem produktívnej populácie s opačnými sklonmi, výsledkom viacerých prác je argument, že pozícia rozvíjajúcich sa krajín zaznamenávajúcich v kontexte starnutia vyššie miery úspor sa môže zmeniť – snaha o lepšie zhodnotenie naakumulovaného kapitálu totiž povedie k presunu tradičných tokov do nových rastúcich ekonomík s vyššou mierou rastu a návratnosti kapitálu. (Otázkou je, do akej miery odlev kapitálu ovplyvní rast produktivity.)

Menej komplikovaným je prognózovanie zmien na strane spotrebných vzorov. Platí, že *spotrebné vzory (štruktúra spotreby)* sa s vekom menia, čo v makroekonomickom ponímaní znamená zmenenú štruktúru dopytu po konkrétnych tovaroch a službách, zmeny v dopyte následne ovplyvňujú investičné príležitosti a alokáciu ľudského kapitálu. Výsledky empirických štúdií však nie vždy korelujú s klasickou krivkou spotreby podľa teórie životného cyklu (podľa teórie životného cyklu nárast populácie v produktívnom veku vedie k vyššej miere úspor a investícií, zatiaľ čo nárast poproduktívnej zložky populácie znamená vyšší sklon k spotrebe). V niektorých vyspelých krajinách dochádza v populácii vo veku 60 až 65 rokov k skokovému prepadu spotreby, v iných naopak spotreba v tejto vekovej kohorte dokonca stúpa (predovšetkým vďaka nárastu spotreby verejných statkov a služieb, služieb zdravotnej a dlhodobej starostlivosti). Určitú úlohu v tomto kontexte zohrávajú napríklad výdavky spojené so zamestnaním, ktoré v tomto veku zákonite poklesnú, ale i vyššia dostupnosť voľného času, ktorá domácnostiam seniorov umožňuje efektívnejšie obstarávanie tovarov a služieb. V krajinách, kde sú seniori odkázaní predovšetkým na príjmy z penzijných systémov, má zásadný vplyv na rast ich spotreby spôsob valorizácie priznaných dôchodkových dávok; pokiaľ nie sú valorizované na báze miezd, môže sa stať, že ich príjmy budú rásť pomalšie ako mzdy, a teda vznikne predpoklad poklesu ich spotreby. Pomerne jednoznačným je však vplyv starnutia na štruktúru spotreby. *S nárastom objemu i podielu staršej populácie na celkovej populácii dôjde k relatívnemu poklesu dopytu po statkoch spotrebúvaných mladou populáciou a naopak, k nárastu relatívneho podielu dopytu po statkoch spotrebúvaných staršou populáciou.*

V nadväznosti na to chceme poukázať i na iný fenomén súvisiaci s demografickými zmenami, a to na transformáciu *globálneho finančného systému*. V súvislosti s reformovaním penzijných systémov (v zmysle posilňovania sporivého aspektu) došlo a dochádza aj k *posilňovaniu pozície inštitucionálnych investorov*, čo na jednej strane prináša určité pozitívne externality (prehĺbenie finančných trhov – sofistikovanejšie finančné mechanizmy, širšia ponuka nástrojov, inovácie), na druhej strane nebol tento vývoj sprevádzaný adekvátnym monetárnym a regulačným rámcom – monetárne authority strácajú časť svojho vplyvu, čo viedlo k transformácii finančných trhov od bankovo orientovaných k trhovo orientovaným, čím sa posilňuje sklon k cyklickému

vývoju na svetových finančných trhoch.³⁶ Liberalizácia finančných trhov a koncentrácia kapitálu v rukách inštitucionálnych investorov prináša implikácie pre alokáciu medzinárodných kapitálových tokov – potenciálne prispievajú k nestálosti kapitálových tokov a zvyšujú riziko nestability v globálnom finančnom systéme. Rastúca prítomnosť inštitucionálnych investorov znamená vyššiu konkurenciu pre bankový sektor, v dôsledku čoho sú banky nútené pristupovať k transakciám s vyššou mierou rizika (napr. v USA vzrástol v dôsledku odlevu úspor z bankového sektora podiel nezabezpečených záväzkov na celkových pasívach bánk). Tesné prepájanie vzťahov medzi jednotlivými finančnými sektormi tiež znamená vyššiu pravdepodobnosť, že prípadné problémy v jednej skupine inštitúcií budú mať významný vplyv na ostatné skupiny, čím sa zvyšuje riziko systémovej nestability (pozri aj kapitolu 1). V tomto kontexte i úspešnosť reforiem sociálnych systémov, predstavujúcich zmenu v prospech umiestňovania osobných dôchodkových úspor cez sprostredkovateľov na finančné trhy, predpokladá fungujúce finančné trhy a vyriešenie viacerých otázok, napríklad otázku transparentnosti vlastníckych vzťahov či adekvátneho dozoru a regulovania finančných procesov.

Na tomto mieste chceme tiež zdôrazniť, že starnutie populácie vytvára podmienky nového rámca ekonomického rozvoja, ktorý však nepredstavuje len riziká, ale vytvára i *nové príležitosti* v rôznych aspektoch. Napríklad v otázke agregátneho spotrebného správania môžeme predpokladať – keďže *štruktúra spotreby*, ako sme už uviedli, sa v priebehu životného cyklu mení – že s nárastom podielu i absolútneho objemu starších vekových kategórií dôjde k zmenám v štruktúre dopytu v prospech statkov a služieb spotrebúvaných prevažne staršími spotrebiteľmi. Tu sa vytvára priestor pre rozvoj výroby špecifických statkov, a hlavne v oblasti poskytovania služieb (staršia populácia zvyčajne vynakladá vyššie výdavky na sociálne služby, náklady spojené s bývaním, energie, a najmä v oblasti služieb zdravotnej a dlhodobej starostlivosti a i.). V otázke vývoja na trhu práce je v súvislosti so starnutím všeobecne známym predpoklad poklesu, resp. *nedostatočných kapacít na strane ponuky práce*, čo vyvolá tlak na rast produktivity práce a na

³⁶ Možnosti monetárnych autorít intervenovať a ovplyvňovať trh tradičnými nástrojmi (v snahe zabrániť cyklickým výkyvom) sú v týchto podmienkach limitované, reorientácia úspor domácností na trhové nástroje (akcie, obligácie) zvyšuje riziko cyklických vplyvov na rovnováhu majetku domácností, kopírujúc vývoj hospodárskeho cyklu.

vytváranie stimulov k zvyšovaniu miery zamestnanosti. Na druhej strane to ale znamená i príležitosť na prirodzené odbúravanie vekovej diskriminácie, obzvlášť v krajinách, ktoré dosahujú nízku mieru ekonomickej aktivity vyšších vekových kategórií. Vytvorí sa priestor pre budovanie pracovného prostredia s diverzifikovanou vekovou štruktúrou, čo nielen prispeje k prenosu skúseností, špecifických postupov, *know-how* a kompetencií, ale podporí i vznik prostredia stimulujúceho medzigeneračnú reciprocitu a solidaritu. Vyššia miera ekonomickej aktivity starších poskytne možnosť využitia ich poznatkov a zabezpečí im možnosť sebarealizácie (čo presadzuje i koncepcia „aktívneho starnutia“).

3.4. Aspekty formulovania stratégií pri tvorbe politík

Zmeny vo vekovej štruktúre populácie prejavujúce sa v náraste podielu starších vekových kohort na celkovej populácii predstavujú predovšetkým zmenené nároky na tvorbu stratégií rozvoja ekonomiky a spoločnosti v zmysle účinnej adaptácie na podmienky novej štruktúry vzťahov v ekonomickej, politickej, sociálnej oblasti na národnej i medzinárodnej úrovni. V tejto časti identifikujeme vybrané oblasti a im príslušné opatrenia, využívaním a optimálnou kombináciou ktorých je možné zabrániť strate konkurencieschopnosti starnúcich ekonomík (či dokonca spomaleniu ekonomického rastu), a tak zabezpečiť udržateľný životný štandard staršej generácie bez nadmerného zaťaženia produktívnej populácie.

Pretože udržateľnosť vývoja *verejných financií* a adaptovanie sa na zmeny *na trhu práce* v podmienkach rastúceho podielu poproduktívnej generácie sa stanú základnou väzbou medzi makroekonomickou prosperitou starnúcich spoločností a relatívnym blahobytom všetkých segmentov spoločnosti, väčšina vyspelých krajín už implementovala v súvislosti so zmenami ich demografickej štruktúry určité reformné kroky práve v týchto oblastiach, zhodnotenie ich výsledkov však bude možné až v budúcnosti, keď sa efekty starnutia populácie prejavia v plnom rozsahu. Podstupované reformy v oblasti verejných financií vyplývajú z rizika destabilizácie verejných rozpočtov a zahŕňajú úpravy systémov dôchodkového zabezpečenia (modifikovanie jednotlivých parametrov, alebo hĺbkové reformy), ale i zefektívnenie systémov

zdravotnej starostlivosti financovaných z verejného zdravotného poistenia, modernizáciu systémov sociálnej starostlivosti atď.

Aj napriek turbulentnému vývoju na finančných trhoch možno v budúcnosti v súvislosti s *reformovaním dôchodkových systémov* očakávať v krajinách, v ktorých verejný dôchodkový systém vychádza z priebežného princípu (a v ktorých dochádza k demografickému starnutiu populácie), ďalšie posilňovanie sporivých prvkov a postupné znižovanie váhy priebežného piliera (resp. celkové znižovanie miery náhrady) tak, aby pokrýval hranicu životného minima; v tejto súvislosti môžeme rátať s oslabovaním miery zásluhovosti v priebežných systémoch a posilnením miery solidarity. Vo všeobecnosti bude teda dochádzať k postupnej redukcii dôchodkových dávok vyplácaných z priebežných systémov (per capita), k ďalšiemu obmedzovaniu predčasných dôchodkov, resp. sprísňovaniu podmienok oprávnenosti ich čerpania, k zmenám v spôsobe valorizovania dôchodkových dávok v závislosti od budúceho vývoja inflácie a rastu miezd, ako aj k ďalšiemu posúvaniu hranice legislatívne stanoveného dôchodkového veku.

Zákomom stanovený vek odchodu do dôchodku ako súčasť konštituovania väčšiny dôchodkových systémov v prvej polovici minulého storočia bol stanovený v čase, keď bola stredná dĺžka života omnoho nižšia než v súčasnosti. Neustále predlžovanie strednej dĺžky života je legitímnym argumentom pre posun legislatívneho dôchodkového veku oprávňujúceho k čerpaniu starobných dôchodkov. Ako však uvádzame aj v predošlej časti, pre makroekonomický vývoj krajiny je rozhodujúci skutočný odchod do dôchodku, ktorý vykazuje skôr klesajúcu tendenciu, a to o. i. z dôvodu zvyšovania životnej úrovne či zmeny životného štýlu. Problémom (z pohľadu verejných financií v ére starnutia populácie) vo vyspelých krajinách – predovšetkým v európskych krajinách – je aj rozšírenie rôznych foriem predčasných dôchodkov, ktoré boli v čase ich zavádzania inšpirované vstupom výrazného objemu mladej pracovnej sily na trh práce. V dôsledku demografického prechodu sa tak v súčasnosti nevyhnutne stretávame so snahou o sprísnenie podmienok čerpania predčasných dôchodkov a v podstate vo všetkých vyspelých krajinách i s postupným zvyšovaním hranice plného dôchodkového veku. Zároveň sme však svedkami ešte vždy pomerne rozšírenej skrytej vekovej diskriminácie na trhu práce, starší zamestnanci bývajú

nedocenenou skupinou na trhu práce, čo vyplýva z tradičných negatívnych stereotypov.³⁷ *Bez celospoločenského akceptovania potenciálu tejto skupiny zamestnancov prispievajúceho k odbúravaniu vekovej diskriminácie sú spomínané legislatívne kroky len spôsobom ďalšieho ekonomického znevýhodnenia starších, účelnejším sa preto javí zavádzanie stimulov podporujúcich aktívne zotrvávanie na trhu práce, orientovaných tak na starších zamestnancov, ako i zamestnávateľov, respektíve umožnenie voľby medzi dvoma rovnako atraktívnymi alternatívami: pokračovanie pracovnej činnosti napríklad na čiastočné úväzky (a súčasné poberanie priznaných dávok, ak už došlo k vzniku nároku na nejakú formu dôchodku), alebo opustenie trhu práce a využívanie voľného času na iné formy realizovania aktívneho a zdravého starnutia. Ideálnym prístupom by bola kombinácia takýchto legislatívnych a strategických krokov v rámci konkrétnych nárokov a možností danej krajiny s predpokladaným pozitívnym účinkom na jej ekonomiku, a hlavne na jej trh práce a verejné financie.*

V tomto ohľade by mala mať nezastupiteľné miesto *aktívna politika zamestnanosti*, ale i celkový obrat vo filozofii zamestnávania starších. Starnutie populácie totiž nevyhnutne znamená nielen úbytky pracovnej sily, ale aj zmeny v jej štruktúre a vo vzoroch správania zamestnancov. Produktivita, miera adaptability a inovačná schopnosť klesajú ešte pred dovŕšením dôchodkového veku, celoživotným vzdelávaním a novými pracovnými postupmi, ako i vytváraním vhodného pracovného prostredia je však možné účinne brániť strate konkurencieschopnosti. Konkurenčnou výhodou sú naakumulované zručnosti a skúsenosti. *Stratégia odstraňovania vekovej diskriminácie starších na trhu práce by mala byť postavená jednak na preventívnych opatreniach (akými sú celoživotné vzdelávanie a tréning) a nápravných opatreniach (rekvalifikácia a dovozdelávanie starších v špecifických oblastiach, ako napríklad nové technológie); jednak na príslušných legislatívnych úpravách.* Tie by mali viesť predovšetkým k účinným stimulom na zamestnávanie starších, a to tak na strane zamestnávateľov (revízia daňových a odvodových

³⁷ Starší ľudia sú považovaní za menej flexibilných, s nízkou mierou iniciatívy, s častými zdravotnými problémami a vysokou mierou absencie, chabou znalosťou cudzích jazykov, za neochotných zúčastniť sa rekvalifikácií, kurzov a tréningov, s limitovanou schopnosťou adaptácie, so slabou znalosťou nových technológií či nových výrobných postupov.

podmienok), ako i na strane zamestnancov (flexibilné formy zamestnávania); k rovnosti v prístupe k vzdelávaniu, k možnosti zúčastniť sa kurzov a rekvalifikovať sa; k zvýšeniu motivácie a mobility starších zamestnancov; prispôbeniu pracovného prostredia, pracovných postupov a organizácie práce zmenenej štruktúre pracovnej sily (s cieľom redukovať znehodnocovanie pracovnej schopnosti), a pod. – to všetko pri zabezpečení primeranej bezpečnostnej siete pre tých, ktorí z objektívnych príčin nie sú schopní vykonávať pracovnú činnosť. Problémom je stále existujúca negatívna odozva zamestnávateľov a odborov – bude potrebné prijatie celospoločenského konsenzu v tejto otázke a zmena nielen politiky, ale aj kultúry zamestnávania, ako i posun v tradičnom vnímaní staršej generácie spoločnosťou (zamestnávateľmi, štátom), ale aj ich vlastný postoj k sebe samým smerom k filozofii aktívneho starnutia, súčasťou ktorej je i poskytnutie možnosti zachovania ekonomickej aktivity.

Takéto kroky sú teda v súlade s princípmi *konceptie aktívneho starnutia*,³⁸ presadzovanie ktorej by malo byť na zreteli pri návrhoch a implementácii rôznych nástrojov hospodárskych politík. Filozofiou aktívneho starnutia nie je len predĺženie fyzickej aktivity či zachovanie fyzického a mentálneho zdravia, aktívne starnutie posúva strategické plánovanie od prístupu založeného na potrebách (ktorý vychádza z predpokladu, že starší ľudia sú pasívnymi recipientmi) k prístupu orientovanému na právo rovnosti a príležitosti. Podľa definície WHO je aktívne starnutie procesom optimalizácie príležitostí pre zdravie, spoluúčasť a bezpečnosť v záujme zvyšovania kvality života počas starnutia (WHO, 2002). Pritom kľúčovým cieľom pre jednotlivcov aj politikov by mala byť snaha o udržanie samostatnosti a nezávislosti starších. Strata sebestačnosti je totiž (spolu s problémom multimorbidity) jedným z dvoch hlavných okruhov rizík, ktoré prináša starnutie populácie pre ďalší vývoj *poskytovania zdravotnej starostlivosti*.

Kým strata sebestačnosti predstavuje zvýšené nároky na poskytovanie dlhodobej starostlivosti v špecializovaných zariadeniach, multimorbidita (súčasná prítomnosť viacerých ochorení ako charakteristický znak vyššieho

³⁸ *Konceptiu aktívneho starnutia* zaviedla Svetová zdravotnícka organizácia v 90. rokoch minulého storočia doplnením pôvodnej koncepcie *zdravého starnutia* o širšie poňatie aktívnej činnosti (nielen v spojitosti s trhom práce). V roku 2000 bol názov programu opätovne zmenený, a to na *Ageing and Life Course*, čo malo podčiarknuť význam celoživotného prístupu.

veku) prináša zvýšený tlak na spotrebu liekov, využívanie ambulantných ošetrovaní či lôžkových hospitalizácií. Napriek vyššej miere neistoty pri predvídaní nárastu výdavkov v zdravotníctve v dôsledku demografických zmien (čomu sme sa už venovali), existujú trendy v súčasnom životnom štýle negatívne ovplyvňujúce zdravotný stav populácie, na ktoré by sa *politiky zdravotnej starostlivosti pri presadzovaní najdôležitejšej stratégie – prevencie* – mali jednoznačne zamerať: ide o charakteristiky na strane individuálneho správania (užívanie alkoholu, drog, fajčenie, nedostatok fyzickej aktivity, nezdravá životospráva, stres, nedostatočný prísun vitamínov a pod.) zvyšujúce výskyt rizikových faktorov (vysoký krvný tlak, zvýšená hladina cholesterolu, nadváha, obezita) s negatívnym účinkom v podobe nárastu chronických a civilizačných ochorení ako hlavných príčin úmrtí vo vyspelých krajinách. Stratégia prevencie by sa mala presadzovať na strane ďalšieho zlepšovania zdravotných podmienok, ale i na strane individuálneho správania a propagácie zdravého životného štýlu už u populácie stredného veku, ako i na strane propagácie koncepcie aktívneho starnutia v záujme znižovania rizika chronických ochorení a ochorení vyššieho veku (kardiovaskulárne ochorenia, náhla cievna mozgová príhoda, demencia, poruchy zmyslového a pohybového aparátu). Prehodnocovaniu bude podrobená aj *efektívnosť prerozdeľovania prostriedkov v rámci systému* a prípadné *reformy v oblasti zdravotného poistenia* (súkromného i verejného). *Zmeny v štruktúre dopytu po zdravotníckych službách* budú znamenať potrebu doškolenia špecializovaného zdravotníckeho personálu, vyšší počet geriatrických zariadení, osvojenie nových zručností, vyššiu potrebu dostupnosti špecializovanej techniky a prístrojov, rozvoj novej medicínskej infraštruktúry a pod. Stúpne potreba geriatrických oddelení (lôžok), opatrovateľských domov a personálu zabezpečujúceho dlhodobú zdravotnú starostlivosť a asistenčné služby v podobe rozvoja formálneho systému poskytovania dlhodobej starostlivosti o starších ľudí komplementárneho (nie substitučného) k tradičným formám starostlivosti o starších (domáci poskytovatelia starostlivosti by mali byť podporovaní napríklad priamymi príspevkami alebo daňovými zvýhodneniami).

Neopomenuteľnou súčasťou aktívneho a produktívneho starnutia je i celoživotné vzdelávanie. *Celoživotné vzdelávanie* predstavuje zrejmy prínos v podobe zachovania a skvalitňovania obchodovateľných zručností na trhu

práce, ale i prínos vo viacerých sociálnych aspektoch – starší ľudia pokračujúci vo vzdelávaní ostávajú zainteresovaní v záležitostiach, ktoré sa ich dotýkajú, majú príležitosť socializovať sa s ostatnými členmi študentskej obce, udržiavajú kontakt s technologickými zmenami, obzvlášť v oblasti informačných technológií. Rovnako tak držia krok s najnovším vývojom v oblasti zdravotnej starostlivosti, výživy či opatery, čo im umožňuje zvyšovať kvalitu svojho života. Obzvlášť v dobe poznatkovo založenej ekonomiky by mali politiky obsahovať garanciu rovnosti príležitostí vo všetkých etapách života človeka (klasické poňatie členenia životného cyklu na tri základné etapy – učenie sa, práca, dôchodok – prechádza dnes transformáciou, jednotlivé etapy sa prelínajú, určité činnosti prestávajú byť výlučné v tej-ktorej individuálnej etape) pri zabezpečovaní pokračovania vzdelávania, tréningu, rekvifikácií a pod. Celoživotné vzdelávanie je kľúčom k zvyšovaniu produktivity tak na strane jednotlivca, ako i ekonomiky ako celku, zvýšená produktivita môže byť zároveň odpoveďou na problémy s nedostatkom pracovnej sily v produktívnom veku (v dôsledku starnutia), rovnako ako boj proti vekovej diskriminácii na trhu práce umožňujúci starším zamestnancom využívať svoj potenciál podľa svojich možností a skúseností.

Zvlášť významnú úlohu zohráva v ére starnutia populácie *rodinná politika a jej nástroje*. Novou výzvou sa stáva zvýšenie a stabilizácia klesajúcich mier plodnosti, ktoré sú v mnohých vyspelých krajinách pod hranicou obnovy generácií. Dôvody klesajúcej plodnosti a všeobecne zmeneného reprodukčného správania sú známe, je preto možné nastaviť stratégiu a nástroje rodinnej politiky tak, aby podporovala rodiny v dosahovaní želaných mier plodnosti (nenásilným spôsobom). Je totiž známe, že existuje medzera medzi želaným a skutočným počtom detí, tým sa vytvára priestor práve pre rodinnú politiku na zavádzanie opatrení predovšetkým v *oblasti kompenzácie nákladov súvisiacich s výchovou detí a opustením zamestnania a v oblasti zladovania rodičovských a pracovných povinností*, ako aj v oblasti zmierňovania negatívnych aspektov demotivujúcich mladých ľudí zakladať rodiny (nestabilné podmienky na trhu práce; nákladné bývanie; nedostatočné služby pre rodiny; nedostatočne vyriešená otázka delby nákladov a služieb starostlivosti o dieťa medzi rodičov, štát, verejné a súkromné zariadenia na výchovu detí; prípadne v niektorých krajinách nepostačujúce motivačné stimuly,

ako priame finančné dávky napríklad vo forme jednorazových dávok alebo rodinných prídavkov, rodičovské dovolenky, daňové úľavy; možnosti opätovného začatia sa do trhu práce, resp. nárok na prácu na čiastočný úväzok pre matky a pod.). Okrem sociologických a psychologických motívov vedúcich k voľbe bezdetnosti či jednodetnosti sú totiž práve finančné a materiálne dôvody tými najzávažnejšími, ktoré prispievajú k poklesu počtu detí v rodine. Aj napriek uvedenému však môžeme len ťažko predpokladať radikálnu zmenu nového „postmoderného“ reprodukčného modelu, zavádzaním vhodných – predovšetkým skôr systémových než jednorazových – opatrení je možné docieľiť zlepšenie trendu vývoja pôrodnosti, a tým prispieť aspoň k zmierneniu dynamiky populačného starnutia.

Na tomto mieste je dôležité upozorniť, že tak ako účinky nástrojov rodinnej politiky, ani účinky opatrení politiky zamestnanosti, migračnej a ďalších politik nie sú neobmedzené a predvídateľnosť efektov ich implementovania nie je absolútna, preto je v snahe o zmiernenie dôsledkov demografického prechodu dôležité nastavenie optimálnej kombinácie jednotlivých nástrojov a reformných stratégií, či už ide o reformy korigujúce nezvratné dôsledky doterajšieho vývoja (napr. dôchodkové reformy) alebo preventívne opatrenia snažiace sa o zmenu v budúcom vývoji (pronatalitná politika, uvoľnenie legislatívy v oblasti migrácie a pod.), a to so zreteľom na špecifiká vývoja v danom regióne, či krajine a možnosti jej ekonomiky.

3.5. Hospodárskopolitické súvislosti starnutia populácie v podmienkach Slovenskej republiky

Zatiaľ čo v krajinách západnej a severnej Európy boli prirodzené zmeny v reprodukčnom správaní badateľné od polovice 60. rokov, demografický vývoj v krajinách strednej a východnej Európy (SVE) bol ovplyvňovaný totalitným politickým režimom, ktorý usmerňoval reprodukčné správanie populácie pronatalitnými opatreniami. S o to väčšou dynamikou procesu starnutia sa v krajinách SVE stretávame v súčasnosti (aj v súvislosti s ich spoločenskou a ekonomickou transformáciou), výsledkom ktorého je predovšetkým rýchly prepád mier plodnosti a následné znižovanie prirodzeného prírastku populácie.

V kontexte *demografického vývoja na Slovensku* boli významným obdobím 90. roky minulého storočia, keď sa po páde komunistického režimu naplno prejavili zmeny v rodinnom správaní slovenskej populácie (pokles sobášnosti i plodnosti, nárast rozvodovosti, rodín s jedným rodičom, máloдетné či bezдетné rodiny, posun priemerného veku matky pri pôrode), ktoré vyústili do klesajúcich mier úhrnnej plodnosti. Najnižšia úroveň plodnosti sa zaznamenala v roku 2002, potom došlo k miernemu nárastu plodnosti, ktorý môžeme interpretovať ako dôsledok odloženej reprodukcie súvisiaci so zvyšujúcim sa vekom žien pri pôrode. Slovensko síce stále patrí k najmladším krajinám EÚ 27, *priemerný vek slovenskej populácie však vzrástol za posledných 50 rokov o niečo viac ako 7 rokov – z 30,2 rokov v roku 1950 na 37,7 v roku 2006, pričom prirodzený prírastok na tisíc obyvateľov klesol zo 17,34 v roku 1950 na 0,11 v roku 2006*. Veková štruktúra slovenského obyvateľstva vykazuje nerovnosti spojené s vývojom po druhej svetovej vojne – pozorujeme dve natalitné vlny z 50. a 70. rokov (dôsledok jednak po vojnového populačného boomu, jednak výrazných pronatalných opatrení bývalého režimu). Populácia skoršej natalitnej vlny dosiahne dôchodkový vek v najbližších rokoch, tá druhá tvorí zatiaľ výraznú časť aktívnej pracovnej sily (čím zabezpečuje dostatočnú tvorbu produktu ekonomiky). Vzhľadom na stagnujúce nízke miery plodnosti môžeme teda predpokladať vyhrotenie procesu starnutia vstupom druhej natalitnej vlny do dôchodkového veku (v rokoch 2030 – 2040), čím sa výrazne naruší nepriaznivý pomer aktívnej pracujúcej populácie voči neaktívnej časti, poproduktívnej populácii.

Ďalší *očakávaný demografický vývoj na Slovensku* približuje prognóza EÚ SAV (Kvetan – Páleník – Mlýnek – Radvanský, 2007), podľa ktorej bude priemerný medziročný rast populácie dosahovať v období 2005 – 2015 hodnoty na úrovni 0,06 %, medzi rokmi 2015 – 2030 však dôjde k priemernému medziročnému poklesu celkovej populácie SR na úrovni 0,2 % a po roku 2030 na úrovni 0,5 %. Stredná dĺžka života u mužov vzrastie do roku 2030 zo 70 rokov na 75 rokov, u žien zo 78 rokov na 82 rokov. Určité pozitívne okolnosti vytvárajú predpoklad mierneho nárastu mier plodnosti, a to na úroveň 1,43 do roku 2030 a 1,71 do roku 2050 (napriek tomu prognóza očakáva záporný celkový vývoj v počte živonarodených detí, čo súvisí s vývojom v predchádzajúcich obdobiach, konkrétne s celkovým poklesom veľkosti populácie žien vo veku 15 až 49 rokov). Táto prognóza sa najviac

približuje strednému variantu prognózy vypracovanej Výskumným demografickým centrom (pozri Jurčová – Mészáros – Vaňo, 2002 a Bleha – Vaňo, 2007), podľa ktorej dôjde v období najbližších 8 – 12 rokov k realizácii odložených pôrodov (očakáva sa nárast úhrnnej plodnosti na 1,6 dieťaťa na ženu do roku 2025), pozitívny efekt odložených pôrodov sa však po skončení tohto obdobia vyčerpá a *po roku 2015 sa prirodzený prírastok zmení na prirodzený úbytok, pričom migrácia ho už nebude schopná kompenzovať, možno teda očakávať pokles celkového počtu obyvateľstva SR.*

Podľa dynamického variantu *prognózy pracovnej sily* do roku 2025 vypracovanej Infostatom (INFOSTAT, 2006) bude mať tento očakávaný demografický vývoj a vývoj ekonomickej aktivity za následok *zníženie pracovnej sily o 3 % a zvýšenie priemerného veku aktívnej populácie o necelé 3 roky. Počet ekonomicke aktívneho obyvateľstva sa bude v najbližšom období zvyšovať a maximálnu hodnotu dosiahne v roku 2011.* Po tejto kulminácii však bude až do konca prognózovaného obdobia klesať. Starnutie populácie úzko súvisí predovšetkým s vývojom celkových mier zamestnanosti a s vývojom produktivity práce. Predpokladaný trend *zvyšovania miery zamestnanosti* vo vekovej kategórii 55 – 64 rokov (nárast na 40,6 % do roku 2010 podľa MPSVaR, 2005) spolu s nárastom populácie v tejto vekovej skupine a v súčinnosti s poklesom mier celkovej nezamestnanosti (na 7,0 % v roku 2050 podľa EPC – EC: DG ECFIN, 2006) vytvorí určitý priestor pre zmiernenie negatívnych demografických trendov a zabezpečí dostatočný objem pracovnej sily aj napriek starnutiu populácie. Tento jav bude však iba dočasný a už okolo roku 2018 sa predpokladá, že nárast objemu poproduktívnej generácie prevýši kumulatívny efekt rastúcej zamestnanosti a mierne sa zvyšujúcich mier plodnosti. *Zároveň bude produktivita práce síce v absolútnych hodnotách rásť, avšak tempo tohto rastu sa po roku 2030 výrazne spomalí* (podľa EPC a DG ECFIN). Pokles tempa rastu produktivity práce predpokladá aj prognóza vykonaná v EÚ SAV v rámci projektu AHEAD (Kvetan – Páleník – Mlýnek – Radvanský, 2007), a to z priemerných 4,7 % ročne v období 2006 – 2015 na 3,5 % v období 2015 – 2030 a 2,3 % v roku 2050. Tieto výsledky spochybňujú optimizmus niektorých vyhlásení, s ktorými sa dnes stretávame, že rast miezd v najbližších desaťročiach zabezpečí dodatočné príjmy do sociálneho systému aj napriek starnutiu slovenskej populácie, keďže tieto argumenty vychádzajú práve z predpokladu výraznejšieho tempa rastu produktivity práce.

Starnutie slovenskej populácie, podobne ako je to aj v ostatných európskych krajinách, otvára aj otázku zákonom stanovenej *hranice dôchodkového veku*. Dynamika rastu podielu osôb vo veku nad 65 rokov hovorí o rýchlom starnutí slovenskej populácie a v súvislosti s faktormi vedúcimi k úpravám dôchodkových systémov, ktorým sa venujeme v predošlej časti, môžeme v stredno- až dlhodobom horizonte očakávať ďalšie zvyšovanie dôchodkového veku aj v podmienkach SR, ako aj prijímanie opatrení zvyšujúcich atraktivitu zotrvania na trhu práce (podobne ako v roku 2004 prijaté zhodnocovanie dôchodkových nárokov zvýhodňujúce rozhodnutie naďalej vykonávať pracovnú činnosť či zrušenie zásady „dôchodok alebo zárobok“).

Z pohľadu dôsledkov demografického prechodu na dlhodobú udržateľnosť verejných financií sa Slovensku pripisuje určitá výhoda v súvislosti s relatívne radikálnou *reformou pôvodného systému dôchodkového zabezpečenia*. Podľa prognózy vývoja verejných výdavkov súvisiacich so starnutím v EÚ 25 do roku 2050 vypracovanej DG ECFIN (EC: DG ECFIN, 2006; podľa stavu legislatívy v roku 2005) zaznamená SR nárast výdavkov spojených so starnutím medzi rokmi 2004 – 2050 vo výške 2,9 % HDP, čo je jedna z najnižších hodnôt v rámci EÚ 25 (napríklad v porovnaní so susednou ČR – 7,2 % HDP), je dokonca nižšia, než je priemerná hodnota za celú EÚ (3,4 % HDP). Tento pomalší rast je dôsledkom predovšetkým nízkej hodnoty v kategórii starobných dôchodkov: 1,8 %-ná zmena v sledovanom období v porovnaní napríklad s 5,6 % v ČR. Miernejší rast dôchodkových nákladov je v predpokladoch prognózy podmienený zavedenou dôchodkovou reformou, ktorá sa zavŕšila v roku 2005 implementovaním kapitalizačného piliera do povinného systému. Slovenská republika sa tak radí do skupiny stredne rizikových krajín, v rámci ktorej zaujala pozíciu (spolu s Nemeckom, Francúzskom, Veľkou Britániou, Maltou a Talianskom) v podskupine krajín, v ktorých sa síce už nevyžadujú rozsiahle reformy, ale potreba konsolidácie verejných financií v strednodobom horizonte ostáva zachovaná.

Dôchodková reforma v SR znamenala posilnenie individuálnej zodpovednosti, zároveň posilnením zásluhovosti zvýšila motivačné stimuly,³⁹

³⁹ Absenciou výraznejších motivačných faktorov, v tomto prípade princípu zásluhovosti, je poisťné do systému vnímané len ako ďalšia forma „zdanenia“, bez adekvátnej odozvy vo výške vznikajúcich dôchodkových nárokov.

jedným z najdôležitejších faktorov tak bolo zavedenie vlastníckych práv do systému. Výsledkom je presun časti vyplácaných budúcich nárokov z kompetencie Sociálnej poisťovne (SP) do kompetencie samotných poberateľov sporiacich si finančné prostriedky pre budúcu spotrebu v súkromných spoločnostiach, čo v budúcnosti výrazne odbremení verejný dôchodkový systém. Spustením reformy súčasne dochádza k prehľbovaniu deficitnosti fondu starobných dôchodkov v SP, čo vedie k úvahám o úprave pomeru prispievania do jednotlivých pilierov, dočasnému otváraní druhého piliera, zavedeniu jeho z dobrovoľnenia pre prvopoistencov a pod. Pri týchto krokoch je potrebné mať na zreteli, že takto získaný krátkodobý *prílev príjmov do priebežného systému síce prispeje k zníženiu deficitu jeho hospodárenia v krátkodobom až strednodobom horizonte, no tieto prostriedky budú časom pohltené dlhodobou deficitnosťou systému a výsledkom bude len nutnosť vyplácať vyšší objem dôchodkov z priebežného piliera v budúcnosti*, čo v súčinnosti s očakávanými už zmienými demografickými zmenami spôsobí destabilizáciu systému. Neschopnosť zabezpečiť politický konsenzus a kontinuitu legislatívnych krokov spôsobuje stratu dôvery k sporivému pilieru, ale i celkovo k dôchodkovému systému. Pritom nespochybňujeme úlohu či schopnosť štátu plniť si v budúcnosti povinnosť zabezpečiť primeranú starobu svojim občanom vo forme vyplácania dôchodkov z verejného systému, ale udržateľnosť súčasnej metodológie výpočtu nárokov v zmysle zachovania súčasnej miery náhrady (dôchodkov z priebežného piliera) – pri nezmenenom demografickom vývoji tak má byť prevzatie zodpovednosti jednotlivca za svoj dôchodok vo forme sporenia chápané nie ako bremeno spôsobujúce deficitnosť Sociálnej poisťovne v súčasnosti, ale ako presun časti budúcich vyplácaných nárokov z kompetencie SP na samotných sporiteľov. Aj keď je *bezpečnosť a ochrana vkladov sporiteľov* na ich osobných dôchodkových účtoch, spravovaných súkromnými spoločnosťami – DSS, vysoká, *nízke miery výnosnosti v podmienkach prebiehajúcej finančnej krízy*, ktorá svojim rozsahom výrazne a pravdepodobne na dlhý čas ovplyvní ďalší vývoj aj v tejto oblasti, ako i celková nedôvera a neistota ďalšieho vývoja na finančných trhoch potvrdzujú, že zachovanie priebežného piliera v úlohe garanta základných sociálnych istôt je nevyhnutné. Nie však dostačujúce z hľadiska zachovania primeraných a udržateľných dôchodkov v budúcnosti.

Starnutie slovenskej populácie ovplyvní aj *poskytovanie zdravotnej starostlivosti*, a to tak na strane výdavkov systému verejného zdravotného poistenia, ako i na strane štruktúry poskytovania služieb zdravotnej starostlivosti. Podľa výsledkov medzinárodného projektu AHEAD (prognóza pre SR vypracovaná v EÚ SAV, pozri Kvetan – Páleník – Mlýnek – Radvanský, 2007) bude v dôsledku očakávaného demografického a ekonomického vývoja systém zdravotného poistenia do roku 2025 mierne prebytkový, po roku 2025 však bude deficitnosť systému narastať z $-0,4\%$ HDP v roku 2030 na $-2,3\%$ HDP v roku 2050. Osobitným problémom slovenského zdravotníctva je i nedostatok lôžok vyčlenených pre pacientov dlhodobo chorých – celkovo možno konštatovať, že je tu *nedostatočne vyriešená sieť geriatrických ambulatných aj lôžkových zariadení*, ako i nedostatočne pokrytá terénna starostlivosť o starších pacientov, čo nezodpovedá súčasným trendom nárastu počtu osôb vo vyššom veku, nehovoriac už o potrebách budúcich. Ďalším závažným problémom je (v súvislosti s multimorbiditou) i *nadmerná spotreba liekov staršími pacientmi* – pacienti nad 60 rokov užívajú v priemere 4,6 druhov liekov (Kováč, 2007) a ich počet stále rastie, čím sa nielen neprimerane zvyšujú náklady na lieky, ale aj riziko vedľajších účinkov či negatívne vplyvy ich vzájomnej interakcie. Príprava na očakávaný demografický vývoj vyžaduje opatrenia v oblasti postupného zlepšovania fyzickej a psychickej kondície ľudí vo vyššom veku, zníženie miery ich závislosti, zabezpečenie vyššej účasť na preventívnych prehliadkach. Aktuálnou otázkou je *komerčné poistenie na ošetrovateľsko-opatrovateľskú starostlivosť v starobe* či problém spoluúčasti pacienta na hradení zdravotnej starostlivosti a zvýšenie efektivity využívania zdrojov v systéme (napr. zamedzenie uhrádzaniu iných aktivít z verejného zdravotného poistenia než súvisiacich so zdravotnou starostlivosťou). Veľkou výzvou je vytváranie špecializovaných zariadení a služieb spojených so starnutím, spôsob ich financovania a spoluúčasti pacientov, vytváranie štandardnej aj nadštandardnej siete v zmysle cenovej aj geografickej dostupnosti takýchto špecializovaných služieb. Z prognóz demografického vývoja slovenskej populácie a formovania novej pozície, v ktorej sa poskytovanie zdravotnej starostlivosti v tejto súvislosti ocitne, ale aj z možností nového potenciálu, ktorý sa tým otvára pre zdravotnícke služby, jednoznačne vyplýva potreba komplexnej reformy systému zdravotnej starostlivosti v SR.

V oblasti rodinnej politiky považujeme v podmienkach prebiehajúcich demografických zmien v SR za kľúčové (vzhľadom na vplyv na vývoj úrovne reprodukcie) smerovať opatrenia na riešenie troch základných okruhov:

- uskutočniť systémové zmeny v oblasti bývania (dostupné a vyhovujúce bývanie predovšetkým pre mladé páry je nevyhnutné na zakladanie a fungovanie rodiny, ponúka sa možnosť nájomných, príp. komunálnych bytov);
- vytvárať podmienky na zosúladenie pracovného a rodinného života, a súčasne nediskriminovať tých, ktorí sa rozhodnú uprednostniť rodinný život (prácu v domácnosti) pred zamestnaním (dostupné služby pre rodiny, kvalitná inštitucionalizovaná starostlivosť o deti, motivovanie zamestnávateľov k ústretovosti voči pracujúcim rodičom);
- zavádzané pronatalitné opatrenia zamerať na sledovanie dosahovania „chceného“ počtu detí.

Pri koncipovaní *migračnej politiky* je potrebné brať do úvahy, že Slovensko sa po vstupe do EÚ stalo pre imigrantov zaujímavejšou destináciou, o čom svedčí i každoročný vzostup migračného prírastku po roku 2004. Dôležitým je ale ten fakt, že *celkový prírastok obyvateľstva neklesol v podmienkach Slovenska do záporných hodnôt práve vďaka migračnému prírastku, ktorý je od roku 2001 vyšší než prirodzený prírastok obyvateľstva v SR* (v rokoch 2001 – 2003 zaznamenalo Slovensko dokonca prirodzený úbytok obyvateľstva). S prihliadnutím na doterajší vývoj celkového prírastku obyvateľstva v SR sa teda naskytá otázka, či a do akej miery *dokáže kompenzovať migračný prírastok nízke miery plodnosti v budúcnosti*. Podľa Prognózy vývoja obyvateľstva SR do roku 2050, vypracovanej Infostatom, sa v roku 2014 prirodzený prírastok opäť (a tentokrát definitívne) zmení na prirodzený úbytok, ktorý bude kompenzovaný migračným prírastkom len do roku 2018. Aj keď sa bude migračný prírastok naďalej zvyšovať, nedokáže vyrovnáť prirodzené straty obyvateľstva⁴⁰ (po roku 2025 presiahne

⁴⁰ Ešte jednoznačnejšia je však odpoveď na otázku, či by prílev imigrantov mohol zmierniť *trend starnutia populácie*. Podľa Vaňa (Vaňo, 2004) ani v najvyššom simulačnom variante – čo predstavuje úhrnnú plodnosť na úrovni 2,1 a migračný prírastok 10 tisíc osôb ročne – sa proces starnutia obyvateľstva nespomalil. Naopak, do roku 2050 by vzrástol index starnutia zhruba o 100 %.

prirodzený úbytok obyvateľstva dokonca hodnotu 10 tisíc osôb ročne a nad touto hranicou ostane i naďalej). Tento vývoj povedie k poklesu počtu obyvateľstva SR.

Demografické zmeny so sebou prinášajú aj rozvoj sociálnych programov a špecializovaných inštitúcií poskytujúcich služby pre staršiu populáciu. V rámci koncepcie zdravého starnutia bol napríklad na Slovensku spustený program *Mám 65+ a teší ma, že žijem zdravo*.⁴¹ Hlavným cieľom programu je zlepšenie životného štýlu a zdravotného uvedomenia starších občanov. V roku 1999 bol na Slovensku vypracovaný Ministerstvom práce, sociálnych vecí a rodiny SR *Národný program ochrany starších ľudí*, ku ktorému sa vypracúvajú Súhrnné správy o jeho realizácii, zachytávajúce aktuálne meniace sa podmienky zasahujúce do oblasti zabezpečovania starostlivosti, ochrany a bezpečnosti starších občanov v SR. Dôležitým aspektom je i rozvoj inštitúcií a organizácií pomáhajúcim seniorom organizovať napĺňanie voľného času a aktívne ich zapájať do spoločenského života. Na Slovensku existujú popri záujmových organizáciách tohto zamerania i stavovské organizácie (Jednota dôchodcov na Slovensku, Fórum pre pomoc starším) a mimovládne organizácie, ktoré svojou činnosťou podporujú seniorov (združené v Slovenskej humanitnej rade).

Ak v súčasnosti obyvateľstvo vo veku nad 65 rokov tvorí necelých 12 % populácie Slovenska, podľa prognóz Infostatu to bude v roku 2030 už 21 % a v roku 2050 bude do tejto skupiny patriť každý tretí obyvateľ Slovenska. *Seniori sa stanú najväčšou homogénnou skupinou obyvateľstva, čo sa týka záujmov a potrieb* (Vaňo, 2008). Starnutie populácie tak bude vytvárať nový rozmer nielen pre medzigeneračné vzťahy, ale i z pohľadu koncentrácie voľickej sily v rukách seniorov, čo bude mať významný vplyv na priechodnosť prípadných ďalších reformných krokov v súvislosti s adaptovaním jednotlivých politík a oblastí verejných financií v reakcii na demografické zmeny a nároky, ktoré v ich dôsledku vzniknú.

⁴¹ Ide o spoločný projekt Úradu verejného zdravotníctva SR a Jednoty dôchodcov na Slovensku.

4. SVETOVÁ POTRAVINOVÁ KRÍZA

4.1. Hlavné línie príčin potravinovej krízy

Súčasná svetová potravinová kríza je produktom niektorých krátkodobých a niektorých dlhodobých procesov, avšak zároveň je i odrazom celkovej meniacej sa situácie tak v oblasti finančných trhov, ako aj v oblasti celosvetových zásob potravín a je spojená aj s nárastom cien energetických médií. Za hlavné príčiny zvyšovania cien potravín možno považovať niekoľko základných vývojových línií.

Prvú líniu predstavuje *celkový rast populácie*. V období medzi rokmi 1960 – 2007 došlo k nárastu populácie zhruba z 3 miliárd na 6,6 miliárd obyvateľov. Tento významný nárast populácie je pritom sústredený na niekoľkých kontinentoch. Nerovnaký je, povedzme, v oblasti vyspelých krajín a v oblasti rozvojových krajín, pričom 80 % prírastku je sústredených v ázijských krajinách a v krajinách Južnej Ameriky.

Druhú líniu je *zvyšovanie spotreby v rozvíjajúcich sa krajinách*. Nejde však o zvýšenie spotreby obilnín, ale predovšetkým mäsa a mäsových výrobkov. Mäso tvorilo v Číne a v Indii v roku 1960 približne len 4 % z celkovej skladby potravín väčšiny populácie. V roku 2007 už však predstavovalo 18 %. Prítom platí, že na výrobu 1 kg mäsa je potrebných 6 – 8 kg obilnín ako krmív. Takýto extrémny nárast zvýšenia a zmeny spotrebiteľských zvyklostí sa, pochopiteľne, premietol aj do extrémneho nárastu potreby obilnín nie na vlastnú spotrebu, ale na zabezpečenie chovu.

Tretou líniou je *významný nárast cien ropy*. Rast cien energetických médií vedie hlavne k zvyšovaniu celkových nákladov na poľnohospodársku produkciu a k celkovému zvýšeniu nákladov v oblasti ďalších služobných činností, akými sú skladovanie, doprava poľnohospodárskych výrobkov a pod. Takýto významný nárast cien energií (v podstate o 40 % za posledné tri roky) sa, samozrejme, odrazil i na výraznom náraste cien potravín predovšetkým v posledných dvoch rokoch. Zároveň možno predpokladať, že vzhľadom na pokračujúci trend rastu cien energetických médií bude cena energetických vstupov do pestovania potravinových plodín aj naďalej rásť.

Štvrtú líniu predstavuje značný *nárast celkového rozsahu výroby biopalív z potravinových surovín*. V súčasnosti sa napríklad v USA približne 17 % z plochy určenej na pestovanie kukurice používa na účely výroby biopalív. V niektorých krajinách, ako je napríklad Brazília, však došlo k zvýšeniu podielu pestovania potravín na výrobu biopalív až na úroveň 40 % z celkového rozsahu obrábanej pôdy. K takémuto výraznému nárastu dochádza aj v európskych vyspelých krajinách. V súčasnosti napríklad Nemecko predpokladá postupné zvyšovanie celkového rozsahu pôdy používanej na výrobu biopalív až na úroveň približne 25 %. Je pravda, že niektoré európske krajiny, ako i Spojené štáty americké, postupne prechádzajú na testovanie výroby biopalív tzv. druhej generácie, to znamená slamy, biologických odpadov a pod., podiel týchto druhov je však zatiaľ relatívne malý. Pritom samotné USA predpokladajú zväčšenie rozsahu plochy používanej na pestovanie komodít na výrobu biopalív do roku 2015 až na úroveň 30 %.

Významným faktorom sú *špekulácie s poľnohospodárskymi plodinami*. Aj keď v súčasnosti je ich podiel relatívne nízky (predstavuje 4 – 6 % z celkového nárastu cien potravín), jeho význam začína v poslednom roku výrazne stúpať. Ide predovšetkým o špekulatívne termínované obchody s potravinovými dodávkami, ktoré sa stávajú veľmi zaujímavým priestorom pre vybrané skupiny investorov a po kolapse hypotekárneho trhu predstavujú jednu z mála oblastí (okrem energetických médií), ktoré dosahujú značnú mieru zhodnocovania investícií. V tomto kontexte možno očakávať, že nárast špekulatívnych obchodov bude trvale pokračovať a to sa, pochopiteľne, premietne aj do pokračujúceho rastu cien potravín.

Podiel *vplyvu zmeny klímy* ako faktora, ktorý zásadným spôsobom ovplyvňuje výrobu potravín, predstavuje v súčasnosti úroveň približne 10 – 12 %. Výrazne zasahuje do výroby potravín predovšetkým v oblasti amerického stredozápadu, v Austrálii a v oblastiach pod Himalájami v Indii. Ide práve o významné produkčné oblasti obilnín. Americký stredozápad bol najväčším producentom (spolu s Kanadou) pšenice pre dodávky do jednotlivých krajín v rámci sveta. Suchá, trvajúce posledné tri roky, zredukovali v týchto produkčných oblastiach celkový rozsah úrody o viac ako 25 %. V dôsledku toho tradiční exportéri potravín radikálnym spôsobom (predovšetkým ide o pšenicu) obmedzili celkový rozsah vývozu i napriek nárastu cien. Možno

predpokladať, že rozsah vplyvu zmien klímy sa bude len prehĺbovať. V posledných rokoch pozorujeme predlžovanie trvania suchých období, ktoré zásadným spôsobom zasahujú do vegetačných cyklov a stále viac ovplyvňujú celkovú produkciu potravín.

Ďalší dôležitý okruh predstavuje postupný *nárast subvencií poľnohospodárskemu sektoru*. Podľa výpočtov OECD dostávajú poľnohospodári vo vyspelých krajinách – členských štátoch OECD – ročne na priamu i nepriamu pomoc približne 220 mld USD (v podobe priamych a nepriamych dotácií vrátane dotácií proexportného charakteru). Plány na zníženie subvencií v USA a v EÚ nenachádzajú podporu v domácich podnikateľských kruhoch. Naopak, vzhľadom na organizovanosť poľnohospodárskej lobby vidíme aj snahy o reformu spoločnej poľnohospodárskej politiky v podmienkach EÚ ako neúspešné a pokiaľ dochádza k určitým zmenám, ide skôr o zmeny kozmetického charakteru, ale nie zmeny vedúce k zásadnému redukovaniu rozsahu poľnohospodárskych subvencií. Naproti tomu došlo v období druhej Bushovej vlády k zvýšeniu poľnohospodárskych subvencií o približne 70 mld USD pri priamych investíciách a k zvýšeniu proexportnej podpory o ďalších 15 mld USD. Rastúce subvencie poľnohospodárskemu sektoru však vedú k tomu, že vyrábaná poľnohospodárska produkcia potravín je drahá vo vzťahu k vyrábaným potravinám v rozvojových krajinách. Na jednej strane teda dochádza k udržiavaniu vysokých cien potravín vo vyspelých krajinách, na druhej strane nedokážu pri týchto vysokých cenách rozvojové krajiny zaplatiť nákupy potravín pre vlastné obyvateľstvo. Pritom musíme upozorniť na jednu zásadnú skutočnosť, a to že potravinová kríza sa začala vytvárať postupne v dôsledku viacerých faktorov, ako sme už uviedli, zhruba od polovice 90. rokov.

Celé obdobie 60. až 80. rokov bolo v skutočnosti charakteristické tzv. *zelenou revolúciou*. Dochádzalo k výraznému nárastu pestovania poľnohospodárskych plodín, k intenzívnemu boju proti parazitom a škodcom, aby sa zabránilo hladu zhruba tretiny svetovej populácie, no na druhej strane išlo prevažne o extenzívne pestovanie najproduktívnejších plodín. Dôsledkom tejto zelenej revolúcie v 70. a 80. rokoch bolo i výrazné zamorenie vôd a zbavenie pôdy prírodných hnojív. V posledných rokoch sa zaznamenalo zhoršenie kvality až v 25 % výmery poľnohospodárskej pôdy vo svete,

predovšetkým zvýšenie dusíkatých prvkov v pôde. Sledujeme trvalý pokles rozlohy obrábanej pôdy nielen vzhľadom na eróziu pôdy a vyludňovanie vidieka, ale predovšetkým v súvislosti s výstavbou miest a tovární, negatívne dopady chemického znečistenia a pod. Výsledkom je stav, keď sa síce celkovo zdvihol objem poľnohospodárskej produkcie, avšak značná časť produkcie je nižšej kvality, napríklad čo sa týka pestovania nových druhov ryže, ako je IR 8, IR 6, IR 72 – ryža je síce odolná, dozrieva o mesiac skôr, umožňuje zvýšenie celkovo dopestovaného množstva, na druhej strane však dochádza k posunu z hľadiska genetickej skladby. Nové, geneticky modifikované osivá by síce mohli byť veľmi zaujímavým riešením zvýšenia poľnohospodárskej produkcie v rozvojových krajinách, avšak ich cena je podstatne vyššia ako pri tradičných osivách.

Výsledkom celkového vývoja vo svete je niekoľko ďalších významných procesov, ktoré síce nepriamo, ale súvisia s potravinovou krízou. V podstate až do polovice 90. rokov žili pod hranicou chudoby približne 2 miliardy ľudí (ak vychádzame z metodického prístupu hodnotiaceho príjem 2 doláre na deň). Zhruba 900 miliónov ľudí je priamo ohrozených hladom, pretože ich príjem nedosahuje ani 1 dolár na deň. Analýzy OSN (OSN, 2008; FAO, 2008) ukazujú, že znova dochádza k *nárastu počtu hladujúcich*, pričom za posledných 6 rokov sa ich počet zvýšil o približne 350 miliónov ľudí. Zdraženie základných potravín o 1 % znamená zvýšenie počtu hladujúcich o 18 miliónov. V dôsledku celkového prerozdelenia bohatstva, ale aj *prehĺbenia príjmovej polarizácie populácie* možno očakávať, že bude pokračovať proces, ktorý je charakteristický nasledovným javom. Kým výdavky na potraviny vo vyspelých krajinách tvoria 18 – 20 % z celkových výdavkov populácie, v rozvojových krajinách tvoria výdavky na potraviny 50 %. Logickým dôsledkom je nemožnosť rozvíjať sektor služieb pre obyvateľstvo, pretože obyvateľstvo dokáže pokryť iba výdavky na základné potraviny a náklady na bývanie. V dôsledku týchto skutočností bude potrebné zásadné prehodnotenie pohľadu na subvenčnú a proexportnú podporu pre poľnohospodárov vo vyspelých krajinách, čo je však vzhľadom na organizovanosť poľnohospodárskej lobby, ako sme uviedli, pomerne nereálne. Dôsledkom uvedených procesov je zvýšenie ceny základných potravín za posledné tri roky o 83 %. Svetová banka očakáva, že vysoké ceny potravín zostanú zachované

minimálne do roku 2015. Niektoré materiály OSN hovoria o trvalom, i keď pomalšom raste cien potravín až do roku 2025. Samozrejme, že vo väzbe na tieto skutočnosti sa pre veľkú časť populácie základné potraviny stávajú nedostatkovým tovarom. Pritom musíme upozorniť na niekoľko významných skutočností aj z hľadiska niektorých konkrétnych potravín.

4.2. Špecifická situácia vo vybraných komoditách

Ryža je základná potravina pre približne 55 % svetovej populácie. Hrozba hladu je v súčasnosti reálna približne v 30 krajinách sveta, žiaľ, ide často o veľmi ľudnaté krajiny, akými sú napríklad Indonézia či Argentína a niektoré ďalšie krajiny. V roku 2007 sa síce urodilo vo svete 201 mld ton obilia, je to dokonca viac ako v roku 2006, avšak skutočná potreba je ešte o 200 mil. ton väčšia. *Rozpor medzi zdrojmi pšenice a spotrebou pšenice* už trvá viac ako 10 rokov. Z tohto hľadiska ani vyššie úrody, ktoré sa dosahujú pomocou tzv. presného poľnohospodárstva, nevedli k zníženiu deficitu medzi potrebou a dopestovaným objemom obilia. Ceny pšenice napríklad v období 2005 – 2008 vzrástli o 181 %. Ako sme už uviedli, ceny potravín sa v priemere zdvihli o 83 %. Z tohto hľadiska sa ukazuje, že samotná cena obilnín, osobitne pšenice, má vplyv nielen na poľnohospodárske a potravinárske výroby vo vyspelých krajinách, ale ako významný faktor krmovín ovplyvňuje zásadným spôsobom aj celkovú situáciu v chove ošípaných, dobyčka atď.

Svetová banka očakáva, že výrazný nárast cien potravín sa, pravda, premietne aj do určitých zmien v stratégii doterajších významných exportérov potravín. Ako príklad možno uviesť Vietnam, Thajsko, Indonéziu či Filipíny, ktorí ako hlavní producenti ryže buď zaviedli kvotáciu z hľadiska objemu vyvázaných potravín, stanovili minimálne ceny pri vývoze (ktoré sú spravidla o 40 – 50 % vyššie ako doteraz), alebo striktným spôsobom úplne zastavili export zo svojich krajín. V dôsledku toho došlo k *značnému narušeniu celkovej rovnováhy* (najmä čo sa týka ryže). Ak nedostatok ryže predstavuje potrebu asi 70 mil. ton, zároveň sa ukazuje, že zásoby ryže, ktoré v súčasnosti predstavujú približne 76 mil. ton, sú najnižšie od roku 1975. Pritom podľa Svetovej banky budú ceny ryže v roku 2008 o 103 % vyššie ako ceny pred tromi rokmi. So zreteľom na tieto skutočnosti možno povedať, že ani

zelená revolúcia v 70. rokoch neumožnila produkovanie dostatočného objemu základných potravín. Pritom 70. a 80. roky, ktoré boli charakteristické touto zelenou revolúciou, síce umožnili výrazné zvýšenie produkcie potravín, čo znížilo počet hladujúcich približne o jednu tretinu, avšak na druhej strane musíme upozorniť na *existenciu veľkých regionálnych diferencií*. Napríklad v Ázii je približne 50 % plôch, na ktorých sa pestuje ryža, umele zavlažovaných. V Afrike až 90 % rozlohy poľnohospodárskych plôch je výslovne závislých od aktuálnych klimatických podmienok. Najväčšiu časť pôdy v Afrike pohlcujú plantáže, ktoré vyrábajú produkciu určenú na export, ale časti pôdy využívanej na pestovanie plodín sú nižšej kvality i nižšej bonity. V dôsledku toho dochádza k prehľbovaniu hladu a nedostatku potravín v rozsiahlych častiach Saharskej Afriky, ako i v južných oblastiach a v časti východnej Afriky. V Ázii trvale hladuje 500 miliónov obyvateľov, pričom ryža pokrýva 37 % a pšenica 19 % kalorickej potreby. Problémom je i fakt, že v Ázii dochádza k častým prírodným pohromám, záplavám, zemetraseniam, požiarom a epidémiám, ktoré takisto významným spôsobom limitujú (vzhľadom na nedostatok ľudí) produkciu poľnohospodárskych potravín. Ukazuje sa, že napríklad v roku 2020 bude v Ázii potrebných približne 870 mil. ton ryže. V súčasnosti je to približne 700 mil. ton. Zväčšenie osevných plôch však nebude možné, pretože dochádza k zdraženiu pôdy, zdraženiu pracovných síl, hnojív, pesticídov, osív aj vody. Zvýšenie výnosnosti ryže pomocou nových odrôd, čo malo byť pôvodným riešením produkcie ryže, sa však ukazuje ako problematické. Na jednej strane síce *dochádza k zvýšeniu celkovej produkcie ryže, avšak jej nutričná hodnota nie je dostatočná*. Je síce odolná voči škodcom a má menší počet stebiel a väčšie klasy, avšak v konečnom dôsledku to dostatočne neprispieva k riešeniu potravinovej krízy.

Významný faktor z hľadiska potravinovej krízy predstavujú obilniny a osivá. V súčasnosti je podľa analýz OSN potrebných približne 500 mil. dolárov na vykrytie najzávažnejších problémov hladu vo svete. Pritom ale *trvalý nárast cien geneticky upravovaných osív*, ktoré môžu zabezpečiť väčšiu výnosnosť, spôsobuje, že pre rozvojové krajiny sú príliš drahé. Preto sa ukazuje ako výhodnejšie poskytnúť zhruba 1,7 mld dolárov na nákup geneticky upraveného osiva pre rozvojové krajiny. Celková produkčná činnosť poľnohospodárstva by sa takto zvýšila o 15 %, avšak domovské

krajiny sa nevedia dohodnúť na vysanovaní tohto objemu finančných zdrojov. Zároveň sa ukazuje, že problém výživy poľnohospodárov a celkove ich produkcie má niekoľko komplikovaných súvislostí. Už v priebehu posledných 15 rokov dochádzalo k trvalému nárastu cien umelých hnojív – za 15 rokov sa ceny umelých hnojív zvýšili o viac ako 60 %. Geneticky modifikované osivo takisto vykazuje trvalé zvyšovanie cien. Samozrejme, pri trvale rastúcich cenách dochádza k obmedzeniu celkovej možnosti nákupu osiva a pokiaľ dochádza k nákupu osiva pre chudobnejšie vrstvy agrárneho sektora, problémom sa stáva *trvalé zadlžovanie sa* jednak v domácom bankovom sektore, ale aj u zahraničných poskytovateľov financií. Významným fenoménom je takisto – a to predovšetkým v Indii a v afrických krajinách – problém výživy poľnohospodárov pred žatvou. V podstate spotrebávajú budúce obilie. A pokiaľ klimatické zmeny spôsobili v určitých rokoch pokles celkového rozsahu úrody, spotreba, ktorú bolo nutné zachovať, aby obyvateľstvo prežilo, sa tak stala limitujúcim fenoménom celkového množstva osív, ktoré bolo možné ďalší rok zasieť.

4.3. Komplexný charakter a previazanosť problémov

Potravinových kríz bolo v doterajšej histórii niekoľko. Ide o potravinovú krízu zhruba zo začiatku 60. rokov, potravinovú krízu z druhej polovice 70. rokov a potravinovú krízu, ktorá sa sčasti objavila v rokoch 1982 – 1985. Avšak tieto krízy boli postupne vyriešené pomalým, ale predsa len existujúcim nárastom produkcie poľnohospodárskych potravín. Špecifickým problémom súčasnosti je to, že dochádza ku *kombinácii s celkovými dôsledkami finančnej krízy, ako i dôsledkami trvalého rastu cien energetických médií*. Preto nemožno očakávať, že táto kombinácia faktorov by sa dala vyriešiť sústavou niekoľkých opatrení. Ďalším problémom je skutočnosť, že niektoré potraviny sa *dajú pestovať len na určitých kontinentoch či pri určitých klimatických podmienkach*. Ryža predstavuje základný fenomén zásoby potravinami u ázijského obyvateľstva, a zároveň sa v prevažnej miere môže pestovať len v Ázii. Do Afriky sa ryža v podstate dováža. Možno síce predpokladať postupné preklenovanie alebo zväčšenie možností pestovať niektoré druhy potravín aj v iných, doteraz nevyužívaných prostrediach,

avšak celkové znižovanie rozsahu poľnohospodársky obrábanej pôdy limituje takéto možnosti zvyšovania produkcie. Pritom je paradoxné, že pri zmene spotrebiteľských zvyklostí, osobitne v ázijských krajinách, dochádza nielen k zvyšovaniu celkovej spotreby mäsa, ale aj k zvyšovaniu spotreby ostatných druhov potravín.

Celkový *nárast produkcie biopalív*, ktorý sa dnes uvádza ako hlavný fenomén rastu cien potravín, v skutočnosti pôsobí asi v rozsahu okolo 20 %. Rast cien potravín sa pritom vo väzbe na výrobu biopalív dotýka skôr lokálnych problémov zásobovania. V súčasnosti sa napríklad viac ako 60 % kukurice pestovanej v Mexiku exportuje do USA, kde sa používa na výrobu biopaliva. To umožnilo Američanom udržať podiel plôch využívaných na pestovanie bioplodín iba na úrovni 17 – 18 %, hoci celková produkcia biopalív sa vďaka rozsiahlym štátnym subvenciám zvýšila o 41 %.

V tejto súvislosti musíme upozorniť, že *finančná kríza, ktorá ovplyvňuje štruktúru investovania na komoditných burzách, sa postupne koncentruje aj do termínovaných obchodov s potravinárskymi komoditami*. Ako príklad možno uviesť Chicagskú komoditnú burzu, kde sa cena kukurice za jeden jediný rok zvýšila vzhľadom na extrémne nároky o 160 %. Pri pšenici došlo k nárastu o 300 % a v prípade ryže boli rozdiely ešte markantnejšie: kým v roku 2005 stála jedna tona ryže približne 320 dolárov, v súčasnosti predstavuje cena za jednu tonu 1 130 dolárov. Takýto extrémne vysoký nárast cien spojený so špekulatívnymi obchodmi je významným fenoménom, lebo odráža nielen celkovú situáciu na finančných trhoch, ale aj postupné prenášanie ťažiska obchodovania finančných špekulantov v rámci jednotlivých druhov komodít.

Takisto musíme upozorniť na iný významný fenomén. Zatiaľ čo doteraz existovali pomerne rozsiahle zásoby obilnín aj ryže, ktoré napríklad predstavovali približne 90 mil. ton ryže a viac ako 160 mil. ton obilnín, *veľké suchá, ku ktorým došlo v spomínaných produkčných oblastiach, radikálnym spôsobom obmedzili celkový rozsah disponibilných zásob*. Okrem toho pri niektorých druhoch potravín dochádzalo aj k presmerovaniu na iné formy spotreby, čo v konečnom dôsledku znova ohrozovalo celkový stav zásob. Už dnes sa dá povedať, že napríklad zásoby ryže sú najnižšie za posledných 15 rokov, a to napriek tomu, že v rokoch 2006 a 2007 bola úroda ryže približne o 15 % vyššia ako bežné úrody. Rozsiahle obmedzovanie zásob

súvisí aj s tým, že dlhotrvajúce suchá, ktoré zasiahli Austráliu, v posledných troch rokoch znova silne oslabili exportnú schopnosť Austrálie v oblasti obilnín. Podľa výpočtov možno konštatovať (aj keď dopad v jednotlivých klimatických pásmach je odlišný), že zvýšenie priemernej teploty o pol stupňa spôsobí celosvetový pokles výroby potravín o približne 4,5 – 5 %. *Výrazný pokles celosvetových, ale aj lokálnych zásob je mnohokrát spojený aj so špekulatívnymi procesmi*, napríklad s vytváraním zásob veľkými obchodnými reťazcami, čo bol prípad USA alebo Austrálie, keď tie v očakávaní rýchleho nárastu cien v podstate začali skupovať a viazať vo svojich skladoch pomerne rozsiahle zásoby obilnín. Tieto obilniny potom predávali za podstatne vyššie ceny. Rozsah ziskov z takýchto operácií pritom predstavuje zhodnocovacie marže na úrovni 35 – 40 %, takéto zisky teda vysoko prevyšujú akékoľvek formy zhodnocovania, ktoré sú na iných komoditných trhoch.

Podiel príjmov vynakladaných na potraviny, ktorý sa v rozvojových krajinách pohyboval na úrovni 50 % a vo vyspelých krajinách na úrovni 15 – 18 %, vykazuje po roku 2000 zásadný zvrät. Zhruba od roku 2002 *dochádza k opätovnému zvýšeniu váhy potravín v celkovej spotrebe domácností*. Už v súčasnosti dosahuje úroveň výdavkov na potraviny približne 21 % z celkového bloku výdavkov domácností. Samozrejme, je to menej ako polovica z celkového rozsahu výdavkov v rozvojových krajinách, avšak tento jav sa stáva významným fenoménom pre ďalší vývoj. Vietnam, Thajsko a India síce zaznamenali rekordnú úrodu, ale pre extrémny nárast cien ryže boli nútení siahnuť k obmedzeniu exportu a stanoveniu exportných cien. Takýto vývoj spôsobil, že v mnohých krajinách, kde sa ryža dováža (ide predovšetkým o africké krajiny), sa prejavil zásadný nedostatok základných potravín. To, pochopiteľne, v konečnom dôsledku znamená, aj vzhľadom na celkový rozsah dovozov a celkový rozsah ochoty k vývozu, *výrazné obmedzenie celkového pohybu základných potravín v rámci svetového obchodu*. Podľa výsledkov analýzy vývoja cien ryže po roku 2008, vypracovanej Svetovou bankou, došlo k zvýšeniu ceny ryže v období 2004 – 2008 o viac ako 98 %. Do roku 2010 sa predpokladá ďalšie zvýšenie cien ryže o približne 35 – 40 %. Po roku 2010 sa predpokladá postupné spomalenie rastu cien ryže, avšak celkový trvalý proces nárastu bude pokračovať minimálne do roku 2015. Samozrejme, krajiny, ktoré exportujú potraviny, ako prvý základný krok urobia stanovením minimálnej ceny pri exporte. Pritom takéto stanovenie

spravidla znamená extrémne zvýšenie exportnej minimálnej ceny oproti dnešku (napríklad Egypt alebo Indonézia zvýšili vývoznú cenu o viac ako 50 %). Keďže v súčasnosti sa ako veľmi významné ukazuje *uplatnenie geneticky modifikovaných potravín, dochádza k značne diferencovanému vývoju medzi ázijskými krajinami a Afrikou*. Kým v Ázii celková úroda ryže na 1 ha dosahuje približne 7 ton, v Afrike predstavuje iba 1/2 tony. Je to nielen v dôsledku použitia geneticky modifikovaných plodín, ale aj už spomínanej existencie rozsiahlych zavlažovacích systémov umožňujúcich zvýšenie produkcie potravín. Z tohto hľadiska, žiaľ, Afrika vôbec nie je schopná zabezpečiť vlastnú produkciu potravín tak, aby bola pokrytá aspoň základná spotreba obyvateľstva. Pôvodné predstavy o technologickej revolúcii sa pravdepodobne dostanú do úplne novej roviny. Pritom, paradoxne, možno konštatovať, že v súvislosti s potravinovou krízou dochádza k prehĺbeniu niektorých protirečivých vnútorných procesov. Ako príklad možno uviesť celkové technické zlepšovanie poľnohospodárskej produkcie.

Zhruba od druhej polovice 90. rokov *dochádza k lepšiemu využitiu tzv. presného poľnohospodárstva vo vyspelých krajinách*. Pomocou družicových snímok a celkového optického zobrazovania sa podstatne presnejšie dávkuje hnojivá, pesticídy, závlahová technológia, čo umožňuje i pri zhoršených klimatických a pôdnych pomeroch dosahovať postupný nárast produkcie potravín o 8 – 10 %. Avšak to sa v zásade týka len vyspelých krajín. Rozvojové krajiny nemajú technológie ani pre oblasť technického zázemia presného poľnohospodárstva, ale čo je dôležité, nemajú ani dostatočné finančné prostriedky na nákup osiva, na nákup základných druhov pesticídov a ochranných prostriedkov. Z tohto hľadiska technologická revolúcia síce znova nadobúda od druhej polovice 90. rokov tempo, avšak tentokrát je toto tempo diferencované. *Kým v rozvojových krajinách nedochádza k zásadným technologickým zmenám, v štruktúre poľnohospodárstva vo vyspelých krajinách dochádza k dosť podstatným zmenám*. Ak za najzávažnejšiu zmenu považujeme zvýšenie rozsahu obrábanej pôdy na výrobu biopalív, v skutočnosti je veľmi významným fenoménom použitie niektorých nových technológií, ako je kvapkové zavlažovanie či cieleňý spôsob ochrany rastlín. *Ako najperspektívnejšie sa však ukazuje použitie geneticky modifikovaného osiva, ktoré umožňuje, aby obilniny alebo ryža boli odolnejšie, dosahovali*

vyššiu úrodnosť, aby boli zároveň chránené pred škodcami, a pritom, paradoxne, skrakuje vegetačné obdobie dozrievania o viac ako jeden mesiac, čo vzhľadom na zmenu klimatických pomerov umožňuje, aby sa vo väčšine prípadov dosiahla lepšia úroda. Tento zmiešaný a protismerný proces v oblasti potravín zároveň vedie aj k vnútorným rozporom ďalšieho vývoja. *Aj keď každý z týchto procesov je pravdepodobne sám osebe zvládnuteľný, v prípade kombinácie v rovnakom čase a priestore sa stáva významným fenoménom priam vyúsťujúcim do rizika sociálnych búrok spojených s nedostatkom základných potravín.* Takýto vývoj sme pozorovali napríklad v druhej polovici roka 2007 a sčasti v roku 2008 v Mexiku, keď došlo k sociálnym búrkam práve preto, lebo rast cien základných potravín (napríklad kukurice, ktorá je základnou potravinou pre väčšinu chudobných) viedol k nárastu hladu a chudoby.

Paradoxne, celkový rast výroby biopalív z poľnohospodárskych plodín mal pôvodne znamenať zásadnú reštrukturalizáciu poľnohospodárskeho sektora. Reštrukturalizáciu preto, lebo má umožniť výrazné zvýšenie výnosov. Na druhej strane to, že *poľnohospodári sa v značnej miere orientovali na pestovanie biopalív namiesto pestovania tradičných potravín zároveň znamenalo, že sa udržali vysoké zisky pre agrárny sektor, ale súčasne sa zvýšilo riziko nedostatku potravín,* v dôsledku čoho došlo aj k zvýšeniu ich cien. Ešte paradoxnejšie je, že v tejto napätej situácii niektoré veľké celosvetové obchodné reťazce pristúpili k vytváraniu umelého nedostatku veľkých zásob. Tieto rezervy, samozrejme, vytvárali pod heslom tvorby bezpečnostných zásob, avšak v skutočnosti umožnili ďalšie výrazné zvýšenie cien predávaných potravín, čo v konečnom dôsledku zvýšilo ziskovosť takých veľkých obchodných reťazcov, ako je Walmart a pod. V súčasnosti sme pritom svedkami snahy riešiť predovšetkým problém hladujúcich krajín. Ak sa však ukazuje, že problémom je 500 mil. dolárov, ktoré sú potrebné na preklopenie najakútnejších problémov s hladom a s nedostatkom základných potravín, ako je možné očakávať, že vyspelé krajiny poskytnú 1,7 mld dolárov na to, aby sa pre rozvojové krajiny zabezpečili geneticky upravené osivá a na základe nich sa postupne zvýšila produkcia? Pritom je zrejmé, že *rozsah klimatických zmien,* ktorý je zatiaľ relatívne obmedzený, sa bude veľmi rýchlo zväčšovať.

4.4. Implikácie pre Slovenskú republiku z pohľadu členského štátu Európskej únie

V slovenských podmienkach takýto vývoj znamená *značné zvýšenie rozsahu závlah*, ktoré bude potrebné na zabezpečenie poľnohospodárskej produkcie. Vývoj krízovej situácie zároveň viedol k prehodnoteniu niektorých ďalších geopolitických aspektov. Predovšetkým ide o potravinovú bezpečnosť a zabezpečenie dostatočného objemu potravín v rámci národných štátov. Kým zhruba po roku 2000 sa v oblasti *strategických zásob* pristupovalo k vytváraniu zásob relatívne benevolentne, dnes je vytvorenie bezpečnostných zásob, umožňujúcich udržanie plynulého zásobovania obyvateľstva, jedným z najvýznamnejších fenoménov v tejto oblasti. Druhý fenomén predstavuje *potreba vytvorenia dostatočných spracovateľských a skladovacích kapacít*. To všetko však bude vyžadovať obrovské finančné a energetické vstupy a pri súčasnej úrovni vplyvu zahraničných investorov na potravinársky priemysel bude dosť problematické dosiahnuť niektoré strategické zámery vyplývajúce z nutnosti vytvárania bezpečnostných rezerv. Slovensko je pritom, paradoxne, v strede niekoľkých pôsobiacich procesov.

1. Postupne sa podarilo dosiahnuť *navyšovanie priamych platieb* pre poľnohospodárstvo tak, aby dosiahli aspoň 81 % úrovne dotácií platných pre poľnohospodárstvo v krajinách EÚ 15.
2. *Poľnohospodárske podniky na Slovensku sú charakteristické skôr väčšou veľkostnou štruktúrou* agrárnych subjektov, čo chce Európska únia zásadným spôsobom limitovať vo väzbe na získavanie priamych platieb. Predstava EÚ, že pomoc a podpora sa bude poskytovať predovšetkým malým poľnohospodárskym subjektom, v podstate odsudzuje 80 % poľnohospodárskych subjektov na Slovensku do pozície nemožnosti získania prostriedkov z priamych platieb a zo štrukturálnych fondov.
3. Slovensko samotné malo pomerne rozsiahle spracovateľské kapacity tak v oblasti obilnárstva, ako aj v oblasti spracovania mäsa. Vývoj v posledných rokoch a *nutnosť aplikovať nové zdravotné normy EÚ* však viedli k *redukcii počtu výrobcov*, pričom zároveň platí, že nové komunitárne normy obsahujúce nové smernice bezpečnostného typu budú ďalej pokračovať, čím budú pôsobiť na redukciu celkového počtu výrobcov.

Celková potravinová bezpečnosť na Slovensku je tak v súčasnosti istým spôsobom ohrozená. Určitá časť potravín sa na Slovensko dováža, pritom nejde len o exotické potraviny, ale aj o potraviny predovšetkým v oblasti krmív a osív. Z tohto hľadiska *je Slovensko v rastúcej miere závislé od dovozu a v prípade krízovej situácie na svetových trhoch môžu vzniknúť značné problémy*. Pritom strategické zásoby Slovenska sa v súčasnosti pohybujú približne na úrovni 80 % z celkového rozsahu zásob potrebných na udržanie plynulého zásobovania obyvateľstva. Najvýznamnejšími fenoménmi je otázka geneticky modifikovaného osiva, ako i otázka zmeny klimatických pásiem a diverzity, ktorá môže *v dôsledku klimatických zmien viesť k reprofiliácii pestovania jednotlivých druhov poľnohospodárskych komodít*. Ukazuje sa, že zrýchľujúci sa proces klimatických zmien bude pomerne rýchlo a intenzívne tlačiť na niektoré druhy poľnohospodárskych plodín pestovaných doteraz na juhu Slovenska, ako i na zmenu štruktúry poľnohospodárskych plodín pestovaných v severných častiach Slovenska.

Z tohto hľadiska môže celkový vývoj smerovať k nasledovným zásadným zmenám: ak doteraz bolo možné produkciu, ktorá bola vypestovaná nad kvóty stanovené Európskou úniou, vyviezť do krajín mimo teritória EÚ iba za ceny rovnajúce sa výrobným nákladom, teda pri tzv. nulovom zisku, je zrejmé, že poľnohospodárska lobby presadí v rámci EÚ odstránenie tohto blokačného aparátu. Znamená to, že limitom nebude vývoz za ceny rovnajúce sa výrobným nákladom, ale za ceny poskytujúce maximálny zisk. Z tohto hľadiska je na tom Európska únia relatívne lepšie než Spojené štáty americké, pretože rozsah a vplyv sucha i niektorých ďalších prírodných fenoménov na európske poľnohospodárstvo bol podstatne menší ako v podmienkach USA. Keďže prevažná väčšina potravín chýba v krajinách Ázie a Afriky, je zrejmé, že *sa bude posilňovať výmenný obchod medzi poskytovaním potravín a získavaním prístupu k energetickým médiám*, čo v podstate vidíme aj z výsledkov rokovaní s niektorými africkými krajinami. Mnohí producenti energetických médií si pritom stále naliehavejšie uvedomujú potrebu reštrukturalizácie nielen ropného priemyslu, ale aj potravinárskeho priemyslu a niektorých ďalších priemyselných odvetví kľúčových na udržanie funkčnosti jednotlivých krajín. Z tohto hľadiska sa otázka implikácií pre slovenské poľnohospodárstvo vzhľadom na limity jeho produkcie a možnosti exportu bude

pravdepodobne rýchlo meniť. Ak dnes EÚ prestala uvažovať o redukcii dotácií a priamych poľnohospodárskych platieb (skôr hovorí o prekrytí problému poskytovania finančných zdrojov na tzv. rozvoj vidieka), je zrejmé, že *významnejšie redukcie agrárnych subvencií nemožno v budúcnosti očakávať*. Skôr naopak, vzhľadom na vývoj štruktúry príjmov a výdavkov európskeho rozpočtu možno očakávať udržanie rovnakej úrovne priamych platieb pre väčšinu poľnohospodárskych subjektov. Otázkou je, čo spôsobí smernica o podpore predovšetkým malých agrokompexov a o *zmenšení dotácií pre väčšie agrárne podniky*. V tomto kontexte stratia krajiny ako Slovensko či Veľká Británia, na druhej strane môžu iné krajiny ako Francúzsko alebo Poľsko významným spôsobom získať ďalšie zdroje na podporu agrárneho sektora.

Je nutné upozorniť aj na skutočnosť, že pokiaľ bude súčasný vývoj pokračovať rýchlym tempom, *limitujúcim faktorom ďalšieho rozvoja sa môže stať popri významnom náraste cien pohonných látok aj extrémne vysoký nárast cien základných potravín*. To, čoho sme dnes svedkami v súvislosti s narastajúcim významom potravín v štruktúre výdavkov domácností, spolu s postupným nárastom problémov v oblasti skladovania potravín, a vo väzbe na fakt, že strategické rezervy na riešenie krízovej situácie sú vo väčšine krajín podstatne redukované, vytvára negatívny pohľad na potenciálne možnosti do budúcnosti a Slovensko v tomto ohľade nie je výnimkou. Už dnes však možno predpokladať, že práve *vytváranie poľnohospodárskych zásob* sa pravdepodobne stane – podobne ako vytváranie strategických zásob ropy a plynu – mimoriadne významnou a sledovanou oblasťou v rámci nariadení Európskej únie. Postupné zvyšovanie zásob ropy a plynu na úroveň 120 dní tak môže znamenať aj postupné zvyšovanie povinných zásob vytvorených v rámci členských štátov EÚ až na úroveň 90 dní.

Ukazuje sa teda, že potravinová kríza viedla v podmienkach EÚ k zrýchleniu niektorých procesných zmien i k zrýchleniu následných adaptačných krokov. Na druhej strane však vzhľadom na vysokú organizovanosť agrárnej lobby v Európskom parlamente je možné hovoriť o redukcii dotácií alebo o zásadnom presmerovaní dotácií skôr len teoreticky, pretože lobistický tlak je v podstate taký silný, že neumožní zásadným spôsobom zmeniť subvenčné mechanizmy platné pre EÚ doteraz.

Existuje ešte jedna možná oblasť dopadov na agrárny sektor. Európska únia vo svojich analýzach, ktoré uskutočnila v spolupráci s OECD, dospela k dôležitému poznaniu, a to že veľkochovy hovädzieho dobytku a ošípaných sú *producentmi veľkého množstva metánu*, ktorý je podstatne horší než skleníkové plyny. Objavujú sa preto úvahy, že by sa malo pristúpiť k *rozloženiu týchto veľkochovov a k návratu k menším spôsobom chovu poľnohospodárskych zvierat*. Rozsah emisií metánu z exkrementov živočíšnych druhov sa javí ako závažný fenomén, pretože napríklad celkový nárast počtu kráv z 3 miliárd na 6 miliárd – čo je odhadovaný stav v roku 2010 – bude znamenať dvojnásobné zvýšenie emisií metánu, oveľa škodlivejšieho než sú emisie CO₂.

4.5. Súvisiace vývojové procesy a ich budúce dôsledky

V oblasti energetických médií a poľnohospodárstva teda možno očakávať týchto niekoľko závažných skutočností. Bude pokračovať výroba biopalív z biologických látok, no predovšetkým biopalív druhej generácie, tzn. že skôr sa začnú spracúvať odpadové časti poľnohospodárskej výroby, ako napríklad slama a pod. Zároveň možno očakávať, že nárast cien potravín vykompenzuje – aspoň v prípade agrárneho sektora – dôsledky iných fenoménov, akými sú finančná kríza, hypotekárna kríza a pod. Trvale možno rátať s tým, že bude dochádzať k pokračujúcemu nárastu cien tak umelých hnojív, ako aj geneticky upraveného osiva, s tým rozdielom, že kým v súčasnosti dochádza k napredovaniu nárastu cien pomerne rýchlo, v budúcnosti možno očakávať skôr spomalenie tohto nárastu, avšak rast cien sa zachová ako trvalý fenomén. Analýzy uskutočnené OSN a OECD už v súčasnosti ukazujú, že *kombinácia faktorov od krízy na finančných trhoch až po príjmovú štrukturalizáciu obyvateľstva povedie pravdepodobne k dlhodobému rastu cien potravín, ako i zvyšovaniu podielu výdavkov na potraviny na celkových spotrebných výdavkoch domácností*. Slovensko nebude z tohto hľadiska výnimkou, pričom výrazná reprofiliácia výdavkov domácností bude dôležitým fenoménom pre udržateľnosť živnostenského sektora a sektora malých podnikov. Pokiaľ by totiž príjmy obyvateľstva radikálnejším spôsobom prestali rásť, a zároveň by došlo k výraznejšiemu zvýšeniu výdavkov na potraviny, je

zrejmé, že celý živnostenský sektor, ako i prevažná väčšina služieb pre obyvateľstvo by zásadným spôsobom utrpeli.

V tomto kontexte musíme upozorniť ešte na jednu skutočnosť. Keďže pre budúci rok sa predpokladá v podmienkach EÚ plošné zvýšenie cien základných potravín zhruba o 12 – 15 %, bude veľmi problematické vysvetliť prevažnej väčšine populácie po vstupe SR do Európskej menovej únie (EMÚ), že zrýchlený nárast cien základných potravín nie je odrazom vstupu do EMÚ, ale odrazom globálnych komoditných zmien na svetových trhoch. Ak si uvedomíme, že bude trvale *pokračovať nárast cien základných potravín, a zároveň bude pokračovať nárast cien energetických médií* (niektoré analýzy hovoria, že v roku 2009 – 2010 môže cena ropy dosiahnuť úroveň až 250 dolárov za 1 barel), *ovplyvní to celkovú štruktúru výdavkov* prevažnej väčšiny populácie. V tomto ohľade bude oddelenie vplyvu vstupu do EMÚ od pôsobenia týchto globálnych procesov veľmi problematické. Manévrovací priestor národnej vlády v oblasti riešenia agrárneho sektora bude takisto limitovaný komunitárnymi normami Európskej únie. *Pritom jedinou možnosťou je výrazné reštrukturalizovanie reforiem štátnej pomoci agrárnemu sektoru a v oblasti výroby biopalív prechod na výrobu biopalív zo surovín druhej generácie.* V súvislosti s tým by bolo možné využiť aj doteraz nevyužívané odpady agrárneho sektora. Faktom však je, že celkovému nárastu cien potravín sa nebude možné vyhnúť aj z toho dôvodu, že samotní poľnohospodári, aby obstáli v podmienkach rýchleho rastu cien energetických vstupov, obilnín a osiva, budú musieť zvyšovať svoje zisky. Z tohto hľadiska je pomalý nárast cien základných potravín pravdepodobne neudržateľný a skôr možno rátať s nárastom na úrovni 15 – 20 % ročne po niekoľko budúcich rokov.

Ak prognóza OECD vychádza zo záveru, že ceny potravín budú trvalo rásť až do roku 2015, je zrejmé, že máme pred sebou situáciu, keď trvalý nárast cien potravín radikálnym spôsobom zmení celkové smerovanie výdavkov obyvateľstva, sklon k úsporám i celkové možnosti rozvoja ekonomiky z hľadiska domácej spotreby v ďalších rokoch. Vzhľadom na uvedené skutočnosti môžeme konštatovať, že *svetová potravinová kríza je skôr mix rôznych, často protirečivých procesov, ktorých „výstavnou obálkou“ je trvalý nárast cien základných potravín.* Aj keď sa extrémne prejavoval len v niektorých oblastiach ako Indonézia alebo Thajsko, postupne sa však rozšíril do

všetkých ostatných krajín. Koniec koncov, problémy s nákupom potravín sa objavujú už aj v takých krajinách, ako sú Spojené štáty americké, pričom je zrejmé, že *čím viac budú narastať škody vyplývajúce z finančnej a hypotekárnej krízy, tým viac sa bude prehľbovať snaha individuálnych investorov získať dodatočný profit práve využitím obchodovania s potravinami*. Iba tak možno vysvetliť skutočnosť, že napríklad úroda ryže, ktorá je najväčšia za posledných 15 rokov, vôbec nestačí na nasýtenie celkovej populácie tak, aby sa znížilo percento hladujúcich. Z tohto hľadiska teda možno konštatovať, že vývoj cien základných potravín bude charakteristický trvalým, aj keď možno pomalším nárastom cien so všetkými multiplikačnými efektmi na celkovú štruktúru výdavkov domácností. To bude v konečnom dôsledku znamenať *potrebu zásadného prehodnotenia prístupu k agrárnemu sektoru z hľadiska subvenčných a podporných mechanizmov*. Ďalším dôsledkom je skutočnosť, že liberalizácia svetového obchodu svojím spôsobom spôsobuje rozvojovým krajinám škody za viac ako 100 miliárd dolárov ročne, z čoho vyplýva, že forma spolupráce rozvinutých a rozvojových krajín bude musieť byť úplne iná, než aká sa realizovala na pôde WTO v rámci liberalizácie svetového obchodu.

Možno teda uzavrieť, že *i keď potravinová kríza vytvára celý rad sociálnych pnutí a sociálnych dôsledkov, funguje aj ako akýsi korekčný činiteľ vo väzbe na zriadenie obchodovania s potravinami, reformu agrárnych subvenčných politík, ale aj celkový pohľad na vývoj agrárneho sektora do budúcnosti*. Z tohto hľadiska možno napriek všetkým negatívnym efektom cenového nárastu považovať potravinovú krízu i za určitý pozitívne pôsobiaci iniciačný faktor.

Perspektívy ďalšieho vývoja z pohľadu Európskej únie

Európska únia zaujíma vo vzťahu k súčasnej potravinovej kríze dvojaké stanovisko:

1. Uskutočňuje opatrenia na zvýšenie produkčnej schopnosti európskeho poľnohospodárstva.
2. Nechce obmedziť dotácie agrárnemu sektoru, iba čiastočne liberalizovať dovozné pravidlá.

V oblasti prvého okruhu ide o tieto opatrenia:

- povoľuje začať využívať 10 % z rozlohy dnes neobrábanej pôdy (osobitne Nemecko);
- podporuje nové technológie v poľnohospodárstve (tzv. presné poľnohospodárstvo), umožňujúce zvýšiť objem produkcie o 8 – 15 %.

V druhom okruhu ide o tieto opatrenia:

- dočasné zrušenie cla na dovoz obilia;
- predpokladané limitovanie dovozu bioetanolu do EÚ z Brazílie, predovšetkým ak sa získa z trstiny pestovanej na vyrúbaných dažďových pralesoch;
- zvažovanie uvoľnenia cenovej politiky pri exporte produkcie vyrobenej nad množstvom kvóty.

Je skutočnosťou, že EÚ zatiaľ zachováva ciele v oblasti biopalív (10 % podiel biopalív v doprave do roku 2010 a 20 % podiel alternatívnych palív do roku 2020).

Zo strednodobého hľadiska možno definovať tieto vývojové línie:

- Nepredpokladá sa pokles cien potravín ani na americkom, ani na európskom trhu (naopak, v horizonte do roku 2010 sa očakáva ďalší nárast cien potravín o 30 – 40 %).
- Európska únia predpokladá do roku 2010 nárast produkcie potravín o 15 %.
- Predpokladá sa zvýšenie záujmu o pôdu, osobitne v poľnohospodársky produkčných oblastiach (už v súčasnosti možno registrovať rýchly rast cien poľnohospodárskej pôdy vo Veľkej Británii o 80 %, v krajinách Beneluxu o 100 %).
- Možno očakávať i výrazné zvýšenie záujmu o dnes neobrábanú pôdu, o rozvoj služieb pre agrosektor a o rozvoj vodárenských systémov na zavlažovanie.
- Vzhľadom na existujúcu cenu pôdy v krajinách EÚ 15 možno predpokladať rýchly rast záujmu o pôdu v nových členských štátoch EÚ (na čo vplýva jednak podstatne nižšia cena pôdy na úrovni 20 – 25 % cien v EÚ 15, ako i postupné odstraňovanie bariér na získanie pôdy cudzími štátnymi príslušníkmi).

- Významnú úlohu bude zohrávať i kombinácia pôdy a vodných zdrojov (množstvo a cena vody) v nových členských štátoch EÚ. Ak vezmeme do úvahy skutočnosť, že väčšina vodných zdrojov bola odovzdaná samosprávam a tie vzhľadom na potrebu finančných zdrojov dovolili vstup strategickým investorom do vodárenských sústav, reálne možno očakávať rast cien akcií týchto podnikov, ale i rast cien vody pre všetkých odberateľov (a teda i pre agrárny sektor).
- Rozsah nevyužívaných pôd predstavuje priemerne 20 % pôdneho potenciálu, po transformácii agrárneho sektora v nových členských štátoch EÚ v 90. rokoch možno hovoriť o nevyužitom pôdnom potenciáli v rozsahu 25 – 30 % (je to teda významná produkčná rezerva). Problémom nie je pôda, ale rast cien vstupov (osivá, hnojivá, energetické médiá, voda). Vďaka priamym platbám je možné časť tohto rastu vykompenzovať, je teda možné získať dostatočné množstvo úrody (15 %-né zväčšenie produkcie do roku 2010 je splniteľné), otázkou je cena takto vyrobenej produkcie a cena, za ktorú bude EÚ ochotná predávať túto produkciu do rozvojových krajín.

Kľúčovou otázkou pre EÚ sa tak stáva nie množstvo vyrobených potravín, ale náklady na ne a ich cena. Už dnes sme svedkami tlaku obyvateľstva proti rastu cien základných potravín. *Rast cien energetických médií a súbežný rast cien základných potravín ukazuje skutočnú mieru polarizácie bohatstva v EÚ i krehkosť sociálneho zmiernu.* Obidva bloky z hľadiska rastu cien Európska únia neustojí, bude nutné rozhodnúť, ktorý okruh bude musieť byť limitovaný (energie, potraviny). Vzhľadom na multiplikačné efekty sa dá očakávať, že EÚ podnikne skôr opatrenia v oblasti cien energií. *Otvorenie trhu s poľnohospodárskymi plodinami by pri dnešnej cenovej úrovni nevedlo k poklesu cien. Naopak, stabilizovanie cien energií by v konečnom dôsledku mohlo viesť aspoň k stabilizácii cien potravín.* Otázkou je časový priebeh tohto procesu a reálna ochota limitovať vývoj cien energií (keďže ide o daňovo významný zdroj príjmov národných rozpočtov). V tomto kontexte možno zo strany EÚ očakávať riešenia, ktoré nezaťažia jej rozpočet a hlavnú ťarchu tak ponesú národné vlády a ich rozpočty.

5. VÝVOJ, MÍLNIKY A PERSPEKTÍVY POLITIKY UDRŽATEĽNÉHO ROZVOJA⁴²

Od čias priemyselnej revolúcie sa prehlbovali rozdiely v úrovni rozvoja krajín. Súčasne s rastom výkonnosti a životného štandardu rástla spotreba, zdroje sa využívali neefektívne. Vývoj v posledných dekádach 20. storočia z radov najvyspelejších štátov podporuje závery vedeckých výskumov, ktoré hrozia súčasnými a budúcimi negatívnymi dopadmi zintenzívňovania priemyselnej produkcie a rozširovania konzumného životného štýlu na životné prostredie. Medzinárodné rokovania vyúsťujú do zvyšovania regulácie vytváraním trhových mechanizmov na oceňovanie emisií skleníkových plynov. Udržateľný rozvoj pritom môže zabezpečiť systematická podpora vývoja technologických inovácií.

Medzivládny panel zaoberajúci sa klimatickými zmenami (IPCC)⁴³ vydal vo februári 2007 pod záštitou World Meteorological Organisation (WMO) a v spolupráci s United Nations Environment Programme (UNEP) v poradí štvrtú správu týkajúcu sa stavu a perspektív vývoja svetovej klímy, príčin a príležitostí zvrátenia zhoršujúcich sa podmienok životného prostredia, s dopadmi v sociálnej, ekonomickej a politickej oblasti. Samostatná a zatiaľ posledná (štvrtá) správa Global Environment Outlook (GEO), publikovaná UNEP koncom októbra 2007, konštatuje, že ľudská „stopa“ je 21,9 hektára v priemere na osobu, kým zemská biologická kapacita predstavuje len 15,7 hektára na osobu. Podľa svetovej organizácie zaoberajúcej sa sledovaním „ekologickej stopy“ Global Footprint Network (GFN), od 23. septembra 2008 žijeme na ekologickej dlh.

Rast HDP sprevádzaný aktívnym vyhľadávaním a zavádzaním nových spôsobov *efektívnejšieho využívania zdrojov a podpora inovácií sú v tomto procese kľúčové*. Cieľom predloženého textu je kriticky zhodnotiť existujúce prístupy ku konfliktom medzi ekonomickým rastom a udržateľným rozvojom a k spôsobom, ako ich dosiahnuť. Pritom nemáme ambíciu zachytiť celú

⁴² Za príspevok k predloženej kapitole patrí vďaka Ivanovi Lesayovi.

⁴³ IPCC, založené v roku 1988 organizáciou OSN, je považované za medzinárodnú „arénu,“ ktorá každých 5 – 6 rokov v zrozumiteľnom jazyku predkladá vedecké dáta predstaviteľom vlád na overenie korektnosti údajov, s cieľom upriamiť pozornosť širšej verejnosti na túto problematiku.

šírku pojmu *trvalo udržateľný rozvoj*, ale zamerať sa na aspekty ochrany životného prostredia a energetickej bezpečnosti v globálnom meradle.

5.1. Expanzia svetového fóra pre udržateľný rozvoj

Medzi prvé celosvetové výzvy k väčšej efektívnosti využívania prírodných zdrojov možno zaradiť *správu Rímskeho klubu* z polovice 50. rokov. V roku 1972 sa konala v Štokholme *konferencia OSN o ľudskom rozvoji*, v roku 1987 poukázala na dôležitosť rozvoja „v rámci ekologických možností,“ resp. „svetových ekologických prostriedkov“ *Svetová komisia OSN pre životné prostredie a rozvoj (Brundtlandovej komisia)*. Vyzývala k udržateľnému rozvoju, „ktorý nespĺňa len dnešné potreby, ale neohrozuje ani schopnosť budúcich generácií naplniť ich vlastné potreby“ (WCSD, 1987).⁴⁴ *Vo svojej správe Naša spoločná budúcnosť* uviedla *definíciu trvalej udržateľnosti*. V roku 1992 sa na svetovom summite o životnom prostredí a rozvoji v *Rio de Janeiro* prijali 4 zásadné dokumenty, z ktorých *Agenda 21, akčný plán pre udržateľný rozvoj, odporúčala všetkým krajinám schváliť do roku 2002 vlastné národné stratégie trvalo udržateľného rozvoja (TUR)*. Vytvorená Komisia pre trvalo udržateľný rozvoj vtedy prijala 132 ukazovateľov TUR ako podklad na ich rozpracovanie. V roku 2000 *Rozvojové ciele tisícročia* opäť vyzývali k prijatiu národných programov s ohľadom na princípy udržateľného rozvoja. Na svetovom summite o TUR v Johannesburgu v roku 2002 už vyhodnocovali prvé výsledky desaťročnej iniciatívy.

V roku 2005 *vstúpil do platnosti Kjótsky protokol*, ktorý odkazuje na prvé dve správy IPCC a redukciu emisií skleníkových plynov označuje za globálnu výzvu. Rozvinuté štáty z prílohy I (*Annex I*) sa zaviazali *znižovať do roku 2012 emisie skleníkových plynov (GHG) o 5 % na báze základného roku 1990*. Do apríla 2008 ho podpísalo a ratifikovalo 178 štátov. Spojené štáty americké sa ho však zdráhajú ratifikovať, lebo na rozdiel od EÚ nesúhlasia s tým, aby veľkí znečisťovatelia z radov menej rozvinutých štátov, akými sú Čína alebo India, ktorí sa na zvyšovaní globálneho otepľovania významne podieľajú, mali výnimku pri znižovaní emisií skleníkových plynov. *Na poslednej konferencii OSN o klimatických zmenách na Bali v decembri 2007 sa vo svetle*

⁴⁴ The World Commission on Sustainable Development.

vypršania dohody v roku 2012 *približne 200 štátov dohodlo na spustení nových rokovaní o znižovaní škodlivých plynov.*

Ciele udržateľného rozvoja predstavujú záväzok k zvyšovaniu ľudského blahobytu pod podmienkou, že tento rozvoj neprekročí ekologické limity biosféry. V snahe umožniť meranie udržateľnosti⁴⁵ boli definovaný Index ľudského rozvoja HDI⁴⁶ – Human Development Index (UNDP, 2005)⁴⁷ ako indikátor pre ľudský rozvoj a „ekologická stopa“⁴⁸ (Rees – Wackernagel, 2004; Wackernagel et al., 2005) ako indikátor udržateľnej spotreby či ľudského nároku (human demand) na biosféru.⁴⁹ Napriek stupňujúcemu sa osvojovaniu programov deklarujúcich cieľ dosiahnutia udržateľného rozvoja, výskum (Moran – Wackernagel – Kitzes – Goldfinger – Boutaud, 2008) prostredníctvom merania spomínaných indexov dokazuje, že len jeden štát spomedzi 93 štátov v roku 2003 splnil minimálne hranice v oboch meraniach.

⁴⁵ Pozitívny vývoj a trvalo udržateľný rozvoj dosahujú ekonomiky, ak HDI $\geq 0,8$ a „ekologická stopa“ na osobu ≤ 1 , čiže menšia ako celková svetová biokapacita na osobu.

⁴⁶ Index ľudského rozvoja je zložený zo štyroch subindexov: index strednej dĺžky života, index gramotnosti dospelého obyvateľstva (so subindexmi miery nábora na školy a subindexom dosiahnutého vzdelania) a index HDP v parite kúpnej sily (HDP na 1 obyvateľa v PPP) (UNDP, 2004).

⁴⁷ United Nations Development Programme.

⁴⁸ „Ekologická stopa“ zachytáva mieru využívania regeneračnej kapacity biosféry ľudskými aktivitami. Meria sa ako celková plocha pôdy a vody potrebná na to, aby sa určitej skupine populácie zachovala miera spotreby a efektívnosť zdrojov ako doteraz (Ceballos et al., 2005; Monfreda et al., 2004). Meria sa v jednotkách globálnych hektárov (gha), rovnako ako biokapacita. „Ekologická stopa“ jednotlivých štátov sa vyúčtuje ako súhrn importov a odpočet exportov z národnej produkcie. Ak „ekologická stopa“ štátu prekročí jeho biokapacitu, vykazuje ekologický deficit, v opačnom prípade vytvára ekologické rezervy. Rozsah „stopy“ ovplyvňujú tri významné faktory, intenzita výroby statkov a služieb, ich spotreba na osobu a veľkosť obyvateľstva.

⁴⁹ Formy merania medzinárodnej výmeny vo fyzických jednotkách vyjadrené inak ako prostredníctvom peňažných štatistík sa zakladajú na:

1. analýze materiálneho toku (v tonách),
2. meraní spotreby energie pri výrobe produktu,
3. osvojení si čistej primárnej produktivity ľuďmi,
4. „ekologickej stope“.

Biofyzikálna štatistika podporuje tézu ekologickej nerovnosti.

5.2. Biokapacita a rast ekonomík

V roku 2003 dosahovala svetovo dostupná *biologická kapacita*⁵⁰ priemernú hodnotu 1,8 globálneho hektára na osobu a priemerná svetová „ekologická stopa“ na osobu 2,2 gha. Interval hodnôt dosahovaných jednotlivými štátmi sa rozprestieral medzi 0,5 v Bangladéši a 11,9 globálneho hektára v Spojených arabských emirátoch. Globálny priemer biokapacity na osobu v roku 2005 sa zachoval na úrovni 1,8 gha; USA dosahovali hodnotu „ekologickej stopy“ 9,5 a Čína zatiaľ len 1,5 gha. Závety z Miléniového hodnotenia ekosystému OSN z roku 2005 uvádzajú, že nároky Európy sa v porovnaní so začiatkom 60. rokov zvýšili o 70 %, keď na udržanie životného štandardu v priemere na osobu spotrebuje 4,9 gha produktívnej zeme, s ekologickou stopou 2,2-krát väčšou, ako je biokapacita celej Európy (Proposals from Environmental Organisations, 2006).

„Ekologická stopa“ predstavuje dopyt a biokapacita predstavuje stranu ponuky (produkčná kapacita biosféry). Dôvodom výrazného poklesu z 3,4 gha na osobu dostupnej biokapacity, ktorú svet dosahoval v roku 1961, je výrazný nárast svetovej populácie a následná redukcia bioproduktívnej plochy na osobu. *Keď sú ekologické statky a služby spotrebované následne vo väčšej miere, ako je schopnosť biosféry ich za rok doplniť (regenerovať), tak dochádza k svetovému „prestreleniu“,“⁵¹ teda vzniku ekologického dlhu. Prvým dňom prestrelenia, resp. dňom vzniku ekologického dlhu, sa podľa výpočtov GFN stal 19. december 1987 a odvtedy sa obdobie skracuje, dlh kumuluje a prírastok každoročne zvyšuje.⁵² Z porovnania hodnôt dnes sledovaných ukazovateľom HDI, nameraných v roku 1975, s hodnotami nameranými v roku 2003, vyplynul záver, že štáty s vyššími príjmami (západná, stredná a východná*

⁵⁰ Biokapacita predstavuje bioproduktívnu plochu vynásobenú produktivitou konkrétneho hektára. Medzeru medzi „stopou“ a biokapacitou možno ovplyvniť prostredníctvom zvýšenia, resp. zachovania biokapacity (ochranou pôdy pred eróziou, degradáciou, udržiavaním poľnohospodárskej pôdy, ochranou riek a zdrojov pitnej vody, lesov a ekosystémov pred klimatickými zmenami a degradáciou toxickými chemickými látkami).

⁵¹ (Svetová biokapacita/svetová ekologická stopa) x 365 = deň ekologického dlhu.

⁵² V roku 2007 sa deň ekologického dlhu ráta už od 6. októbra. To znamená, že planéta Zem trvá jeden rok a tri mesiace, kým regeneruje množstvo zdrojov ľudstvom spotrebované v priebehu jedného roka.

Európa, Severná Amerika) dosiahli minimálnu hranicu pre HDI a štáty s nižšími príjmami (ázijsko-tichomorská oblasť a Afrika) splnili minimálne kritériá pre ekologickú udržateľnosť. Len výnimočne sa zvýšenie HDI a blahobytu vyšlo zvýšeniu stopy.⁵³

Dosahové analýzy poukazujú na to, že nárast spotreby vyplýva zo všeobecného rastu bohatstva a rastu HDP, a tak *na pokrytie spotreby, zvýšenej o spotrebu rozvojových krajín* dobiehajúcich rozsah (a najmä charakter zvyklostí) spotreby vyspelých krajín, *by boli potrebné zdroje 3 až 5-krát väčšie, ako má planéta Zem k dispozícii*. Globálna ekonomická integrácia nevytvára len zvýšené nároky na spotrebu prírodných zdrojov a nezvyšuje sa len odpad, ale zároveň sa prehľbujú nerovnosti v prístupe k prírodným zdrojom, ktoré *môžu v najbližších dekádach prispieť k sociálnym, ekonomickým a politickým konfliktom* (Workie a kol., 2007).

5.3. Náklady verzus prínosy boja proti klimatickým zmenám

Na jednej strane závery IPCC⁵⁴ odkazujú na antropogénny pôvod klimatických zmien a závery Sterrovej správy naznačujú, že ak sa nezmení všeobecné spotrebné správanie, ktoré by viedlo k zníženiu emisií skleníkových plynov, podľa bývalého hlavného ekonóma Svetovej Banky, Nicholasa Sterna, do roku 2050 príde svet o 5 500 mld EUR. To predstavuje dvojnásobok nákladov oboch svetových vojen v podobe nákladov vyplývajúcich zo zvýšenia celosvetovej teploty a súvisiacich prírodných katastrof. Náklady z titulu redukcie skleníkových plynov by dnes podľa tejto správy „stáli“ štáty ročne

⁵³ Potvrdil sa trend štátov s vyššími príjmami, ktoré v priebehu posledných dvadsaťpäť rokov popri raste HDI zaznamenali disproporcionálne väčšie zvýšenia „ekologickej stopy,“ odklonením od udržateľnosti rozvoja.

⁵⁴ „Emisie skleníkových plynov spôsobujú zvýšenie priemernej svetovej teploty.“ Vychádzajú z nasledovných predpokladov: (1) koncentrácia CO₂ a CH₄ v atmosfére prevyšuje prirodzené hladiny za posledných 650 000 rokov; (2) predpovedateľnosť zmien klímy sa obmedzuje na modelové projekcie, ktoré s variantnými scenármi vývoja emisií odvodzujú odozvu klimatického systému na určitý objem emisií; (3) oteplenie, najmä v priebehu posledných 50 rokov, prevyšuje výkyvy v priebehu posledných tisíc rokov a (4) popri potrebe znížiť emisie zmenou zdrojov energie a celkovo znížiť energetickú náročnosť sú potrebné aj aktívne adaptačné opatrenia. Jedným z cieľov IPCC je, aby rozvojové štáty emisie skleníkových plynov udržiavali v trende znižovania o 3 % ročne.

cca 1 % HDP (Sciama, 2007). Na druhej strane možno uviesť názory *niektorých ekonómov a politikov*, či inak aktívnych pozorovateľov a komentátorov svetového diania, ktorých *stratégie udržateľného rozvoja o potrebe ich existencie nepresvedčili* (Crichton, 2004), keď sa v priebehu svojej činnosti pozastavili nad nebezpečnosťou dezinformovania, manipulácie verejnosti politikmi, ktorí vo svoj prospech odkazovali na závery vedeckých prác, ktorých atraktivita bola väčšia ako podloženie problematiky faktami. S definíciami pojmov, ako napríklad „udržateľnosť“, sa nestotožnili.

„Skeptický ekológ“ Bjorn Lomborg združil na univerzite v Dánsku, pod záštitou The Economist, viac ako 50 odborníkov z celého sveta z oblasti ekonómie v tzv. Copenhagen Consensus Center (CCC), aby študovali a každoročne vypracúvali zoznam top 30 svetových problémov, ktoré majú najväčší potenciál s minimálnymi nákladmi dosiahnuť maximálny úžitok, resp. recept „ako lacno zachrániť svet“. Na jednej strane tvrdí, že „*globálne otepľovanie je tu, je a bude problémom a musíme ho riešiť*“. Na strane druhej nezabúda doplniť, že „*je to problém dlhodobý a také bude aj jeho riešenie. Nepodari sa vyriešiť ho v najbližších 10, 20 rokoch*“. Výsledky výskumu CCC naznačujú, že z naplánovaného poklesu emisií CO₂ v roku 2010 o 11,5 % hodnoty z roku 1997 sa v skutočnosti pravdepodobne podarí dosiahnuť zníženie len o 0,4 %. Ak by sa aj dosiahlo *obmedzenie emisií o 50 % do roku 2050, mohlo by stáť ročne 180 miliárd dolárov, a pritom uvidíme len triviálne výsledky drahých, neefektívnych a krátkodobých riešení*.

Rozpoltenosť spoločnosti je možné znázorniť pri pohľade na oficiálne názory verejných činiteľov v Českej republike. Kým stanovisko Akadémie vied ČR k záverom IPCC správy je skôr súhlasné (Akademie věd ČR, 2007), český prezident *Václav Klaus vidí v otázke globálneho otepľovania skôr politickú ako prírodnú logiku*. S cieľom zabezpečiť efektívnu diskusiu navrhuje iniciovať publikovanie konkurenčnej správy s rovnakou finančnou podporou. Poukazuje okrem iného na zanedbateľnosť rozsahu globálneho zvýšenia teploty a obmedzenú porovnateľnosť relevantných parametrov ako dôsledok krátkoobdobia vedeckého sledovania. *Varuje pred hrozbami unáhleného konania na základe princípu „predbežnej opatrnosti“*, ale naopak, odporúča, aby sa „*meralo dvakrát*“, keďže *náklady zvolených opatrení by z ekonomického pohľadu nemali byť väčšie ako efekty, ktoré z nich plynú*. Zdôrazňuje,

že otázka globálnych klimatických zmien má okrem časovej najmä regionálnu (priestorovú) dimenziu a že *jednotné riešenie pre tak ekonomicky diferencované zoskupenie štátov by bolo nielen neefektívne, ale najmä nespravodlivé* (Klaus, 2007).

Na argumentoch obhajoby slobodného medzinárodného obchodu, ktorý s rastúcimi príjmami v chudobných štátoch zníži tlaky vyvíjané na životné prostredie a zabezpečí zvýšenie podielu služieb na národnej produkcii, stojí teória ekologickej modernizácie. Namiesto zvyšovania regulácie, ktorá ekonomický rast a konkurencieschopnosť na medzinárodných trhoch zaťažá, v prípade zaostalých štátov ešte viac prehĺbi, by podľa tejto teórie výzvou pre bohaté štáty malo byť vytvorenie podmienok na voľný obchod s tovarmi, službami a kapitálovými tokmi, pretože môžu, naopak, stimulovať ekonomický rozvoj menej rozvinutých štátov prostredníctvom využívania ich komparatívnych výhod. V podstate obhajuje status quo vo svetovej ekonomike, keďže tvrdí, že rast ekonomiky a zlepšovanie životného prostredia sa nevyučujú.

Záveru dvoch tisícok vedcov, ktoré prezentovalo IPCC a ktoré prijali ku koncu roka 2007 predstavitelia 140 štátov, naznačujú *dlhodobý trend prehľbovania nerovnosti v oblasti distribúcie globálneho bohatstva a následkov prečerpávania prírodných zdrojov* zo strany štátov bohatého Severu na úkor zhoršujúceho sa životného prostredia najmä chudobného Juhu. *Európska únia* v rámci podpory udržateľného rozvoja je skôr *zástancom oslobodenia rozvojových štátov od záväzku znižovať emisie, s cieľom vytvoriť im priestor na rast*. Environmentálna Kuznetsova krivka (EKK) vysvetľuje odlišný prístup vyspelých a rozvíjajúcich sa krajín k ochrane životného prostredia.

Vyspelé, relatívne „dematerializované“⁵⁵ štáty nevyužívajú svoje možnosti vyčerpávať životné prostredie lokálne. Najmenej rozvinuté krajiny nemajú fyzickú kapacitu degradovať životné prostredie vo veľkom rozsahu. Krajiny, ktoré sa nachádzajú v strede vývoja a snažia sa dobehnúť rozvinuté, dosahujú najväčšiu mieru znečistenia. *Aplikovanie Kuznetsovej krivky*⁵⁶ na environmentálnu politiku *naznačuje, že počas ekonomického rozvoja krajiny sa nevenuje pozornosť enviromentálnemu aspektu a spolu s industrializáciou*

⁵⁵ Rast spotreby zdrojov je nižšia ako rast HDP.

⁵⁶ Ekonomická nerovnosť má počas rozvoja krajiny rastúcu krivku. Až po prekonaní určitej priemernej hranice začne nerovnosť klesať. Graf Kuznetsovej krivky má tvar obráteného U.

rastie znečistenie. Až po prekonaní určitej hranice, keď základné fyzické potreby sú uspokojené, sa zvýši záujem o čisté prostredie. Spoločnosť potrebuje aj prostriedky, aj ochotu zaplatiť za zníženie znečistenia, ktoré zabezpečia technológie a rastúci podiel služieb na národnej produkcii.

Z pohľadu „analýzy svetových systémov,“ ktorá vychádza z teórie závislosti a zo štúdia globálnych nerovností v historickom vývoji, ekológia a svetové rozdelenie príjmov sú spojené nádoby (Hornborg, 1998, s. 170).

Degradácia životného prostredia prebieha na jednotlivých pozíciách svetového systému odlišne. Východiskom sú predpoklady, že „jadro“ disponuje mocou ovládať „perifériu,“ disponuje najvyššou technológiou a z toho titulu aj výhodným postavením osvojovať si prírodné zdroje periférie. Jadro si svoj náskok vo vývoji naďalej udržiava, keď tlačí na rozvíjajúce sa štáty, aby dodržiavali nákladné ekologické opatrenia, čím v konečnom dôsledku tlačí na zvyšovanie intenzity ťažby s cieľom zvyšovania exportu primárnych zdrojov. Vyspelé štáty sú čistými importérmi a spotrebiteľmi prírodných zdrojov, zvyšok sveta, rozvíjajúce sa štáty musia byť čistými exportérmi (Giljum – Eisenmenger, 2003).

5.4. Zdroje udržateľného rastu – technický pokrok alebo substitúcia

Na začiatku 19. storočia sa rozbiehajúca sa priemyselná revolúcia vo Veľkej Británii dostala pod hrozbu spomalenia v dôsledku klesajúcich zásob uhlia. Ekonomický rast sa však nezastavil ani napriek zisteniu vzácnosti tohto primárneho zdroja. *Vývoj interakcie rastu a vzácnosti zdrojov rastu formuje substitúcia a technická zmena (pokrok), preferencie spotrebiteľov a technické možnosti producentov vyrábať s nižšou spotrebou energie alebo mierou znečistenia. Najväčšie vlny ekonomického rastu sú totožné s prelomovými pokrokmi v technológii, prepojenie s objavením nových prírodných zdrojov je tiež zjavné pri pohľade na zdroje zvyšovania produktivity, ako napríklad využívanie vodnej sily, sily pary alebo vznetrového motora, ktoré záviseli od fosílnych palív. Technická zmena je reakciou na ekonomické podnety a príležitosti vyvinúť nové technológie, čo znamená, že je endogénna. Ak existujú alternatívy substitúcie, zdroje môžu byť nahradené kapitálom a rast nie je obmedzovaný.*

Od 70. rokov posun od vzácnosti materiálov a zdrojov energie smerom k vzácnosti zdrojov životného prostredia, ako napríklad čistý vzduch, voda, pôda, lesy a biodiverzita, poukázal na veľký rozdiel medzi prvou a druhou skupinou zdrojov. Zdroje energie majú svojich vlastníkov, ktorých vlastnícke práva oprávňujú predávať tieto zdroje za určitú cenu podľa ponuky a dopytu na trhu. *Zdroje životného prostredia nie sú obchodovateľné na trhu, ich využívanie sa zakladá na rovnakom princípe ako verejné statky.* Preto ignorovanie odlišnosti vzácnosti zdrojov životného prostredia od vzácnosti niektorých neobnoviteľných zdrojov energie môže spôsobiť nielen ekonomické, ale aj dlhodobé ekologické škody.

Sjak Smulders považuje reguláciu za nástroj, ktorý negatívne externality znečisťovania životného prostredia odstráni (Smulders, 2005). *Ak sú zdroje životného prostredia zadarmo, náklady výroby sú minimalizované a rozsah výroby maximalizovaný.* Následkom toho dochádza k neželateľne vysokej produkcii a znečisteniu. *Bez cenových signálov ostáva možnosť hľadať substitúcie nevyužitá a absentujú motivácie či incentívy vyvíjať čistejšie technológie.* V prípade absencie vhodnej politiky v oblasti prírodných zdrojov, obmedzenosť prírodných zdrojov vyvoláva potrebu technickej zmeny len vtedy, ak sa obmedzenosť substituuje inými obchodovanými zdrojmi. Technická zmena následne umožňuje zvýšenú produktivitu, ktorá môže degradáciu životného prostredia aj akcelerovať. *Neutrálny technický pokrok nezabráni zvyšovaniu znečistenia, lebo neutrálne technológie síce znížia znečistenie pri rovnakom množstve výroby, to však nevyvolá znižovanie produkcie, len efektívnejšie znečisťovanie.* Trend sa neobrátí skôr, pokiaľ sa znečisteniu nezačne pripisovať cena. *Argument na reguláciu cien zdrojov životného prostredia nerieši, či sa dosiahne sociálne optimum, ale to, že firmy budú mať stimuly vyhýbať sa znečisteniu, pokiaľ sa hraničné príjmy znečisťovania budú rovnáť „zelenej“ dani alebo inej cene obchodovateľnej poukážky.*⁵⁷

Nielen vývoj v ázijských štátoch potvrdzuje, že politika a ekonomické stimuly určujú tempo technickej zmeny. „Endogenizácia technického pokroku do rámca neoklasickej teórie rastu znamenala potrebu opustiť myšlienku

⁵⁷ Čistejšie technológie, ktoré sú výsledkom zvýšenej celkovej faktorovej produktivity (*total factor productivity* – TFP), pri rovnakých nákladoch nevyústi do zníženia znečistenia tak ako technológie, ktoré znížia náklady redukcie znečistenia.

dokonalej konkurencie a postaviť sa výzve zlyhania trhu, princípu verejných statkov a riešenia vlastníckych práv.“ (Smulders, 2005) *Zníženie znečistenia je podľa Smuldersa výsledkom skôr cielenej zmeny v používaných technológiách než vedľajším produktom technickej zmeny či rastu*, a preto by politiky mali vytvoriť efektívne trhy s nástrojmi tvorby ceny vzácnych prírodných zdrojov a podporovať súkromné investície do výskumu a vývoja aj prostredníctvom dotácií.

Existujú štúdie, ktoré dokazujú, že technické zmeny založené na úspore energie boli výrazne dôležitejšie v časoch vysokých cien energií a nedostatku ropy (Kuper – Van Soest 2003). Na druhej strane, ceny energií a regulácia spolu s veľkosťou trhu ovplyvňujú zmeny v energetickej efektívnosti (čiže aj v technickej zmene) len na 38 % a zvyšok závisí od iných faktorov. Vysokú mieru konkurencieschopnosti USA pripisujú Wright a Czelusta (2002) kombinácii veľkých zásob prírodných zdrojov, ako aj cieľených investícií do budovania zručností (ľudského kapitálu) a nových technológií (fyzického kapitálu), *kvalite inštitúcií a vhodných incentív na inovácie*. Posledné dva aspekty sú základom transformácie zásob zdrojov na bohatstvo a riešenie problémov vzácnosti týchto zdrojov.

Širšie chápanie významu kapitál umožňuje vnímať jeho akumuláciu, teda investície, ako odloženú spotrebu, ktorá neznamená len väčšiu spotrebu neskôr, ale vytvára predpoklad na efektívnejšie využívanie zdrojov a dostatok investícií na inovácie. Akumulácia nových poznatkov pri využívaní dostupných zdrojov bude predstavovať hodnotu v budúcnosti, a tým umožňuje endogénnu technickú zmenu. *Výkonom aktivít zameraných na výskum a vývoj sa firma vzdáva výkonu výrobných aktivít, ktoré by zvýšili jej príjmy v prítomnosti v prospech ich zvýšenia v budúcnosti*. Zásoby poznatkov výskumu a vývoja im následne umožnia oddaľovať klesajúcu návratnosť svojich investícií.

5.5. Princípy obchodovania s emisiami CO₂

Vývoj čistých technológií závisí od dopytu obyvateľstva po čistom životnom prostredí. Rastúci dopyt obyvateľstva po lepšom životnom prostredí však rieša vyspelé ekonomiky čiastočne, ale často exportom výroby

zaťažujúcej životné prostredie najviac do krajín menej rozvinutých, ktoré sú stále v ére industrializácie (Suri – Chapman, 1998). Všeobecne prevláda trend, že *ak nespôsobujú nositelia znečistenia negatívne dopady lokálne, ale ich účinky pociťujú inde vo svete, existujú len minimálne stimuly na ich redukciu na národnej úrovni*. V snahe vytvoriť globálne stimuly na znižovanie emisií GHG vznikli politicky navrhnuté schémy obchodovania s emisiami, či už na princípe dobrovoľnosti alebo politicky „stanovených“ limitov (*cap-and-trade*).

Výsledkom multilaterálnych rokovaní prebiehajúcich od roku 1997 bol záväzok „*spoločne, a pritom diferencovane*“ riešiť otázku globálneho problému vysokých emisií skleníkových plynov (GHG). Pod názvom *Kjótsky protokol*⁵⁸ bol prijatý na pôde Rámcového dohovoru OSN o klimatických zmenách. Na účely znižovania emisií a splnenia cieľov Kjótskeho protokolu pre jednotlivé štáty sa vytvoril *mechanizmus tvorby ceny na tonu emisie CO₂*. Záväzok dodržiavať obmedzené množstvo vyprodukovaných emisií aj za cenu nakupovania a predávania obchodovateľných emisných certifikátov a uhlíkových kreditov na trhu s emisiami CO₂ (*carbon market*) predstavuje hlavný pilier Kjótskeho protokolu. „Prispel“ k zvýšeniu nákladov na výrobu energie⁵⁹ tým, že „*emisie predstavujú náklady a ich redukcia predstavuje hodnotu*“. Najväčší podiel na obchodovaní s emisiami má EU ETS.⁶⁰ Zahŕňa viac ako 10 000 zariadení v energetickom a priemyselnom sektore členských štátov EÚ, ktoré sú zodpovedné za viac ako polovicu emisií CO₂ a 40 % emisií skleníkových plynov v EÚ.⁶¹ Národné agentúry monitorujú, či znižujú rozsah emisií podľa Národného alokačného plánu, ktorý je v súlade s Kjótskym protokolom. *Možnosti znižovania emisií CO₂ predstavujú interné stratégie znižovania, bilaterálny obchod s emisiami, alebo obchod na trhu CO₂*.

⁵⁸ Vstúpil do platnosti 16. februára 2005. Vyspelé ekonomiky (Annex I) sa zaviazali v období 2008 – 2012 spoločne znížiť emisie šiestich skleníkových plynov najmenej o 5 %. Štáty EÚ v priemere o 8 %. Do novembra 2007 prijalo Kjótsky protokol 175 štátov, z toho 36 vyspelých, ktoré sú spolu zodpovedné za 60 % svetových emisií. Dohoda o znižovaní CO₂, obsiahnutá v Kjótskom protokole, vyprší v roku 2012.

⁵⁹ Výroba energie je hlavným zdrojom skleníkových emisií.

⁶⁰ Directive 2003/87/EC o European Union Emission Trading Scheme.

⁶¹ Doprava je v priemere zodpovedná za 21 % emisií skleníkových plynov, malé podniky a domácnosti za 17 % a poľnohospodári za 10 %.

Tabuľka 5.1

Vládne a komerčné stratégie dosiahnutia cieľov Kjótskeho protokolu

Vládne stratégie	Zavádzanie systémov obchodovania s emisiami (napr. EU ETS)	Programy verejného obstarávania (CDM/JI/AAU)	Netrhové politiky (tech. vývoj, CO ₂ dane)
Komerčné stratégie	Interné obchodovanie (napr. v rámci EU ETS)	Externé obstarávanie a obchodovanie (napr. CER/ERU)	Interné stratégie znižovania emisií

Prameň: Hasselknippe – Røine (2006).

Fyzický objem obchodovaných emisií CO₂ v roku 2007 vzrástol oproti roku 2006 o 64 %. Dve tretiny tohto objemu pokryli štáty EÚ. Možno registrovať rastúce investície zo súkromného sektora do projektov CDM,⁶² a čiastočne aj do JI.⁶³ Obchodovanie v rámci dobrovoľného CDM pokrýva zo 70 % Čína. *Noviny New York Times* aj *londýnske Financial Times* na základe sledovaných trendov predpovedajú, že trh obchodovania s emisiami CO₂ v rámci finančných služieb vzrastie v najbližšom desaťročí z 30 mld USD (cca 23 mld EUR) na 1 bilión USD a stane sa najzaujímavejšou komoditou na svete (<http://www.carbonforumamerica.com>). Skutočné výsledky za rok 2007 podľa poslednej správy v marci roku 2008 prekonali predpoveď (tab. 5.2), keď v objemovom vyjadrení dosiahol obchod 2 700 Mt emisií, čo predstavuje 40 miliárd EUR (Røine – Tvinnereim - Hasselknippe, 2008).

Zo záverov štúdie (Hasselknippe – Røine, 2006) vyplynulo, že z dlhodobého hľadiska berie priemysel pri rozhodovaní do úvahy najmä politický aspekt vzniku tohto trhu. Následne na trhu samotnom vplyva na vývoj cien emisií CO₂⁶⁴ najviac cena fosílnych palív, na druhom mieste je počasie. Štúdia

⁶² *Clean Development Mechanism* (CDM) predstavuje mechanizmus, ktorý zastrešuje projekty menej rozvinutých štátov vedúce k znižovaniu emisií. Certifikáty osvedčujúce, že aktivity v rámci týchto projektov prinášajú redukcie, ku ktorým by za normálnych okolností neprišlo, sú obchodovateľným finančným nástrojom v podobe *Certified Emission Reductions* (CERs). Prebiehajú na základe dobrovoľnosti účastníckych štátov.

⁶³ *Joint Implementation* (JI) sú založené na rovnakom princípe ako CDM, ale ide o projekty, ktoré prekračujú hranice jedného štátu. Sú zatiaľ menej zastúpené. Predmetom transferu je hodnota *Emission Reduction Unit* (ERU).

⁶⁴ Prvé roky zavedenia systému, 2005 – 2007, znamenali slabý pokrok v redukcii emisií. Nadpriemerné kvóty emisií udeľované zariadeniam spustili lavínu poklesu ceny za tonu CO₂ z 30 EUR v apríli 2006 postupne na 0,10 EUR v septembri 2007.

zároveň naznačuje, že alternatívne stratégie medzinárodnej spolupráce ku Kjótskemu protokolu, navrhujúce súkromnému sektoru riešenia v oblasti klimatických zmien v podobe orientácie na nové zdroje, samostatne neponúkajú dostatočné stimuly na investovanie do nových technológií (Hasselknippe – Røine, 2006). Dôkazom toho je, že *kapacita zavedených obnoviteľných zdrojov energie (OZE) v priebehu posledných štyroch rokov rástla z relatívne nízkej východiskovej hodnoty vo svetovom priemere len o 25 % ročne.*⁶⁵

Tabuľka 5.2

Vývoj fyzického a hodnotového objemu obchodu s emisiami CO₂

	2004		2005		2006		Predpoveď 2007	
	(Mt)	(mil. EUR)	(Mt)	(mil. EUR)	(Mt)	(mil. EUR)	(Mt)	(mil. EUR)
EU ETS	17	127	362	7 218	1 017	18 143	1 750	18 503
OTC + <i>exch.</i>	9,7	<i>n.a.</i>	262	5 400	817	14 575	1 550	15 903
<i>Bilateral.</i>	7,3	<i>n.a.</i>	100	1 818	200	3 568	200	2 600
CDM	60	188	397	1 985	523	3 349	967	17 500
CDM II	0	0	4	50	40	836	96	1 061
JI	9	27	28	96	21	95	45	277
Iné	8	34	8	52	31	300	50	500
Spolu	94	377	799	9 401	1 632	22 458	2 397	23 601

Prameň: Hasselknippe – Røine (2006); Røine – Hasselknippe (2007).

„Ak Kjóto nefungovalo, v Kodanskom protokole⁶⁶ by sme mohli skúsiť niečo lacnejšie, rozumnejšie a efektívnejšie.“ Lomborg kritizuje krátkozrakosť znižovania emisií prostredníctvom drahých investícií do zvýšenia využitia obnoviteľných zdrojov. Zdôrazňuje však, že *je dôležité investovať do výskumu a skúmať, ako cenu nových technológií znížiť, aby si ich mohli dovoliť „nielen bohaté štáty, ale aj Číňania a India“*. Nie preto, že by boli „zelenší,“ ale preto, že by to bolo lacnejšie (Lomborg, 2008).

⁶⁵ V reakcii na prekročenie hranice 100 USD za barel ropy sa na začiatku marca 2008 konala vo Washingtone medzinárodná konferencia na tému *Obnoviteľná energia* (WIREC), najväčšia svojho druhu v histórii USA (www.americanrenewables.org/press_releases.cfm?id=3116&action=1).

⁶⁶ Kodaň sa stane v roku 2009 miestom najbližšieho stretnutia krajín združených v rámci Kjótskeho protokolu, na ktorom otvoria rokovania o novej dohode.

5.6. Vývoj energetickej a environmentálnej politiky vo svete a v Európskej únii

Podľa scenára OECD (WEO, 2008) sa svetový dopyt po energii do roku 2030 zvýši o 50 %, z čoho 45 % budú v dôsledku zdvojnásobenia domácej spotreby tvoriť India a Čína. Najväčší nárast sa očakáva v spotrebe energie zo spaľovania uhlia, čiže aj nárast emisií CO₂ z 27 Gt v roku 2005 na 42 Gt v roku 2030. Rastúci dopyt po ropu a zemnom plyne budú naďalej zabezpečovať najmä krajiny Stredného východu a Rusko. Scenár WEO odhaduje nárast importov ropy do Číny z 5,4 miliónov barelov/deň v roku 2006 na 19,1 mb/d v roku 2030, čo predstavuje viac ako dnešný import do USA a Japonska spolu. Nedá sa vylúčiť nedostatok ropy na trhu v období okolo roku 2015. *S úrovňou globálnych emisií v roku 2030 o štvrtinu vyššou, ako je dnes, ráta scenár s najlacnejším a najrýchlejším riešením obmedzenia emisií. Vychádza z implementácie opatrení zvyšujúcich efektívnosť využívanej energie, z politiky podporujúcej technologický pokrok v priemysle, stavebníctve a doprave, návrat k jadrovej energii a OZE, ako aj šírenie technológií zachytávania a skladovania uhlíka (CCS – Carbon Capture and Storage).*

Takmer jediným úspechom v oblasti znižovania GHG je z dlhodobého hľadiska klesajúci podiel častíc narúšajúcich ozónovú vrstvu. Montrealský protokol, ktorý v septembri 2007 oslávil 20. výročie, prispieva k *Rozvojovým cieľom tisícročia* (Millenium Development Goals, MDG) tým, že vďaka celosvetovej snahe chrániť ozónovú vrstvu, dnes potenciálne GHG nedosahujú rovnocenné hodnoty ako emisie CO₂ (MDGR, 2008).

S cieľom zrýchlenia implementácie princípov udržateľného rozvoja reagovali prijatím komplexných stratégií udržateľného rozvoja štáty rôzne. *Európska únia radí trvalo udržateľný rozvoj medzi svoje priority od summitu Rady Európy v Cardiffe v roku 1998. Základný makroekonomický rámec doplnila o štrukturálny pilier počas lisabonského summitu v roku 2000 a na zasadnutí Európskej rady v Göteborgu v roku 2001 prijala Stratégiu trvalo udržateľného rozvoja EÚ, ktorú zrevidovala v roku 2006. Dôkazom toho, že vyjadrenia IPCC sa na pôde EÚ v politike presadili, je osvojenie si stanoviska potreby zabrániť environmentálnym katastrofám, o ktorých sa zmienil IPCC v štvrtej a zatiaľ poslednej správe. V komuniké s názvom *Limiting Global**

Climate Change to 2 degrees Celsius (COM, 2007) sa EÚ vyjadruje, že zastavenie otepľovania na 2 °C považuje za ekonomicky aj technicky dosiahnuteľné. Konkrétnejšie ciele si stanovila a dňa 10. januára 2007 prijala Európska Komisia v podobe balíka opatrení v oblasti energetiky a zmeny klímy, ktorý Rada a Európsky parlament aj s lídrami jednotlivých štátov EÚ schválili v marci 2007, a ktorý obsahuje (IP/08/80):

- *nezávislý záväzok EÚ dosiahnuť do roku 2020 zníženie emisií skleníkových plynov aspoň o 20 % v porovnaní s úrovňami z roku 1990 a cieľ znížiť tieto emisie o 30 % pre prípad, že dôjde k uzavretiu globálnej medzinárodnej dohody o zmene klímy;*
- *povinný cieľ EÚ dosiahnuť do roku 2020 podiel obnoviteľnej energie 20 % vrátane 10 % podielu biopalív.*

Podľa prijatého balíčka, systému obchodovania formou aukcie bude od začiatku nového režimu v roku 2013 plne podliehať odvetvie elektrickej energie, z ktorého pochádza väčšina emisií v EÚ; ETS bude pokrývať vyše 40 % celkových emisií EÚ. V ostatných priemyselných odvetviach, v závislosti od citlivosti odvetvia na konkurenciu, napríklad v leteckom priemysle, sa prechod na systém obchodovania formou aukcie uskutoční postupne. Príjmy pochádzajúce z ETS, ktoré Komisia odhaduje vo výške 50 miliárd EUR v roku 2020, budú patriť členským štátom a mali by sa používať na podporu inovácií v oblasti obnoviteľných zdrojov energie, zachytávania a ukladania uhlíka či výskumu a vývoja. Časť by sa mala venovať aj na pomoc rozvojovým krajinám prispôsobiť sa dôsledkom zmeny klímy. V sektoroch, na ktoré sa nevzťahuje ETS, ako stavebníctvo, doprava, poľnohospodárstvo a odpadové hospodárstvo, plánuje EÚ znížiť emisie do roku 2020 o 10 % v porovnaní s úrovňou z roka 2005. V prípade nových členských štátov ich môže do roka 2020 aj zvýšiť. Zmeny sa pohyujú v intervale od -20 % do +20 %.

5.7. Mechanizmy Kjótskeho protokolu

Od roku 1992, keď sa dohoda a záväzky začali tvoriť, sa krajiny mimo Annexu I vo svojom rozvoji posunuli rôznymi smermi a kladú na dohodu *post-2012 nároky na nové usporiadanie či rozloženie záväzkov znižovať GHG emisie*. Podľa Kjótskeho protokolu, jediným medzinárodne uznávaným

spôsobom redukcie emisií GHG krajín mimo zoznamu Annex I sú CDM (*Clean Development Mechanisms*). Podiel Číny na projektoch CDM predstavuje okolo 70 %. Konštruktívny prístup Číny vychádza z poznania, že už v roku 2007 by mala predbehnúť USA v množstve vyprodukovaných emisií. V roku 2030 sa očakáva, že sa dostane na úroveň krajín OECD v emisiách na jedného obyvateľa. Zvyšujúca sa miera tvorby emisií v niektorých rozvíjajúcich sa krajinách vyvoláva diskusie v súvislosti s novým rámcom medzinárodnej dohody o riešení klimatických zmien post-2012 *so zameraním sa na potenciálne nové typy záväzkov pre nové typy krajín*. Konferencia UNCCC⁶⁷ v Bali na konci roka 2007 otvorila proces negociácií, ktorých ukončenie sa očakáva na konferencii v Kodani na konci roka 2009. *Jedným z možných riešení, ako podporiť snahy rozvíjajúcich sa krajín redukovať emisie, je uznať ich snahy v podobe politik a opatrení prijatých na účely udržateľného rozvoja.*

Pojem SD-PAMs (*Sustainable Development-Policies and Measures*) prvýkrát rozvinul Winkler et al. (2002). *Ich hlavným účelom má byť rozvíjanie a uplatňovanie takých politik, ktoré rozvíjajúcim sa krajinám umožnia dosahovať sociálne a ekonomické ciele, ktorých vedľajším produktom bude zároveň znižovanie emisií skleníkových plynov.* Opatrenia SD-PAMs by mali vychádzať z potreby rozvoja krajiny a potrieb krajiny všeobecne, a nie z dôvodu hľadania príležitostí, ako znižovať emisie per se. Zámerom je dosahovať udržateľnosť napĺňania základných ľudských potrieb, medzi ktoré Winkler radí „odstraňovanie chudoby, tvorbu pracovných miest, potravinovú bezpečnosť, prístup k moderným energetickým službám, dopravu, pitnú vodu, vzdelávanie, zdravotnú starostlivosť a pôdu“.

Rôznorodosť v prístupe k riešeniu možností rozvoja je vítaná. Spoločnou črtou mnohých SD-PAMs je, že znižovanie emisií GHG sa vníma ako zmena zabehnutého chodu aktivít v podnikoch (*business-as-usual*), a nie ako znižovanie aktivít samotných. Kľúčovým sa stáva efekt prijatých politik a opatrení, a preto je dôležitá definícia jednotlivých typov politik a identifikácia kritérií, podľa ktorých buď patria, alebo nepatria medzi SD-PAMs.

Nie všetky politiky zamerané na udržateľný rozvoj dokážu súčasne zabezpečiť znižovanie emisií GHG. Rovnako ako existujú nástroje, ktoré znižujú emisie GHG, ale nevedú k udržateľnému rozvoju, a preto by medzi

⁶⁷ United Nations Climate Change Conference.

SD-PAMs zaradené byť mohli, alebo aj nie. Tabuľka 5.3 ponúka prehľad rôznych politík a opatrení a ich vplyv na vznik GHG či príspevok pre udržateľný rozvoj a aj následné odporúčanie zaradiť, či nezaradiť ich medzi SD-PAMs.

Tabuľka 5.3

Kvalifikovanosť politík na zaradenie medzi udržateľné politiky

Absolútny vplyv GHG	Príklad politiky/opatrenia	Kvalifikovanosť politík pre SD-PAMs
Priamy prínos GHG, kvantifikovateľný	a) Podpora OZE, zvyšovanie energetickej efektívnosti, programy zalesnenia, udržateľné poľnohospodárstvo b) Znižovanie emisií odpadových plynov	a) Áno – množstvo priamych ekonomických, sociálnych, lokálnych a životnému prostrediu priaznivých prínosov b) Áno alebo Nie – závislé od definície SD-PAMs, ktoré majú iné účinky ako znižovanie GHG emisií
Priamy prínos GHG, ťažko kvantifikovateľný	Plánovanie dopravy a miest; zvýšenie informovanosti alebo vzdelávania o klimatických zmenách a/alebo o udržateľnom rozvoji	Áno, keďže môže priamo ovplyvniť znižovanie GHG emisií a udržateľný rozvoj
Nepriame GHG prínosy	Budovanie kapacít, rozvíjanie legislatívy/indikátorov udržateľného rozvoja, politiky kontrolovaného rastu počtu obyvateľstva	Áno – priamy dopad na niektoré ciele udržateľného rozvoja; nepriame prepojenie na GHG
Žiaden GHG dopad	Kontrola lokálnej aktivity v oblasti životného prostredia (napr. únik ropy do morí, zbavovanie sa rádioaktívneho odpadu); zlepšovanie zdravotnej starostlivosti, prístup k vzdelaniu atď.	Nie, ak nie je vplyv na GHG
Kvantifikovateľný rast GHG	a) Zavedenie národných rezerv palív b) Kontrola kyslých dažďov, dodávka pitnej vody a sanitácia	a) Áno, ak východisková pozícia by bola intenzívnejšia na produkciu GHG emisií a menej priaznivá pre udržateľný rozvoj b) Nie, ak východisková pozícia je menej intenzívna na produkciu GHG emisií

Prameň: Baron – Buchner – Ellis (2007).

Dôležitosť zapojenia krajín mimo Annex I do procesu znižovania emisií rastie najmä vo svetle projektovaného nárastu emisií v týchto krajinách v rozsahu, ktorý do roku 2025 prekročí výšku emisií z krajín v Annexe I. Definovanie

kritérií, na základe ktorých by krajiny mimo Annex I mali participovať na plnení určitých foriem záväzkov, môže vychádzať z veľkosti emitentov, z veľkosti potenciálu znižovať emisie, alebo z možností ich znižovať. Čína, India a Brazília patrili v roku 2005 medzi 6 najväčších znečisťovateľov vo svete. Na druhej strane emisie na jedného obyvateľa, HDP per capita a spotreba energie na obyvateľa v roku 2005 boli stále nižšie ako v krajinách Annex I v roku 1990. Hodnoty GHG/HDP závisia od dostupnosti palivových zdrojov a priemyselnej štruktúry v krajine. V mnohých rozvíjajúcich sa krajinách sú vysoké. Vysoké hodnoty GHG/HDP naznačujú veľký potenciál k zlepšeniu, a to k väčšiemu ekonomickému rastu, ktorý možno dosahovať s menším objemom CO₂.

Ekonomický rozvoj pri nízkych emisiách GHG je cieľom SD-PAMs. *Predstavujú nástroj, ktorým sa uznajú snahy krajiny obmedzovať rast emisií GHG pri súčasnom sledovaní cieľa udržateľného rozvoja.* Alternatívne by mohli predstavovať krok na ceste k prijatiu kvantifikovateľných záväzkov. *Motivácia viesť zoznam politik a opatrení, ktoré vedú k znižovaniu emisií GHG, závisí od toho, či by sa na ne vzťahovali obchodovateľné kredity podobne ako v prípade CDM, prípadne od možnosti oddialiť prijímaním SD-PAMs povinnosť prijať kvantifikovateľné záväzky.*

V prípade, že jednostranné a bezpodmienečné financovanie SD-PAMs vlastnými prostriedkami jednej krajiny by nebolo dostatočné, medzi dodatočné finančné prostriedky zo zahraničia dnes patria fondy vytvorené pod UNFCCC a Kjótskym protokolom.⁶⁸ Okrem toho ďalšími prípadnými zdrojmi prostriedkov sú existujúce asistenčné fondy pre rozvíjajúce sa krajiny (napr. Svetová banka), ale ak by dokázali SD-PAMs generovať obchodovateľné kredity, tak by pritiahli aj investorov zo súkromného sektora (napr. aj formou PZI). Podľa názoru Hellera a Shukla (2003), vznik finančnej inštitúcie, tzv. klimatickej banky, ktorá by alokovala prostriedky vlád a súkromných investorov podľa „návrhov uchádzajúcich sa krajín, ktoré sa zaväzujú investovanie podporovať vhodnou politikou za určitú cenu,“ *predstavuje výrazný zásah do súčasných globálnych vzťahov.* V prípade, že SD-PAMs by sa stali súčasťou novej dohody post-2012, ostáva otvorený ich účel v rámci klimatického

⁶⁸ The Global Environment Facility (GEF) Trust Fund, ako aj tri ďalšie fondy, Special Climate Change Fund (SCCF), the Least Developed Countries (LDC) Fund a Adaptation Fund.

rámca (kvalitatívny alebo kvantitatívny indikátor), definícia, obmedzenie obdobia, kedy krajiny môžu začať a kedy musia skončiť s používaním SD-PAMs, ako aj celý proces identifikácie, predkladania, financovania, schvaľovania, registrovania, monitorovania, hodnotenia a samotného uznávania SD-PAMs.

5.8. Zvyšovanie efektívnosti zdrojov, čisté technológie a cielená environmentálna politika

Zníženie miery „prestrelenia,“ čiže ekologického dlhu spoločnosti, je možné dosiahnuť znížením veľkosti populácie, znížením spotreby na osobu, alebo zvýšením faktorovej produktivity (Moran – Wackernagel – Kitzes – Goldfinger – Boutaud, 2008). Je všeobecne známy fakt, že počet obyvateľstva aj spotreba rastú. To, že obe prekračujú možnosti dostupných zdrojov, sa prejavuje na cenách vstupov. Ceny mnohých produktov a služieb však dokázali dlhodobo znižovať aplikácie technologických inovácií, ktorých hlavnou charakteristikou je ich schopnosť zvyšovať faktorovú produktivitu (efektívnejšie využívanie vstupov).

Zníženie emisií skleníkových plynov prostredníctvom technológií zahŕňa zvýšenie energetickej efektívnosti, obnoviteľné zdroje energie, nukleárnu energiu, a napokon technológie zachytávania a skladovania emisií (*carbon capture and storage*). *Prekážky rozsiahlejšieho šírenia inovácií spočívajú v nedostatočných motíváciách súkromného sektora investovať do výskumu a vývoja. Pozitívne externality (spillover efekty), riziko, že technológia sa nestane štandardnou normou, ale naopak, bude s ňou nekompatibilná, a závislosť od politického nastavenia zvyšujú riziko nízkej návratnosti investícií. V prípade verejného statku, ktorým životné prostredie je, je riziko nízkej návratnosti investícií ešte väčšie (Newell – Wilson, 2005).*

Vývoj a implementácia technológií, ktoré zvyšujú mieru využitia dostupných zdrojov, *si vyžadujú investície do výskumu a vývoja, ale aj vytvorenie dopytu po týchto technológiách. Zmena štýlu výroby či manažmentu je zase prirodzeným dôsledkom zmeny technicko-ekonomickej paradigmy. Technologická revolúcia sa – podľa Kondratievovej teórie ekonomického rozvoja v intervale dlhých cyklov – opakuje približne každých 50 rokov. Blížiac sa uplynutie 50 rokov od sedemdesiatych rokov minulého storočia, keď hrozba*

vyčerpateľnosti zdrojov naštartovala snahy vyspelých štátov zefektívniť produkciu, môže so sebou v najbližšom období priniesť kulmináciu poznatkov smerom k novému technologickému riešeniu.

Mnohé krajiny OECD vzhliadajú k technológiám ako ku kľúču na riešenie výzvy energetickej bezpečnosti, ochrany životného prostredia, ako aj ekonomického rastu. Zároveň považujú medzinárodnú spoluprácu za najlepší prostriedok ich vzniku a využívania, bez ktorej by sa projekty ašpirujúce o vyvinutie tzv. čistých technológií výroby a spotreby energie nezaobišli. *Medzinárodnú agentúru pre energiu (IEA) založili krajiny OECD v roku 1974 v dôsledku udalostí prvej ropnej krízy, s ktorou súvisela zvýšená cena ropy a nedostatok tohto primárneho zdroja energie na trhu.* Cieľom medzinárodnej spolupráce, informačného systému o medzinárodných trhoch s ropou, ale aj výmeny skúseností v oblasti tvorby politik racionálneho využívania energie v členských aj nečlenských štátoch bolo a stále je *znižiť závislosť krajín od importovanej ropy.*

Neoddeliteľnou súčasťou Dohody o medzinárodnom energetickom programe (I. E. P. Agreement) bol *zámer zlepšiť štruktúru svetovej ponuky a dopytu po energii rozvíjaním alternatívnych zdrojov energie a zvyšovaním efektívnosti využívania energie prostredníctvom environmentálnych a energetických politík.* Spoločné implementačné dohody (IA), ktoré v rámci IEA podpísali vždy viaceré spolupracujúce krajiny, zahŕňajú výskum a niekedy aj vývoj pokročilých technológií v oblasti fosilných palív, OZE (vrátane biopalív), vodíka a palivových článkov (*fuel cells*), ako aj technológií konečnej spotreby (stavby, elektrická energia, priemysel, doprava), fúziu a vzájomne sa prelínajúce aktivity (IEA, 2008). Databáza vedeckých informácií IEA združuje dáta pochádzajúce nielen z členských štátov, ale z viac ako 60 nečlenských štátov, čím zároveň buduje kapacitu a podporuje transfer technológií a sprostredkúva financovanie.

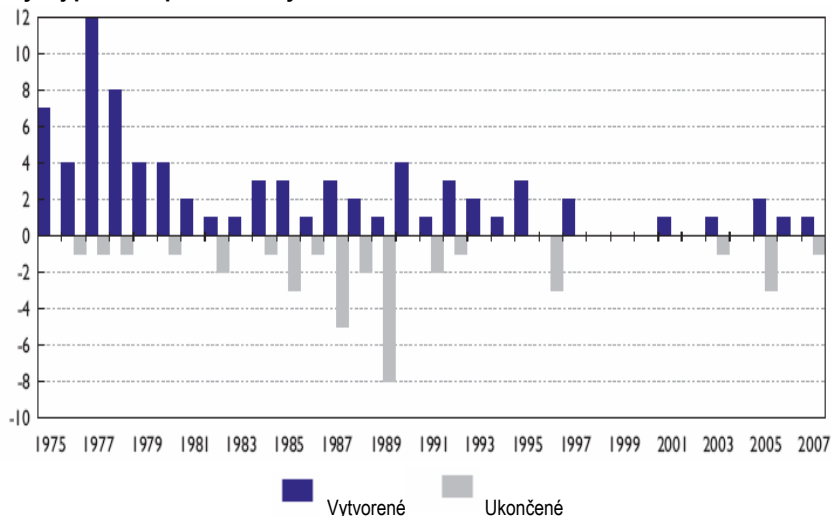
Zvýšená pozornosť, ktorú dostávajú nové výzvy v podobe klimatických zmien, rastúce náklady prevádzkovania nových nálezísk fosilných palív, maľment dopytu po energii, ako aj udržanie a bezpečnosť energetických dodávok, sa prejavila aj v zameraní IA. V priebehu roka 2007 bola polovica z projektov založených od roku 1975 ukončená. Takmer všetky z roku 1975 boli zamerané na výskum technológií a procesov spaľovania uhlia. Do roku

1989 sa spolu s posunom energetických priorít smerom k environmentálnym a klimatickým záujmom pretransformovali, alebo boli ukončené. V roku 1991 bola založená IA na výskum a vývoj GHG, v roku 1992 na aspekty jadrovej fúzie. V oblasti hybridných a elektrických vozidiel a manažmentu dopytu po energii sa IA uzavreli v roku 1993.

Do roku 2001 bolo uzavretých ďalších 5 IA, týkajúcich sa obnoviteľných zdrojov energie (geotermálna, vodná, oceánová, fotovoltaická, solárna energia). Keď v roku 1995 v rámci UNFCCC založili *Iniciatívu klimatických technológií*, v roku 2003 bola začlenená medzi IA so zameraním na vývoj, aplikáciu a difúziu environmentálne priateľských technológií súvisiacich s GHG a nákladovo-efektívnou produkciou energie. V roku 2004, po kolapse energetických sietí v Severnej Amerike aj Európe, sa uzavrela IA o *Analýze, výskume a vývoji elektrických sietí*.

Graf 5.1

Vývoj počtu implementačných dohôd IEA

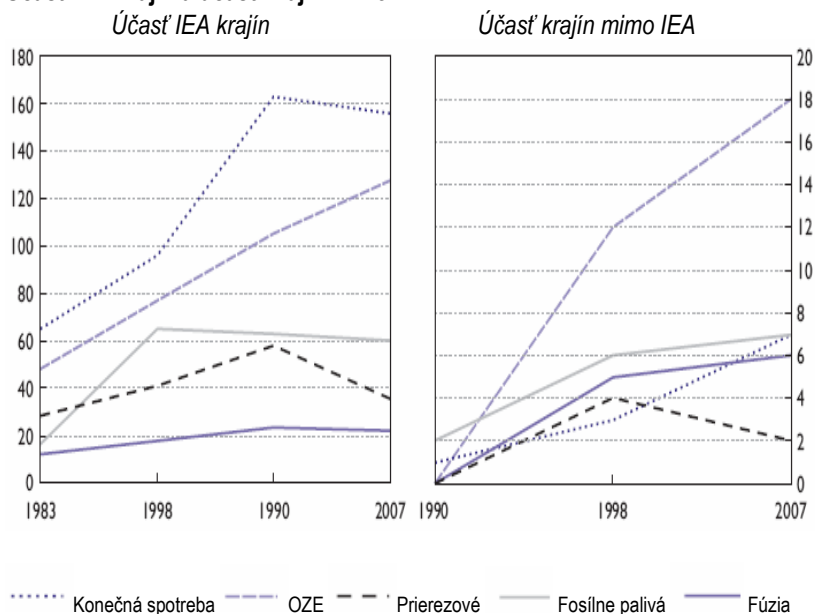
Prameň: IEA (2008).

Medzi najčastejších účastníkov IA patria krajiny s najväčším objemom výdavkov do výskumu a vývoja (Kanada, Nemecko, Japonsko, Taliansko, Veľká Británia a USA). V roku 2007 však do top 5 patrili aj Nórsko, Švédsko

a do top 10 Dánsko, Fínsko, Kórea, Holandsko a Švajčiarsko. Možnosť sponzorstva zo súkromných zdrojov bola vytvorená už v roku 1993. Významný nárast týchto zdrojov sa však prejavil až v priebehu posledných rokov, keď oproti piatim v roku 1998 sa na IA v roku 2007 podieľalo spolu 32 súkromných sponzorov, z toho šesť z nečlenských štátov IEA.

Graf 5.2

Účasť IEA krajín a účasť krajín mimo IEA

Prameň: IEA (2008).

5.9. Tradičné a obnoviteľné zdroje energie

Aj napriek opatreniam zameraným na znižovanie emisií CO_2 a znižovanie závislosti od ropy a zemného plynu sa očakáva, že svetová spotreba energie bude niekoľko ďalších dekád naďalej rásť. Rozvoj technológií zvyšujúcich efektívnosť tradičných zdrojov je preto z krátkodobého hľadiska rovnako dôležitý ako vývoj alternatívnych zdrojov z dlhodobého. Kým vo vyspelých krajinách tvorí podiel spotreby elektrickej energie na svietenie medzi 5 – 15 %

z celkovej spotreby elektrickej energie, v rozvíjajúcich krajinách tvorí podiel 86 %. Existujú odhady, že samotné rozšírenie využívania LED (diódových svetidiel) by do roku 2025 znížilo svetovú spotrebu elektriny na svietenie o 50 %.

Veľký potenciál ekonomicky atraktívneho znižovania spotreby energie a palív vo vyspelých krajinách predstavujú najmä priemyselné odvetvia, napríklad oceľiarne, cementárne, petrochemické a chemické závody, celulózky a papierne, zinkárne a potravinársky priemysel. Do roku 2030 sa odhaduje potenciál zníženia emisií CO₂ v týchto odvetviach o takmer 30 %. Vývoj a použitie moderných materiálov predstavuje vzhľadom na ich potenciálne praktické vlastnosti ďalší zdroj zvyšovania energetickej efektívnosti áut. Nižšia miera trenia materiálov môže znížiť emisie vozidiel až o 10 – 40 % a úbytok hmotnosti komponentov, najmä pri supert ťažkých vozidlách s najväčšími emisiami, môže prispieť ďalším 5 % poklesom emisií GHG. Elektrické autá sa na trhu síce netešia veľkej dôvere, potreby väčšiny domácností by však, vychádzajúc z prieskumu v USA, Ázii a Európe, ktorý dokázal, že mnoho ľudí denne cestuje menej ako 50 km a väčšina prejazdí menej ako 100 km, zvládli.

Hydrogén ako palivo aj vodič energie má schopnosť skladovať veternú alebo solárnu energiu, aj preto predstavuje ďalší zdroj zvyšujúci bezpečnosť dodávok a prinášajúci možnosť zníženia emisií CO₂. Biomasa je v súčasnosti zdrojom 10 % svetovej energie a 1,3 % produkcie elektriny. Spoločné spaľovanie fosílnych palív a biomasy by mohlo ešte viac zvýšiť tento podiel, a zároveň znížiť CO₂ emisie.⁶⁹ Fúziu považujú mnohí vedci za potenciálny, bezpečný, environmentálne atraktívny, efektívny a nevyčerpatelný zdroj energie. Výskum v tejto oblasti však stále nie je ukončený. Jadrová energia predstavuje tiež environmentálne atraktívny zdroj energie, ale vo svojej podstate potenciálne nebezpečný.

Bezpečnosť dodávok energie, environmentálne obavy a potreby zabezpečiť dlhodobu stabilnú cenu energií závisia nielen, ale stále viac od intenzívnejšieho využívania OZE. Množstvo OZE vďaka výskumu a vývoju dosiahli fázu, keď začínajú byť cenovo konkurenčné tradičným zdrojom. Na

⁶⁹ Odvrátenou stranou pestovania biomasy je, že poľnohospodárska pôda potrebná na jej pestovanie zaberá priestor predtým využívaný na pestovanie potravín, spôsobuje pokles ich produkcie a zvyšuje ich ceny. Je samostatným článkom v začarovanom kruhu krízového vývoja na trhoch komoditných, a nakoniec aj finančných.

posilnenie postavenia OZE, ako aj ostatných zdrojov energie je však potrebný intenzívny medzinárodný záujem a snaha zmeniť status quo.

Medzi krajiny, ktoré majú skúsenosti s OZE a ktoré uspeli s ich aplikáciou, patrí aj Brazília, v ktorej etanol z cukrovej repy tvorí 40 % paliva motorových vozidiel.⁷⁰ Veternej energie sa vo svete v roku 2005 vyrobilo 51,3 GW, z toho 18,5 % v Dánsku.⁷¹ Nemecko, Dánsko, India, Španielsko a USA spolu v roku 2006 vyprodukovali 77 % zo 74 GW svetovej produkcie veternej energie. Do roku 2010 sa očakáva nárast na 150 GW. V Nemecku a Japonsku sa v roku 2005 nachádzalo 87 % inštalácií fotovoltaických kapacít, ktoré vo svete tvorili 3 GW energie. V dôsledku politickej podpory v mnohých krajinách rastie od roku 2000 trh s fotovoltaickou energiou a zvyšuje kapacitu zariadení o 40 % ročne. V závislosti od cenovej politiky maloobchodných cien elektriny súčasne klesá cena. Atraktívnym riešením je fotovoltaická energia najmä pre rozvíjajúce sa krajiny bez rozvinutej infraštruktúry.

Oceány v sebe skrývajú neobmedzené zásoby energie. Potenciálna svetová produkcia elektriny z oceánov (TWh/rok) dosahuje v porovnaní s celkovou ročnou svetovou produkciou elektriny zo všetkých zdrojov spolu vo výške 17 450 TWh zaujímavé hodnoty (prílivové toky >800, zmeny slanosti 2 000, oceánske vlny 8 000 – 80 000, termálna energia 10 000), ktoré zo stovky zariadení testovaných na čerpanie energie z oceánu robia zaujímavé investície. Solárne termálne technológie na zabezpečenie teplej vody a kúrenia či klimatizácie v roku 2005 vyprodukovali 88 GW (63 % Čína, 13 % Európa, 26 % zvyšok sveta). V roku 2006 sa celý nárast o 13 % vzťahoval na Čínu. Európska únia si stanovila ambiciózný cieľ zabezpečiť 25 % európskeho kúrenia a klimatizácie do roku 2020 z OZE. Príkladom jej ide napríklad aj New York Times Building.

Napriek všetkému sa OZE v súčasnosti na spotrebe energie vo svete podieľajú len dvomi percentami. Podiel obnoviteľnej energie na konečnej energetickej spotrebe EÚ predstavuje 8,5 %, menej ako polovicu plánovaných 20 %, ktoré chce dosiahnuť do roku 2020. Obmedzený prístup k informáciám,

⁷⁰ Na druhej strane sa vynárajú obavy z toxicity látok vypúšťaných do ovzdušia, ktoré vznikajú pri jeho spaľovaní.

⁷¹ Zvyšujúca sa kapacita vyvoláva úvahy o spoľahlivosti a efektívnosti (či stratách) energie pri jej distribúcii.

nedostatočné šírenie osvetly, trhové zlyhania či nepredvídateľný regulačný rámec, ale aj absencia štandardov sú najčastejšími bariérami šírenia OZE.

Snáď najvýraznejšou bariérou sú negatívne externality, náklady nezahrnuté v konečnej cene, ktoré vznikajú pri tradičných zdrojoch energie (znečistenie ovzdušia, emisie skleníkových plynov, vysoké cenové/rizikové prémie a vládne výdavky vyplývajúce z neistoty dodávok atď.). Neschopnosť cien tradičných zdrojov energie zahrnúť tieto náklady je totožná s úrovňou dotácií a výsledkom je konkurenčná výhoda tradičných zdrojov energie. Ak by externé náklady boli internalizované, spotrebiteľia by ich znášali v plnej miere, náklady tradičných zdrojov energie by sa zvýšili a v dôsledku toho by relatívna cena obnoviteľných zdrojov energie a technológií klesla. Slabá konkurencia podkopáva inovácie či rozvoj nových technológií, keď dominantné firmy nemajú motiváciu znižovať svoje vlastné tržby. Jednou z reakcií Európskej únie bola deregulácia energetického trhu. Pozitívne efekty závisia od miery implementácie tohto opatrenia. Tá sa v jednotlivých členských štátoch nachádza na rôznej úrovni. Podobný scenár čaká pravdepodobne aj tzv. klimaticko-energetický balíček.

5.10. Pozícia Slovenskej republiky v napĺňaní princípov trvalo udržateľného rozvoja

*Slovenská republika patrila na konferencii OSN o životnom prostredí a rozvoji v Rio de Janeiro v roku 1992 medzi signatárske krajiny. Súhlas s prístupím k Agende 21 vyplýval z prirodzených ambícií v súvislosti s pôsobením SR v rámci EÚ a OECD, ktoré sa k stratégii TUR aktívne hlásili. Národná správa vypracovaná Spoločnosťou pre TUR SR v roku 1996 konštatovala, že „Slovensko pri väčšine sledovaných komodít exploatuje svoj environmentálny priestor niekoľkonásobne nad odporúčanú hodnotu, najmä v oblasti energetiky a spotreby neobnoviteľných surovín“. Od roku 1997 Ministerstvo životného prostredia SR v rámci napĺňania zámerov koncepcie uplatňovania Agendy 21 a vyhodnocovania ukazovateľov TUR v SR zostavuje a každoročne predkladá orgánom OSN *Profil krajiny*, v ktorom podrobne popisuje stav a vývoj v jednotlivých oblastiach environmentálnej a energetickej politiky na Slovensku.*

Energetika, teda výroba energie, je považovaná za najväčšieho producenta emisií. Na Slovensku sa vyprodukuje okolo 44 % elektrickej energie v jadrových elektrárňach v Jaslovských Bohuniciach (3x440 MW) a Mochovciach (2x440 MW), 18 % vo vodných elektrárňach a zvyšok v parných elektrárňach.⁷² Celková spotreba energie, ktorá za výrobou v tvorbe emisií nezaostáva, v dôsledku transformácie slovenského hospodárstva na trhový systém, v období rokov 1994 – 1996 najskôr narástla a po roku 1996, v dôsledku celkového hospodárskeho útlmu, začala klesať. Celkovo sa v období 1989 – 1998 zmenšilo množstvo emitovaných základných znečisťujúcich látok o 57,9 %, čo predstavuje priemerný ročný pokles emisií o cca 6 %. Energetická náročnosť meraná podielom celkovej primárnej spotreby energie na HDP mala od roku 1993 klesajúcu tendenciu.

Z dôvodu nízkej produktivity práce, vysokého podielu priemyslu na tvorbe HDP a jeho nepriaznivej štruktúry (vysoký podiel energeticky náročných odvetví) je v porovnaní s priemerom EÚ priemerná energetická náročnosť v SR stále vysoká. Pozitívne účinky relatívne nízkej spotreby energie u obyvateľstva sú kompenzované reguláciou cien energií, ktorá podhodnotenými cenami energie nemotivuje priemysel k vyššej efektívnosti. Pritom po prvé, podiel priemyselnej výroby na celkovej spotrebe energie je na Slovensku vyšší (viac ako 50 %) než v štátoch západnej Európy (cca 30 %). Po druhé, nástup tzv. environmentálnych odvetví za rozvinutými štátmi zaostáva.

Tabuľka 5.4

Vývoj spotreby energie v Slovenskej republike

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Hrubá domáca spotreba energie (PJ)	768	815	812	816	812	803	779
Hrubá domáca spotreba energie (Mtoe)	18,34	19,46	19,41	19,49	19,41	19,18	18,60
Počet obyvateľov (mil.)	5,40	5,38	5,38	5,38	5,38	5,38	5,38
Spotreba na 1 obyvateľa (toe)	3,40	3,62	3,61	3,62	3,61	3,56	3,46

Prameň: CSD 2008 (2008).

Domáce zdroje surovín pokrývajú asi 10 % spotreby. Slovensko je na 90 % spotreby závislé od dovozu, ktorý je geopoliticky nedostatočne diverzifikovaný. Našťastie, aj štruktúra spotrebovaných zdrojov energie sa od

⁷² Odstavenie prvého bloku na konci roku 2006 a plánované odstavenie druhého bloku v Jaslovských Bohuniciach na konci roku 2008 spôsobí výrazný nedostatok v objeme vyrobenej energie. Dostavba 3. a 4. bloku v Mochovciach sa plánuje až do roku 2013.

štruktúry v tradičných vyspelých štátoch líši. Pri celkovom náraste spotreby kvapalných palív a zemného plynu pri súčasnom poklese spotreby pevných palív dosiahol podiel uhľovodíkových palív na Slovensku cca 50 %, z toho podiel ropy (cenovo vysoko volatilného produktu) nedosahuje ani polovicu podielu vo vyspelých štátoch EÚ. Podiel zemného plynu je naopak oveľa vyšší. Kombinácia cieľov – zníženie závislosti od importu ropy a zemného plynu, ako aj splnenie redukcie emisií GHG podľa medzinárodných, a najmä európskych zmluvných záväzkov – vyústila do prijatia viacerých opatrení.

V roku 2001 vláda SR schválila návrh *Národnej stratégie trvalo udržateľného rozvoja (NSTUR)*, neskôr *Akčný plán TUR v SR na roky 2005 – 2010*. V priebehu posledných rokov transponovala viacero smerníc ES, ktoré v podobe zákonov a rôznych koncepčných materiálov prispôsobujú domáce prostredie kritériám prostredia EÚ. Takto v roku 2002 vláda prijala *Koncepciu na zvýšenie využívania OZE v SR*, v roku 2006 schválila *Energetickú politiku*, ktorá určuje základné ciele a rámec rozvoja energetiky do roku 2030. V roku 2007 prijala zákon o obchodovaní SR s emisnými kvótami (117/2007), schválila *Koncepciu energetickej efektívnosti SR*, ktorá sa zaoberá vnútorným trhom s energiou a identifikáciou bariér a potenciálu energetických úspor slovenskej ekonomiky, a nakoniec schválila *Stratégiu vyššieho využívania OZE*.

Tabuľka 5.5

Podiel spotreby obnoviteľných zdrojov v Slovenskej republike

Roky	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Podiel OZE na PEZ (v %)	2,6	2,8	3,9	3,8	3,2	3,9	4,3

Prameň: CSD 2008 (2008).

Národná stratégia TUR SR z roku 2005 (NSTUR SR, 2005) hodnotí ako najvýznamnejší alternatívny zdroj energie v SR biomasu. Okrem toho, že jej celkový technicky využiteľný potenciál pre SR predstavuje takmer tretinu zo všetkých OZE, jej využitie tvorilo na konci 90. rokov takmer 40 % energie vyrobenej z alternatívnych zdrojov. Druhý najvýznamnejší alternatívny zdroj predstavuje voda, ktorá tvorila okolo 20 % z celkovej výroby elektrickej energie. Technicky využiteľný potenciál jednotlivých OZE pre SR závisí od geomorfologických podmienok územia. Pre navrhovanie ďalších opatrení je kľúčové

porovnanie technicky využiteľného potenciálu so skutočne využitým potenciálom energie z OZE v podmienkach SR. Jednoznačne pozitívne sú snahy zvýšiť využitie geotermálnej energie, nízka miera využitia potenciálnej energie je pri slnečnej energii. Na druhej strane nízky technicky využiteľný potenciál má v podmienkach SR veterná energia.

Tabuľka 5.6

Technicky využiteľný potenciál obnoviteľných zdrojov energie a ich využitie (1997)

Zdroj	Technicky využiteľný potenciál energie			Využitý potenciál energie (1997)			Miera využitia potenciálu
	v GWh/r	v TJ/r	v %	v GWh/r	v TJ/r	v %	v %
Biomasa	9 178	33 041	32,9	2 727	9 817	39,7	29,7
Vodná energia	6 607	23 785	23,7	3 800	13 680	55,3	57,5
<i>v tom: malé vodné elektrárne (do 10 MWh)</i>	1 034	3 722	3,7	202	727	3,0	19,5
Geotermálna energia	6 300	22 680	22,6	338	1 217	4,9	5,4
Slnečná energia	5 200	18 720	18,6	7	25	0,1	0,1
Veterná energia	605	2 174	2,2	0	0	0,0	0,0
Spolu	27 890	100 400	100,0	6 872	24 740	100,0	24,6

Prameň: Národná stratégia trvalo udržateľného rozvoja Slovenskej republiky (2005).

V rámci „klimaticko-energetického balíčka (KEB),“ ktorý EÚ prijala v januári 2008, Slovensko bude musieť pripraviť národnú stratégiu ku KEB, v ktorej skonkretizuje finančnú a investičnú stratégiu plnenia prijatých cieľov, teda 20 % zníženie emisií a 20 % zvýšenie OZE na energetickej spotrebe EÚ, ako aj postup a pravidlá pre otvorené aukcie emisných kvót na národnej úrovni. Najpodstatnejšou zmenou v obchodovaní s emisnými kvótami totiž bude, že povolenia na emisie si emitenti budú musieť kupovať. Celkový objem emisných kvót na aukcie pre SR bude odvodený z objemu aukcií EÚ na základe podielu overených emisií zdrojov v SR k celkovým overeným emisiám zdrojov ETS v roku 2005. Slovensko v sektoroch mimo schémy obchodovania s emisiami (doprava, poľnohospodárstvo, budovy atď.) na rozdiel od vyspelejších štátov nemusí emisie znižovať o 10 %, ale v porovnaní s rokom 2005 ich môže do roku 2020 dokonca o 13 % zvýšiť. Pritom podľa odhadov NSTUR SR je pri zavedení úsporných opatrení v priemysle v SR priestor ušetriť 30 % spotrebovanej energie a zlepšením izolácie budov 30 % spotreby tepla. Je otázne, ako dočasnú výhodu SR využije, ako sa k plneniu cieľov postavia ostatné štáty a čo bude svet riešiť v roku 2020.

Napriek tomu, že ukazovatele merajúce ľudský rozvoj a ekologickú udržateľnosť je možné použiť ako indikátory udržateľného rozvoja, predstavujú len minimálne kritériá a ich kritickejšie hodnotenie schopnosti „meradla“ si vyžaduje hlbšie štúdium. Prepojenosť politických prehlásení a trhu, ako aj *vytváranie ceny emisií predstavuje pri šírke príčin klimatických zmien pravdepodobnosť neúplného riešenia, ale aspoň určitý náznak snahy riešiť asymetriu globálneho rozloženia zdrojov a znečistenia v prospech vytvorenia dočasnej rovnováhy.*

Okrem neschopnosti obsiahnuť všetky negatívne a pozitívne účinky rôznych technologických aplikácií a preferencií vo využívaní prírodných zdrojov,⁷³ na Zemi neustále pôsobia exogénne faktory, meniace životné prostredie, ktoré prinášajú podstatné zmeny života. Geofyzikálne prejavy zemskej činnosti, medzi ktoré môžeme zaradiť zemetrasenie, vulkanickú činnosť, tsunami ako následky zmeny morského prúdenia, alebo aj blížiaci sa prepólovanie Zeme,⁷⁴ sa nachádzajú mimo ľudskej kontroly, a pritom môžu spôsobiť zmeny niekoľkokrát extrémnejšieho charakteru, ako si dnes vieme predstaviť. Snahy zamerané na zastavenie poklesu biodiverzity, zabezpečenie základných prírodných zdrojov a udržanie prírodných podmienok, ako ich poznáme dnes, nakoniec nemusia prirodzeným zmenám zabrániť, ale minimálne pripravujú na nevyhnutnosť prispôsobiť sa týmto zmenám.

Keď sa ceny energetických vstupov v dôsledku regulácie množstva emisií vyrovnajú výške potrebných investícií na nájdenie ekologickejších, udržateľnejších a nielen produktívnejších spôsobov výroby energie, miera ich návratnosti sa relatívne zvýši a obmedzenosť zdrojov sa opäť dočasne vyrieši. Investície do vývoja ekologickejších technológií nakoniec nezvyšujú len kvalitu života toho obyvateľstva, ktoré ich vyvinie či používa, teda z vyspelejších štátov, ale redukovujú negatívne dosahy i v menej rozvinutých štátoch, a preto ich systematické stimulovanie predstavuje výzvu pre štáty aktívne nielen v oblasti formulovania rastových stratégií, ale aj v oblasti formulovania stratégií udržateľného rozvoja.

⁷³ Pozri predchádzajúce štyri poznámky.

⁷⁴ Očakáva sa, že nastane v roku 2012 a že môže spôsobiť zmeny svetovej priemernej teploty až +/-10 °C.

ZÁVEREČNÉ POZNÁMKY

Analytický pohľad na skutočné pozadie vzniku jednotlivých globálnych kríz, ako aj na podmienky kumulovania problémov v predmetných oblastiach a kritické zhodnotenie doterajších opatrení a krokov nás privádza k týmto záverom:

Ak výrazná príjmová polarizácia svetovej populácie ako jeden z najväčších negatívnych dôsledkov procesu globalizácie viedla k postupnej „deštrukcii“ strednej triedy, musela byť chýbajúca reálna spotreba nahrádzaná spotrebou „domnelou“, a to spotrebou stimulovanou rastúcim úverovým zaťažením populácie, ale i podnikateľskej sféry, a napokon i národných štátov. Prebiehajúca finančná kríza je tak do značnej miery výsledkom krízy globálnej spotreby. Rozmáhajúca sa „úverovaná“ spotreba opätovne podporovala rast cien základných energetických a potravinových zdrojov, a to až na úroveň presahujúcu možnosti niektorých subjektov, čo následne viedlo k ďalšiemu zvyšovaniu miery zadlženosti.

Zároveň vnútorné procesy prebiehajúce na globálnych finančných trhoch – nadhodnocovanie ceny emitovaných akcií podnikov súvisiace s obrovským boomom na akciových trhoch, neobmedzené rozširovanie škály finančných derivátov vedúce k zneprehľadneniu reálnej hodnoty finančných produktov, nárast operácií investičných skupín bez adekvátneho regulačného rámca atď. – viedli k vzniku nerovnovážnych stavov a k odtrhnutiu virtuálnej od reálnej hodnoty. Spolu s „prelievaním“ investičných záujmov z trhov s akciami IT podnikov na trhy s ropou a energetickými médiami, neskôr na trhy s nerastnými surovinami, a napokon na trhy nehnuteľností, prispeli k nahromadeniu miery rizika, neistoty, nedôvery, ku krehkosti finančného systému a nedávnym kolapsom realitného trhu v USA (hypotekárnou krízou) a následným plným rozvinutím finančnej krízy aj k odhaleniu skutočnej miery odtrhnutia „virtualizovanej“ svetovej ekonomiky od reálnych ekonomických fundamentov. (Čím došlo k paradoxnému stavu, keď si uvedomujeme, že stále väčšia časť evidovaného rastu HDP je len virtuálnym rastom a virtuálnym bohatstvom a rastúca časť reálnej hodnoty je vytváraná mimo vykazovaných ekonomických procesov – vnútrofirémne toky, šedá a čierna ekonomika.)

V súvislosti so snahou o zmiernenie dôsledkov finančnej krízy v podobe schvaľovania záchranných balíčkov sa vynára otázka: Kto zaplatí takto

poskytnuté balíčky? Budú to štátne rozpočty (a teda daňoví poplatníci), alebo sa vlády odhodlajú umožniť získavanie finančných zdrojov od finančných skupín disponujúcich reálnou likviditou a začnú spolupracovať so suverénnymi fondmi? Do akej miery sa v druhom prípade dajú odhadnúť politické záujmy týchto fondov a do akej miery sú strategické sektory národných ekonomík hodné ochrany pred stratou kontroly v podstate v prospech cudzieho štátu?

Zároveň platí, že účinnosť záchranných balíčkov vlád v podobe nalitia likvidity do bankového sektora je len krátkodobá, pretože takéto kroky neriešia podstatu príčin súčasnej finančnej krízy. Skutočná zmena vyžaduje popri koncipovaní novej medzinárodnej finančnej architektúry (a reštrukturalizácii finančného sektora) i potrebu zabrániť nekorektnému oceňovaniu akcií a nekorektnému poskytovaniu úverov, a tým zrealizovať hodnotu bohatstva, ale i zrealizovať potrebu.

Vzhľadom na fakt, že väčšina vyspelých štátov má celý rad nevyriešených finančných problémov a vnútorných dlhov (napríklad v dôsledku finančných nákladov dôchodkových reforiem, ale i tlaku na udržateľnosť verejných financií vyplývajúceho zo samotného procesu starnutia populácie), súčasťou tejto stratégie by sa mohol stať nový prístup k stále významnejšej kategórii populácie. Ak je totiž prebiehajúca svetová finančná kríza predovšetkým krízou spotreby dlhodobo umelo nadhodnocovanej na úkor enormného rastu zadlženosti všetkých segmentov ekonomiky, určitý pozitívny moment vidíme práve vo formovaní sa novej, relatívne homogénnej skupiny spotrebiteľov – je to totiž práve populácia seniorov – spotrebiteľov so stabilnými príjmami a konzervatívnymi v spotrebe, zväčšujúca svoj podiel na celkovej populácii v dôsledku celosvetového starnutia populácie, ktorá sa môže stať východiskovou skupinou novoformujúceho sa agregátneho dopytu s predvídateľnými vzormi.

Na druhej strane, bol to rast vplyvu inštitucionálnych investorov, ktorý v nemalej miere, práve vďaka reformovaniu penzijných systémov ako jedného z podstatných dôsledkov demografického prechodu, prispel k transformácii finančného systému a k prechodu od bankovo orientovaných k trhovo orientovaným finančným trhom s dopadom na alokáciu kapitálových tokov a zvýšenie rizika cyklickosti vývoja.

Osobitnou otázkou v tomto kontexte je i problém ďalšieho vývoja na finančných trhoch v čase, keď hlavná časť povojnovej natalitnej vlny dovŕši dôchodkový vek a začne uplatňovať svoje nároky na vyplácanie dôchodkových dávok za úhradu z predaja svojich úspor. V čase presunu tejto generácie do dôchodkového veku spôsobí čistý odlev z fondov vo vyspelých krajinách znížený dopyt po akciách a iných finančných aktívach, čo následne povedie k poklesu ich hodnoty.

Inou stránkou aktuálneho vývoja na finančných trhoch je fakt, že najnovšie sa (po páde trhu s nehnuteľnosťami) v podmienkach nedostatočných možností efektívneho zhodnocovania pozornosť investorov opäť obracia na komoditné burzy, tentokrát na obchody s poľnohospodárskymi plodinami. Obzvlášť špekulatívne termínované obchody s potravinovými dodávkami predstavujú zaujímavý priestor s významnou mierou zhodnocovania. Pritom už samotný rast cien energetických médií viedol v nedávnej minulosti k zvyšovaniu celkových nákladov pri poľnohospodárskej produkcii. Snaha o „ekologickejší“ rozvoj a hľadanie alternatívy k drahým energetickým surovinám priniesli nárast rozsahu výroby biopalív z potravinových zdrojov. Prebiehajúce klimatické zmeny v čoraz väčšej miere redukujú výnosnosť veľkých produkčných oblastí obilnín a celkovo vyvolávajú potrebu reprofiliácie pestovania jednotlivých plodín v konkrétnych územných oblastiach. Logickým dôsledkom takto vyvolaného (a zrýchľujúceho sa) rastu cien potravín je v súčinnosti s prehľbujúcou sa príjmovou polarizáciou populácie nárast počtu hladujúcich ale i (v dôsledku zmien klímy a obmedzovania pestovania potravinových plodín v prospech produkcie biopalív) pokles celkového rozsahu disponibilných zásob potravín.

Limitujúcim faktorom ďalšieho rozvoja sa tak môže stať nielen rast cien energetických zdrojov, ale i extrémny nárast cien základných potravín, v oboch prípadoch s významným dopadom na celkovú štruktúru výdavkov väčšiny populácie. (Pokračujúci rast cien energetických a potravinových zdrojov aj napriek spomaľovaniu ekonomického rastu bol tiež odrazom odtrhnutia virtuálnej ekonomiky od reálnej ekonomiky.) Mimoriadne významnou oblasťou sa tak v budúcnosti javí popri vytváraní strategických zásob ropy a plynu i vytváranie strategických zásob potravín.

Takýto vývoj znamenal vznik začarovaného kruhu, keď neustály rast spotrebných nárokov posilňovaný vo vyspelých krajinách jednoduchým

prístupom k úverom (ako spôsobu nadhodnocovania bohatstva) a dlhodobý rast cien energií v súčinnosti s inými faktormi viedol k rastu cien základných potravín, čo znamenalo hlavne v prípade menej rozvinutých regiónov ďalšiu vlnu zadlžovania. Otázkou je, či súčasná globálna finančná kríza je dôkazom toho, že takýto vývoj dosiahol hraničný bod zlomu, po ktorom musí zákonite v stredno- až dlhodobom horizonte nasledovať zastavenie rastu virtuálneho bohatstva a procesov jeho polarizácie, zastavenie rastu cien energií, rastu cien potravín a rastu svetovej spotreby vôbec.

Zároveň vzniká iná zaujímavá súvislosť. Ak doterajší celkový rast svetovej populácie je prvou príčinnou líniou vzniku potravinovej krízy a prečerpávania neobnoviteľných zdrojov, a teda ohrozenia udržateľnosti ďalšieho vývoja, tak by sa spomalenie populačného rastu, či dokonca úbytok populácie mohli stať prirodzenou odpoveďou na tieto okruhy problémov. Aké dôsledky by však mali procesy, ktoré k tomuto spomaleniu populačného rastu vedú, na ekonomický rast a životnú úroveň? Budeme sa teda spoliehať na automatické vyriešenie kumulujúcich sa rizikových okruhov, ktorých stret sa v najbližšej budúcnosti vyostří? Ako vyplýva z textu jednotlivých častí publikácie, existujú určité identifikované stratégie vo všetkých uvádzaných oblastiach, ktoré by zrýchlili čas adaptácie svetovej ekonomiky a jej subjektov na nové podmienky rozvoja.

Východiskom sú nielen technologické zmeny a inovácie umožňujúce vyššiu efektívnosť, či už v poľnohospodárstve (napr. aplikovanie tzv. presného poľnohospodárstva) alebo vo využívaní energetických zdrojov, ale i samotné zrýchlenie adaptačných krokov, vytváranie strategických zásob a nový pohľad na svet finančnej ekonomiky. Otázkou tiež je, či nám časový rozmer priebehu týchto zmien umožní „stihnúť“ realizovať nevyhnutné adaptačné kroky. Keďže globálne problémy vyžadujú globálne riešenia (čiastkové riešenia ako napr. pestovanie biomasy na úkor potravinových plodín vedie len k presunom problémov do inej oblasti) a reakčný čas sa skracuje, najväčšou výzvou ostáva odosobniť sa od národných, „korporátnych“, „suverénnych“ záujmov a nájsť cestu hľadania spoločnej stratégie, avšak tentokrát s ochotou skutočne naplňať jej ciele reálnymi krokmi, nielen obchodovaním s „nežiaducimi externalitami“ a využívaním globalizovaného trhu na presúvanie problémov medzi regiónmi sveta.

LITERATÚRA

ASLUND, A. (2007): The Truth About Sovereign Wealth Funds. Foreign Policy, December.

BARON, R. – BUCHNER, B. – ELLIS, J. (2007): SD-PAMs: What, Where, When and How? OECD/IEA. <<http://www.oecd.org/env/cc/AIXG>>.

BLEHA, B. – VAŇO, B. (2007): Prognóza vývoja obyvateľstva SR do roku 2025 (aktualizácia). Bratislava: INFOSTAT, Výskumné demografické centrum, november, 57 s.

BLONDAL, S. – SCARPETTA, S. (1999): The Retirement Decision in OECD Countries. [Working Paper, No. 202.] Paris: OECD – Economic Department.

BRAHIC, C. (2007): “Humanity at risk” from ecological debt. New Scientist, Issue 2628, November.

COM (2007): 2 final. Limiting Global Climate Change to 2 degrees Celsius: The way ahead for 2020 and beyond. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2007/com2007_0002en01.pdf>.

CONNOR, H. (2008): Why sovereign wealth funds can not get enough bank shares. Guardian, 22. 6. 2008.

CRICHTON, M. (2004): Why Politicized Science is Dangerous. <<http://www.michaelcrichton.com/essay-stateoffear-whypoliticizedscienceisdangerous.html>>.

CSD 2008 (2008): Profily štátov. Prehľad výsledkov SR dosiahnutých od UNCED – jún 1992. Bratislava: Ministerstvo životného prostredia SR.

EPC – European Commission: DG ECFIN (2006): The impact of ageing on public expenditure: projections for the EU25 Member States on pensions, health-care, long-term care, education and unemployment transfers (2004 – 2050). [Special Report, No 1/2006.] Brussels: European Economy, 207 s.

European Commission (2005): Zelená kniha – Ako čeliť demografickým zmenám, nová solidarita medzi generáciami. [Oznámenie komisie KOM(2005) 94.] Brusel: EK EÚ.

European Commission (2006): Adequate and Sustainable Pensions. [Synthesis Report. Commission Staff Working Document.] Brussels: European Commission.

European Commission: DG ECFIN (2006): The long-term sustainability of public finances in the European Union. [Special Report, No. 4/2006.] Brussels: European Economy, 190 s.

FAIRLAMB, D. (2004): Europe's Pension Problem: Too Few Cradles, Too Few Graves. *Business Week*, 29. 3. 2004.

FAO (2008): Assessment of the World Food Security and Nutrition Situation. Committee on World Food Security, CFS: 2008/2, október.

GILJUM, S. – EISENMENGER, N. (2003): North-South Trade and the Distribution of Environmental Goods and Burdens: a Biophysical Perspective. [SERI Working Paper, Nr. 2.] Vienna: Sustainable Europe Research Institute.

HASSELKNIPPE, H. – RØINE, K. – TVINNEREIM, E. (2008): Point Carbon (2008): Carbon 2008 – Post-2012 is now. [Report published at Point Carbon's 5th annual conference.] Copenhagen, 11. – 13. marca 2008.

HASSELKNIPPE, H. – RØINE, K. (eds.) (2006): Carbon 2006. Point Carbon (2006). [Report published at Point Carbon's 3th annual conference.] Copenhagen, 28. februára – 2. marca 2006.

HORNBERG, A. (1998): Ecosystems and World Systems: Accumulation as an Ecological Process. *Journal of World-Systems Research*. <[http://jwsr.ucr.edu/4\(2\)](http://jwsr.ucr.edu/4(2))>.

IEA (2008): Energy Technologies at the Cutting Edge. 115 s. <<http://www.iea.org/w/bookshop/pricing.html>>.

IMF (2007): Exchange Rates and the Adjustment of External Imbalances. *World Economic Outlook*, April.

INFOSTAT (2006): Prognóza pracovnej sily v krajoch SR do roku 2025. Bratislava: INFOSTAT, jún, 16 s.

IP/08/80: Ochrana klímy v záujme rastu a zamestnanosti. Brusel, 23. 1. 2008.

JACKSON, R. (2002): The Global Retirement Crisis. GAI, Washington: Center for Strategic and International Studies, 04/2002. 92 s.

JOHNSON, S. (2007): The Rise of Sovereign wealth Funds. *Finance and Development*, September, 44, č. 3.

JURČOVÁ, D. – MĚSZÁROS, J. – VAŇO, B. (2002): Prognóza vývoja obyvateľstva SR do roku 2050. Bratislava: INFOSTAT, Edícia Akty, 121 s.

JURČOVÁ, D. (2005): Slovník demografických pojmov. Bratislava: INFOSTAT, Edícia Akty, 72 s. ISBN 80-85659-40-9.

KLAUS, V. (2007): Freedom, not climate, is at risk. *Financial Times*, June 13.

KLAUS, V. (2007): OSN, Konferencia o zmenách klímy. New York, 24. septembra.

Konzultačná audítorská finančná analýza Goldman & Sachs (2008).

KOVÁČ, R. (2007): Ovplyvňovanie demografického vývoja a jeho vplyv na zdravotný systém. [Podkladová štúdia pre projekt *Vízia a stratégia rozvoja slovenskej spoločnosti*, rukopis.] Bratislava: EÚ SAV, 22 s.

KVETAN, V. – PÁLENÍK, V. – MLÝNEK, M. – RADVANSKÝ, M. (2007): Starnutie, zdravotný stav a determinanty výdavkov na zdravie v podmienkach Slovenska. [Výskumná štúdia.] Bratislava: EÚ SAV, 58 s. ISBN 978-80-7144-160-1.

LENCZOVÁ, T. (2003): Je štátna rodinná politika len o sociálnych výhodách? Bratislava, júl 2003. <www.family-sk.sk>.

LOMBORG, B. (2008): Klíma je problém, nie katastrofa. [Interview.] Trend, č. 39, s. 16.

MALTHUS, T. R. (1798): An Essay on the Principle of Population. Digitalizovaná tlačaná verzia na <<http://books.google.sk>>.

MATULNÍK, J. (1998): Pokles pôrodnosti na Slovensku – sociologická perspektíva. Trnava: FH TU, 161 s.

MILANOVIC, B. (2006): Správa Svetovej banky o príjmovej stratifikácii obyvateľstva. Washington, DC: Svetová banka.

MORAN, D. D. – WACKERNAGEL, M. – KITZES, J. A. – GOLDFINGER, S. H. – BOUTAUD, A. (2008): Measuring Sustainable Development – Nation by Nation. Ecological Economics, 64, č. 3, s. 470 – 474.

MPSVaR SR (2005): Národná správa o stratégii dosiahnutia primeraných a udržateľných dôchodkov. [Materiál Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny SR.] Bratislava: MPSVaR, júl, 46 s.

Národná stratégia trvalo udržateľného rozvoja Slovenskej republiky (2005). <<http://www.tur.vlada.gov.sk/data/files/950.pdf>>.

NEWELL, R. G. – WILSON, N. E. (2005): Technology Prizes for Climate Change Mitigation. <<http://www.rff.org/documents/RFF-DP-05-33.pdf>>.

OECD (2001): Fiscal Implications of Ageing: Projection of Age-Related Spending. OECD Economic Outlook 69, ECO/WKP(2001)31. Paris: OECD, s. 145 – 167.

OSN (2001): Replacement Migration: Is It a Solution to Declining and Ageing Population? No. E.01.XIII.19. New York: United Nations.

OSN (2004): Population Bulletin of the United Nations: Policy Responses to Population Decline and Ageing. Special Issue, No. 44/45. New York: United Nations.

OSN (2005): World Population Prospects: The 2004 Revision. DESA, Population Division. New York: United Nations.

OSN (2007): World Economic and Social Survey 2007: Development in an Ageing World. DESA. New York: United Nations, 180 s. ISBN 978-92-1-109154-0.

OSN (2008): Comprehensive Framework for Action. High-Level Task Force on the Global Food Security Crisis. New York: United Nations, júl.

Proposals from Environmental Organisations for a realistic and ambitious Sustainable Development Strategy (2006): A programme for the Sustainable Development of the European Union. March.

RAPHAELI, N. – GERSTEN, B. (2008): Sovereign Wealth Funds: Investment Vehicles for the Persian Gulf Countries. Middle East Quarterly, Spring, s. 45 – 53.

RØINE, K. – HASSELKNIPPE, H. (eds.) (2007): Point Carbon (2007): Carbon 2007 - A New Climate for Carbon Trading. 62 s.
<www.pointcarbon.com/polopoly_fs/1.189!Carbon_2007_final.pdf>.

RUMMELL, N. (2008): Treasury Tweaks Oversight of Sovereign Wealth Funds. Financialweek, 28. 4. 2008.

SCIAMA, Y. (2007): Special Report Climate Change. Research EU, č. 52, June.

SHACKLETON, R. – FOERTSCH, T. (2005): Global Population Aging in the 21st Century and Its Economic Implications. [A CBO Paper.] Washington: Congress of the United States, December, 34 s.

SCHWARZMAN, S. (2008): Reject Sovereign Wealth Funds at your Peril. Financial Times, 19. 6. 2008.

SMULDERS, S. (2005): Endogenous Technological Change, Natural Resources, and Growth. Scarcity and Growth Revisited; Natural Resources and the Environment in the New Millenium. Baltimore: The John Hopkins University Press for Resources for the Future, kap. 8, 46 s.

Speech by sir John Gieve, Deputy Governor of the Bank of England, to the Sovereign Wealth Management Conference. London, 14. marca 2008.

Stanovisko Komise pro životní prostředí Akademie věd ČR k diskusi o klimatických změnách. <<http://press.avcr.cz/aktuality.php?id=65>>.

The Economist (2008): Asset-backed insecurity. 17. 1. 2008.

The Millennium Development Goals Report (2008). New York: OSN.

VAN DE KAA, D. J. (1987): Europe's Second Demographic Transition. Population Bulletin, 42, č. 1, Washington: Population Reference Bureau, March, 64 s.

VAN DE KAA, D. J. (2002): The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries. [Paper presented at the 6th Welfare Policy Seminar.] Tokyo: National Institute of Population and Social Security, 29. januára 2002.

VAŇO, B. – JURČOVÁ, D. – MÉSZÁROS, J. (2003): Základy demografie. Bratislava: Občianske združenie Sociálna práca, 136 s. ISBN 80-968927-3-8.

VAŇO, B. (2004): Je možné zastaviť proces úbytku a starnutia obyvateľstva na Slovensku? Slovenská štatistika a demografia, 14, č. 3, s. 20 – 26.

VAŇO, B. (2008): Interpretácia demografických trendov a ich vplyvu na ekonomiku a sociálny systém. In: Vízia a stratégia rozvoja slovenskej spoločnosti. Časť 3: Sociálny rozvoj a trh práce. Bratislava: EÚ SAV, s. 47 – 62. ISBN: 978-80-7144-162-5.

VISCO, I. (2005): Ageing and Pension System Reform: Implications for Financial Markets and Economic Policies. Supplement 1. Paris: OECD Publishing, November, 114 s.

WEISMAN, S. R. (2008): Overseas Funds Resist Calls for a Code of Conduct. The New York Times, 9. 2. 2008.

WHO (2002): Active Ageing. A Policy Framework. Geneva: World Health Organization, Ageing and Life Course Programme, April, 59 s.

WORKIE, T. M. a kol. (2007): Vývoj a perspektívy svetovej ekonomiky. Prínosy informačných technológií a hrozby klimatických zmien. [Monografia.] Bratislava: Ekonomický ústav SAV. ISBN 978-80-7144-159-5.

World Energy Outlook (2007). Paris: OECD.

ZOZNAM TABULIEK A GRAFOV

Tabuľka	5.1	Vládne a komerčné stratégie dosiahnutia cieľov Kjótskeho protokolu	120
Tabuľka	5.2	Vývoj fyzického a hodnotového objemu obchodu s emisiami CO ₂	121
Tabuľka	5.3	Kvalifikovanosť politik na zaradenie medzi udržateľné politiky	125
Graf	5.1	Vývoj počtu implementačných dohôd IEA	129
Graf	5.2	Účasť IEA krajín a účasť krajín mimo IEA	130
Tabuľka	5.4	Vývoj spotreby energie v Slovenskej republike	134
Tabuľka	5.5	Podiel spotreby obnoviteľných zdrojov v Slovenskej republike	135
Tabuľka	5.6	Technicky využiteľný potenciál obnoviteľných zdrojov energie a ich využitie (1997)	136

Výber publikácií Ekonomického ústavu SAV

List of Publications of the Institute of Economic Research of SAS

ŠIKULA, M. a kol.: Dlhodobá vízia rozvoja slovenskej spoločnosti. (*A Long-Term Vision of the Slovak Society Development.*) 2008. 274 s. ISBN 978-80-7144-168-7.

Dlhodobá vízia rozvoja slovenskej spoločnosti. Zhrnutie. (*A Long-Term Vision of the Slovak Society Development. Summary.*) 2008. 36 s. ISBN 978-80-7144-165-6.

A Long-Term Vision of the Slovak Society Development. Summary. 2008. 40 pp. ISBN 978-80-7144-167-0.

OBADI, SALEH MOTHANA a kol.: Globálna ekonomika. Nové trendy a analýzy vybraných problémov. (*Global Economy. New Trends and Analysis of Selected Issues.*) 2008. 187 s. ISBN 978-80-7144-169-4.

WORKIE TIRUNEH, M. a kol.: Vývoj a perspektívy svetovej ekonomiky. Turbulencie na finančných trhoch a dilemy hospodárskej politiky. (*The Development and Perspectives of the World Economy. Turbulences on the Financial Markets and the Dilemma of Economic Policy.*) 2008. 301 s. ISBN 978-80-7144-166-3.

OKÁLI, I. et al.: Economic Development of Slovakia in 2007. 2008. 78 pp. ISBN 978-80-7144-164-9.

OKÁLI, I. a kol.: Hospodársky vývoj Slovenska v roku 2007. (*Economic Development of Slovakia in 2007.*) 2008. 74 s. ISBN 987-80-7144-163-2.

HOŠOFF, B.: Križovatky hospodárskej politiky USA (1980 – 2005). (*Macroeconomic Policy Crossroads in the USA 1980 – 2005.*) 2007. 186 s. ISBN 987-80-7144-161-8.

WORKIE TIRUNEH, M. a kol.: Vývoj a perspektívy svetovej ekonomiky. Prínos informačných technológií a hrozba klimatických zmien. (*The Development and Perspectives of the World Economy. The Benefits of Information Technology and the Costs of Climate Change.*) 2007. 332 s. ISBN 978-80-7144-159-5.

OKÁLI, I. et al.: Economic Development of Slovakia in 2006. 2007. 64 pp. ISBN 978-80-7144-157-1.

OKÁLI, I. a kol.: Hospodársky vývoj Slovenska v roku 2006. (*Economic Development of Slovakia in 2006.*) 2007. 63 s. ISBN 987-80-7144-144-8.

KLAS, A.: Vývoj inštitúcií vyššieho vzdelávania na Slovensku (860 – 2005). (*Development of Higher Education Institutions in Slovakia. 860 – 2005.*) 2006. 195 s. ISBN 80-7144-156-2.

JURÍČKOVÁ, V. a kol.: Podnikateľské prostredie a firemné stratégie. (*Entrepreneurial Environment and Strategies of Firms.*) 2006. 172 s. ISBN 80-7144-154-6.

ŠIKULOVÁ, I.: Konvergencia v procese európskej menovej integrácie. (*Convergence in the Process of European Monetary Integration.*) 2006. 150 s. ISBN 80-7144-155-4.

WORKIE TIRUNEH, M. a kol.: Vývoj a perspektívy svetovej ekonomiky. Globálna konkurencieschopnosť a energetická a demografická kríza. (*The Development and Perspectives of the World Economy. Global Competitiveness and Energy and Demographic Crisis.*) 2006. 302 s. ISBN 80-7144-152-X.

ŠIKULA, M. (ed.): Konkurencieschopnosť slovenskej a českej ekonomiky – stav a perspektívy. (*Competitiveness of the Slovak and Czech Economy – State and Prospects.*) 2006. 264 s. ISBN 80-7144-148-1.

ŠIKULA, M. – HVOZDÍKOVÁ, V. (eds.): Performance and Perspective of the European Union as Seen by the New Member States. Post-Accession Monitoring Conference. 2006. 185 pp. ISBN 80-7144-151-1.

OUTRATA, R. a kol.: Globalizácia a slovenská ekonomika. (*Globalization and Slovak Economy.*) 2006. 379 s. ISBN 80-7144-150-3.

KLAS, A. a kol.: Technologický a inovačný rozvoj v Slovenskej republike. (*Technological and Innovation Development in the Slovak Republic.*) 2005. 389 s. ISBN 80-7144-147-3.

OKÁLI, I. et al.: Economic Development of Slovakia in 2005. 2006. 65 pp. ISBN 80-7144-153-8.

MORVAY, K. a kol.: Transformácia ekonomiky: skúsenosti Slovenska. (*Transition of Economy: Experience of Slovakia.*) 2005. 330 s. ISBN 80-7144-143-0.

OKÁLI, I. a kol.: Hospodárska politika Európskej únie a Slovenska v EÚ. (*Macroeconomic Policy of the European Union and of Slovakia in the EU.*) 2004. 352 s. ISBN 80-7144-140-6.

OKÁLI, I. et al.: Concept Outline of Slovakia's Economic Policy at the Stage of Integration into the European Union. Summary. 2004. 30 s. ISBN 80-7144-139-2.

WORKIE TIRUNEH, M. a kol.: Vplyv informačných technológií na ekonomický rast a zamestnanosť: teoretické a empirické pohľady (s aplikáciou na efekty komerčného modelu Microsoft Slovakia na slovenskú ekonomiku). (*Impact of Information Technology on Growth and Employment: Theoretical and Empirical Views. With the Applications to the Effects of Commercial Model of Microsoft Slovakia on the Slovak Economy.*) 2004. 92 s. ISBN 80-7144-141-4.

OBADI, SALEH MOTHANA: Integrované zoskupenie juhovýchodnej Ázie a zahraničnoobchodné vzťahy so Slovenskom a s Európskou úniou. (*The Integration Block of Southeast Asia and Foreign Trade Relations with Slovakia and the EU.*) 2004. 84 s. ISBN 80-7144-142-2-5.

ŠIKULA, M. (ed.): Economic and Social Context of Slovakia's Integration into the EU. Summary. 2003. 47 s. ISBN 80-7144-133-3.

ŠIKULA, M. a kol.: Ekonomické a sociálne súvislosti integrácie Slovenska do Európskej únie. (*Economic and Social Context of Slovakia's Integration into the EU.*) 2003. 381 s. ISBN 80-7144-135-X.

ŠIKULA, M. a kol.: Determinanty formovania priemyselnej politiky v podmienkach globalizácie a integrácie. (*Determinants of the Industry Policy Forming in the Conditions of Globalization and Integration.*) 2003. 166 s. ISBN 80-7144-134-1.

ŠIKULA, M. (ed.): Monitoring Preparations of Transition Countries for EU – Accession. 2003. 184 s. ISBN 80-7144-132-5.

KLAS, A.: Informatizácia ako faktor rozvoja ekonomiky a spoločnosti SR. (*Informationization as a Development Factor of the Slovak Economy and Society.*) 2002. 113 s. ISBN 80-7144-124-4.

OUTRATA, R. a kol.: Ekonomické a sociálne súvislosti vstupu SR do EÚ. (*Economic and Social Context of Slovakia's EU Accession.*) 2002. 396 s. ISBN 80-7144-125-2.

MORVAY, K. a kol.: Aktuálne otázky fungovania verejných financií SR. (*Current Issues of the Functioning of Slovakia's Public Finance.*) 2002. 129 s. ISBN 80-7144-127-9.

Publikácie možno kúpiť v kníhkupectvách v Bratislave: ACADEMIA, ELITA a VEDA, vydavateľstvo SAV, v kníhkupectvách MODUL v krajoch Bratislava, Nitra a Trenčín, ako aj v Copy-centre Ekonomickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici.

Jednotlivé čísla Ekonomického časopisu dostať kúpiť v kníhkupectvách v Bratislave: ACADEMIA, ELITA a VEDA, vydavateľstvo SAV. Objednávky na celoročné predplatné prijíma redakcia časopisu, Šancová 56, 811 05 Bratislava, www.ec.sav.sk a distribútor L. K. Permanent, spol. s r. o., Hattalová 12, 831 03 Bratislava 3, www.lk.permanent.sk.

RIZIKÁ AKTUÁLNYCH VÝVOJOVÝCH TRENDOV VO SVETOVEJ EKONOMIKE

Finančná, demografická, potravinová a environmentálna kríza

VERONIKA HVOZDÍKOVÁ A KOLEKTÍV

1. vydanie

Tlač: REPRO-PRINT Bratislava

Ekonomický ústav Slovenskej akadémie vied

Šancová 56, 811 05 Bratislava 1

Telefón: 00421-2-52 49 82 14, Fax: 00421-2-52 49 51 06

E-mail: veronika.hvozdikova@savba.sk

URL: <http://www.ekonom.sav.sk>

ISBN 978-80-7144-170-0

Veronika Hvozdíková a kol. • Riziká aktuálnych vývojových trendov vo svetovej ekonomike